

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з березня 1998 року

Засновники:
Дніпропетровський національний університет, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук — тільки з дозволу редакції.

ДО 8-Ї РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.) «Шляхом європейської інтеграції» 3

ІСТОРІЯ

Бородін Є.І. Історія підготовки перших парламентських слухань про становище молоді в Україні (1992-1995 рр.) 11

Світленко С.І. С.А.Подолінський: історіософські грані творчої спадщини 16

Прокопенко Л.Л. Розвиток освіти Катеринославщини наприкінці XVIII — на початку XIX ст. (Частина II) 19

Якунін В.К. Об «Отечестве» и «Отечественной войне» для Украины и украинцев: некоторые проблемы истории и историографии 24

Донченко С.П. Національно-демократичний рух і ліберали 31

Архирейський Д.В. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) (Частина II) 36

Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20-30-х років XX століття 42

Тарасов В.В. Голод 1932-1933 рр. як «біла пляма» історії на теренах публіцистики перебудовного часу 51

Силантьєв В.І. Науково-атеїстичні публікації радянських дослідників 50-80-х рр. XX ст.: історіографічний огляд 59

Щербакова О. В. Самодіяльні формування в Україні: історичний досвід і перспективи розвитку 64

ФІЛОСОФІЯ

Шевцов С.В. Кассирер contra Хайдеггер (культурно-онтологические основания давосского спора) 69

Базалук О.А. Эволюция феномена жизни в творчестве Мартина Хайдеггера 74

Семчук Ю.Й. Єдність протилежностей в українській та французькій філософській мислі в божественній означеності свободи 79

Бежнар Г.П. Художньо-філософське осмислення В.Винниченком проблем національного буття: погляд крізь призму екзистенціалізму 82

Романенко М.І. Соціокультурний вимір сучасної філософсько-освітньої парадигми 87

Конох М.П. Науковий світогляд 91

СОЦІОЛОГІЯ

Боринштейн Е.Р. Система ценностных ориентаций личности в условиях социально-культурной трансформации 95

Лиман В.В., Гнатюк Р.М. Общественное возрождение через традиционное образование 100

Квітка С.А. Демографічні цикли і соціальне прогнозування 103

ПОЛІТОЛОГІЯ

Чемшит А.А. Критерии приемлемости и неприемлемости политического участия 108

Висоцький О.Ю. Регіональний політичний процес і проблема легітимації політики 112

Малярчук В.А. Міжпарламентське співробітництво Верховної Ради України: інтеграційний вимір 117

Гон М. Релігійний каталізатор міжетнічного конфлікту в західній Україні (1920-1930 рр.) 122

Полянська В.Ю. Символічна політика: закономірності історичної еволюції 127

Третяк О.А. Публічна сфера як передумова раціонального політичного аргументування у дискурсивній теорії демократії Ю.Габермаса 130

НА ГРАНІ

Колесников К. Сміх як кара. Деякі риси архаїчної правової культури 136

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

145

АНОТАЦІЇ

148

TO 8-ANNIVERSARY OF UKRAINIAN
CONSTITUTION

Strategy of Economic and Social Development of Ukraine (2004-2015 years) «By the European Integration» 3

HISTORY

Borodin E.I. The History of Preparation of the First Parliament Hearing about Youth' Condition in Ukraine (1992-1995 Years) 11

Svitlenko S.I. S.A.Podolins'ky: Historiosophical Edges of Creation Legacy 16

Prokopencko L.L. The Development of Education of Katherinoslav Region on the end of XVIII – beginning XIX Centuries (Part II) 19

Yakunin V.K. About «Motherland» and «Civil War» for Ukraine and Ukrainian People: Some Problems of the History and Historiography 24

Donchenko S.P. National-Democratic Movement and Liberals 31

Archirejsky D.V. The March on the West (the Last Raid of Nestor Machno) (Part II) 36

Bojko O.V. Orthodox Church and Proletariat of the South of Ukraine in the Conditions of State Antireligious Policy in 20-30th Years of XX Century 42

Tarasov V.V. The Famine of 1932-1933 Years as «White Patch» of History in Publicism of Rebuilding Time 51

Silant'ev V.I. Scientific-Atheistic Publications of the Soviet Researchers of 50-80th Years of XX Century: Historiographical Review 59

Shcherbakova O.V. Amateur Forming in Ukraine: Historical Experience and Perspective of Development 64

PHILOSOPHY

Shevtsov S.V. Cassirer contra Heidegger (Cultural-Ontological Foundations of Davos' Dispute) 69

Bazaluck O.A. Evolution of the Phenomenon of Life in Scientific Work of Martin Heidegger 74

Semchuck Yu.J. Unity of Antinomies in Ukrainian and French Philosophical Thought about Divine Nature of Freedom 79

Bezhnar G.P. Artistic-Philosophical Thinking of the Problems National Being by V.Vinnichenko: the Look Through the Prism of Existentialism 82

Romanenko M.I. Sociocultural Measuring of the Modern Philosophical-Educational Paradigm 87

Konoh M.P. Scientific World Outlook 91

SOCIOLOGY

Borinshteyn E.R. The System of Orientations of Values of a Person in Conditions of Social-Cultural Transformation 95

Lyman V.V., Gnatuck R.M. The Saintfather's Basis of the Orthodox Education at School 100

Kvitka S.A. The Demographical Cycles and Social Forecasting 103

POLITICAL SCIENCES

Chemshit A.A. The Criteria of Acceptability and Unacceptability of Political Participation 108

Vysotsky A.Y. Regional Political Process and Legitimization of Politics Problem The Legitimization of Politics Problem is examined in the article. Its place and role in the regional political process are determined. 112

Malyarchuck A.Y. The Inter-Parliament Collaboration of Ukrainian Government: Integrative Measuring 117

Gon M. Religious Catalyst of Interethnic Conflict in the West Ukraine (1920-1930 Years) 122

Polyans'ka V.Yu. Symbolic Policy: Appropriateness of Historical Evolution 127

Tret'yak O.A. The Public Sphere as a Pre-Condition of Rational Political Argumentation in Jurgen Habermas' Discourse Theory of Democracy 130

ON THE EDGE

Kolesnikov K.M. Laughter as a Punishment. Some Traits of the Archaic Legal Culture 136

THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING HOUSE «GRANI» 145

ABSTRACTS

148

ДО 8-Ї РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (2004 – 2015 рр.) «ШЛЯХОМ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ»

28 квітня 2004 р. Президент України Леонід Кучма підписав Указ «Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004 – 2015 роки». Документ видано з метою реалізації стратегічних пріоритетів економічного та соціального розвитку України щодо забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальної переорієнтації економічної політики, створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі. Згідно з Указом схвалено Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004 – 2015 роки.

Глава держави доручив Кабінету Міністрів України, центральним та місцевим органам виконавчої влади враховувати основні положення Стратегії під час розроблення проектів державних, регіональних, галузевих, цільових програм економічного і соціального розвитку. Міністерство освіти і науки України зобов'язано забезпечувати використання основних положень Стратегії для проведення наукових досліджень, а також у навчальному процесі у вищих навчальних закладах.

Стратегія є досить великим документом (416 стор.), 16 розділів якого охоплюють усі напрямки, довготривалі цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку України. Над підготовкою тексту Стратегії працювали фахівці під науковим керівництвом Радника Президента України – директора Національного інституту стратегічних досліджень, доктора економічних наук, професора А.С. ГАЛЬЧИНСЬКОГО та директора Інституту економічного прогнозування НАН України, академіка НАН України В.М. ГЕЙЦЯ. Загальне керівництво підготовкою Стратегії здійснював Прем'єр-міністр України В.Ф. ЯНУКОВИЧ.

Базовими інституціями у підготовці Стратегії були Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут економічного прогнозування НАН України та Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції.

У вступі до Стратегії говориться про те, що Ук-

раїна визначила свої довгострокові цілі та пріоритети, які закріплені Конституцією України та іншими основоположними документами. Йдеться про перспективи України як високорозвиненої, соціальної за своєю суттю, демократичної, правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання цього розвитку.

Чітко зорієнтованою є окреслена у 2002 р. Посланням Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір» геополітична спрямованість стратегічного курсу української держави – європейська інтеграція. Кінцевою метою євроінтеграційного курсу України є набуття нашої державою повноправного членства в Європейському Союзі. Це означає:

- реалізацію цивілізаційного вибору України на користь європейських цінностей;
- трансформацію інституційної системи України в інститути європейського зразка;
- утвердження європейських стандартів соціально-економічного та політичного розвитку;
- досягнення відповідного рівня і якості життя населення.

Все це – *домашнє завдання України*, реалізація якого вимагає не лише концентрованої волі політиків та керівників держави, а й консолідованих зусиль усього суспільства, потребує наполегливої, цілеспрямованої роботи, тривалого часу.

Сутність Стратегії полягає у визначенні чітко окреслених, науково обґрунтованих завдань остаточного виведення економіки України на траєкторію гарантованого зростання через посилення дієздатності держави та подальше поглиблення ринкових реформ.

РОЗДІЛ I. Україна та глобальні тенденції соціально-економічного розвитку. Реалізація стратегії євроінтеграційного розвитку нашої держави.

Посилення світових глобалізаційних процесів. Рух України шляхом євроінтеграції мусить обо-

в'язково кореспондуватися із сучасними глобальними процесами, враховувати їх основні тенденції, позитивні сторони та суперечності. Глобалізація визначається прогресивним зростанням значущості гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, постіндустріальних принципів суспільного розвитку, підвищенням ролі інтелектуального капіталу та менеджменту, соціальних чинників економічного прогресу. Глобалізація відкриває перед людством великі можливості.

Водночас для значної частини людства глобалізація несе в собі й суттєві загрози, зумовлюючи розмежування країн на «цивілізований центр» і «периферійну зону», поглиблюючи їх диференціацію в соціально-економічному розвитку та економічній і технологічній розрив між багатими і бідними країнами.

Розширення ЄС – можливості та перспективи для України. Розширення ЄС відкриває для України нові стратегічні перспективи та надає можливості поглиблення євро інтеграційної політики. Процес входження до ЄС передбачає не лише зацікавленість України: в Європі зростає розуміння стратегічної важливості України. У перспективі така взаємна зацікавленість зростатиме.

Формування в ЄС ідеології Великої Європи Україна розцінює як намагання визначити економічне і політичне підґрунтя ширшої (порівняно з ЄС) європейської інтеграційної зони. Велика Європа – це не ідеологія розлучення. Це ідеологія «ЄС плюс» – ЄС плюс зона менш поглибленої інтеграції. Такий процес у геополітичному вимірі є винятково сприятливим для України.

У документі Європейської Комісії «Розширена Європа – сусідство: новий вимір наших відносин зі східними та південними сусідами» не лише проголошені загальні принципи сусідських відносин, а й передбачено механізми їх реалізації.

Євроатлантична інтеграція. Вступ до СОТ, з одного боку, і активні дії щодо набуття повноправного членства в НАТО, з іншого – це дві найбільш просунуті позиції щодо утвердження європейської стратегії нашої держави. **Процес євроатлантичної інтеграції має розглядатися як локомотив євро інтеграційної стратегії України.**

Прийняття Україною у 2002 р. політичного рішення щодо набуття членства в НАТО стало можливим у результаті трансформації НАТО з суто військово-політичної організації у політично-військову, а також внаслідок глобалізації міжнародного середовища безпеки після 11 вересня 2001 року, реалізації стратегії розширення НАТО на Схід.

Україна, здійснюючи проголошений зовнішньополітичний курс на євроатлантичну інтеграцію, ставить перед собою мету – потрапити в найближчу хвилю розширення НАТО. **Це може статись вже у 2008 році.**

Взаємовідносини з країнами СНД. У контексті євроінтеграційної стратегії Україна зацікавлена

у всебічному розвитку багатостороннього економічного співробітництва з країнами СНД і, зокрема, з Росією. **Головним для України на нинішньому етапі розвитку є не дилема між інтеграційними альтернативами, а пошук джерел ресурсного забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, підвищення конкурентоспроможності економіки, наближення соціальної сфери до європейських стандартів.**

З євроінтеграційним курсом повністю узгоджується активна позиція Президента України у питаннях, які стосуються оптимізації відносин України з Російською Федерацією, виведення їх на рівень стратегічного партнерства. Стратегія регіональної політики України, **логіка наших економічних відносин з країнами «чотирьох», зокрема з Росією має розглядатися лише в контексті курсу європейської інтеграції України.**

Україна зацікавлена в повній реалізації положень Угоди щодо поетапного формування в межах ЄЕП зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень. Це відповідає інтересам національним економічним інтересам нашої держави. Є підстави очікувати, що за ліквідації штучних бар'єрів у торгівельних відносинах з партнерами по ЄЕП Україна матиме істотні конкурентні переваги і може посісти місце активного постачальника на відповідні ринки виробів машинобудування та продукції з високим рівнем переробки.

У контексті стратегічних пріоритетів України потрібно враховувати й принципові застереження, що стосуються участі нашої держави у формуванні ЄЕП:

- для нашої країни неможлива відповідна гармонізація законодавства з країнами СНД, оскільки Україна зробила суттєві кроки у питанні адаптації національного законодавства до законодавства ЄС;

- євроінтеграційній стратегії України суперечить і можливість участі нашої держави у формуванні в межах ЄЕП митного союзу із загальним митним тарифом;

- абсолютно непридатною є позиція щодо запровадження в межах нового регіонального утворення спільної валюти, які можливого використання російського рубля як єдиної розрахункової грошової одиниці;

- занепокоєння громадськості викликає можливість створення регулюючого органу ЄЕП, якому країни-учасниці мають делегувати частину своїх повноважень;

- нові інтеграційні процеси на теренах СНД несуть в собі загрозу руху у зворотному напрямі – реставрації принципів тоталітаризму, зміцнення наявних механізмів корупції та тінізації, зрощування влади та власності, консервації олігархічних структур.

Незважаючи на спільну генетику економіки України і Росії, як і Казахстану та Білорусі, ма-

ють принципові структурні відмінності, функціонують на основі відмінних циклічних закономірностей і тому не можуть розвиватися на основі адекватних механізмів економічної політики.

Не слід перебільшувати і економічну залежність України від Росії. Вона з кожним роком слабшає. Якщо у 1994 р. на російський ринок припадало майже 50 % українського експорту товарів, то у 2003 р. цей показник знизився до 18,7 %. Натомість частка нашого експорту до країн ЄС зросла за відповідний період з 7 % до 19,8 %. Потенційні позиції української економіки не є слабшими за російські.

Не слід також перебільшувати потенційні можливості економічного співробітництва в межах ЄЕП. Специфікою сучасного розвитку української економіки є нагальна необхідність стимулювання насамперед розвитку внутрішнього ринку, частка якого у структурі ВВП складає менше 40 %. Українська економіка все більше переорієнтовується на Захід. На початок 2004 р. прямі інвестиції в українську економіку з країн ЄС склали 35,8 % загального обсягу, а з Росії – менше 6 %.

Запропонована російською стороною модель формування ЄЕП виходить за межі суто економічного співробітництва. Її реалізація передбачає неодмінну політичну (а також військову) інтеграцію чотирьох країн. Фактично йдеться про утворення на чолі з Росією функціонально відособленого, за своєю суттю протилежного ЄС інтеграційного об'єднання. У зв'язку з цим **формування зони вільної торгівлі на принципах Світової організації торгівлі (СОТ) має розглядатися як найвища планка інтеграційних процесів на пострадянському просторі, в структурах яких можлива участь України.** Переступивши цю межу, Україна може опинитися в ситуації, яка докорінно змінить геополітичну парадигму нашої держави, її стратегічний курс на глибоку європейську та євроатлантичну інтеграцію, який, відповідно з ініціативою позицією Президента України, сформувався останніми роками.

Формування ЄЕП не може заперечувати участі України й в інших субрегіональних інтеграційних утвореннях в ГУУАМ та Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Перевагою цих векторів міжнародного співробітництва є те, що Україна виступає в них визнаним лідером, ядром регіональної інтеграції.

Співробітництво з майбутніми новими членами ЄС. З розширенням ЄС формуються нові можливості поглиблення економічного і політичного співробітництва з майбутніми новими членами ЄС, зокрема країнами Центральної Європи і Балтії (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Латвія, Литва, Естонія), які різняться особливо культурною спадщиною традиціями та ментальністю і близькі до відповідних цінностей українського народу.

Стимулом поглиблення інтеграційних процесів між цими країнами та Україною є **адекватність завдань економічних перетворень.** Слід врахувати й те, що **відставання України за показниками ВВП на одну особу, розрахованим за паритетом купівельної спроможності, не є критичним.** У 2001 р. цей показник складав в Україні близько 4350 дол., а по 10 країнах-кандидатах на вступ до ЄС – 9,7 тис. дол., у т. ч. У Латвії – 7730, Литві – 8470, Естонії – 10170, Польщі 9450 дол. До того ж в Україні стабільніша валюта, менший рівень зовнішніх боргів, позитивне платіжне сальдо та значно менший бюджетний дефіцит.

У реалізації інтеграційного курсу України важливого значення набуває **стратегічне партнерство з Польщею,** яка останнім часом перетворюється на одного з найсерйозніших європейських партнерів США. **«Зв'язка» США–Польща–Україна має бути ефективно використана для просування України до Європи.**

Принципового значення набуває співпраця Польщі і України в реалізації нафтотранспортного коридору Одеса–Броди–Гданськ, який політичними аналітиками розглядається як **найперспективніший європейський економічний проект найближчого десятиліття.**

РОЗДІЛ II. Стратегічні цілі та пріоритети

Основні підсумки економічних та соціальних перетворень (1991 – 2003 рр.). Період 1991-2003 рр. позначений зміною соціально-економічних відносин, утвердженням принципово нової економіки. За ці роки:

- демонтовано основні підвалини адміністративно-командної системи економічних відносин. Нині понад 80 % загального обсягу промислової продукції виробляється недержавними підприємствами;
- принципові, кардинальні зміни відбулися на селі, де активно реалізуються завдання розпочатої ще у 1994 р. земельної реформи. За час її проведення 6,4 млн. селян безкоштовно одержали у власність 26,5 млн. га сільськогосподарських угідь;
- сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів, утверджено основи відповідної законодавчої бази, докорінно перебудовано економічні функції держави. Економіка України на противагу системній замкнутості є у своїй основі відкритою;
- подолано тривалу руйнівну економічну кризу, за роки якої (1991-1999) обсяги ВВП скоротилися на 59,2 %, промислової продукції – на 48,9 %, сільськогосподарської – на 51,4 %.
- в українській економіці відбуваються позитивні якісні зрушення, зміцнитися її позиції на світовому ринку;
- гривня є однією з найміцніших валют серед країн з перехідною економікою. Упродовж мину-

лого року грошові вклади населення в комерційні банки у національній валюті зросли на 76,5 %. Суттєво поповнилися золотовалютні резерви держави. Обсяг державного боргу України зменшився з 37 % ВВП у 2000 р. до 29,5 % у 2003 р.

Стратегічні пріоритети на 2004 – 2015 рр. Цілі та завдання нового етапу розвитку України на порядок складніші й масштабніші від тих, які вирішувалися у попередні роки. Це має бути період *глибоких якісних перетворень* у всіх сферах суспільного життя. Найважливіші економічні завдання цього етапу мають бути такі:

- створення реальних передумов вирішення основного геополітичного завдання нашої держави – вступу України до Європейського Союзу;
- забезпечення сталого зростання та прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на одну особу між Україною та державами-членами ЄС;
- опанування інноваційного шляху розвитку, підвалини якого мають бути закладені у процесі структурної перебудови економіки;
- забезпечення надійних передумов реалізації прав та свобод громадян у всіх їх виявах, утвердження середнього класу – основи політичної стабільності та демократизації суспільства, подолання бідності.

Етапи соціально-економічних перетворень і кількісні параметри зростання. Вирішення завдань, пов'язаних з реалізацією стратегічних пріоритетів, має здійснюватись поетапно:

Перший етап (2004 – 2005 рр.) – період фор-

– 3–4 %; реальні наявні доходи населення – 6 %.

РОЗДІЛ III. Економічний потенціал України

Валовий внутрішній продукт. Зазначаться, що попри високі темпи зростання української економіки (чотири роки поспіль: 2000–2003 рр.) поки що не вдалося подолати падіння ВВП, яке сталося за десять років кризи. У 2003 р. обсяг реально-го ВВП складав 59,5 % від рівня 1991 р.

У номінальному обчисленні ВВП України у 2003 р. склав 263,2 млрд. грн., а в розрахунку на одну особу 5505 грн. За даними Світового банку, у 2001 р. ВВП на одну особу, обчислений за паритетом купівельної спроможності (ПКС), складав в Україні 4350 дол. США. У Російській Федерації, Білорусі і Казахстані зазначений показник складав 7100, 7620 та 6500 дол. США відповідно. Значно нижчий рівень ВВП на одну особу в Україні пояснюється глибшим падінням виробництва в роки економічної кризи.

За роки економічної стабілізації (2000–2003 рр.) намітилися позитивні зрушення у формуванні ВВП за доходами, особливо у тій частині, з якої формуються доходи бюджету держави. Йдеться про збільшення питомої ваги валового прибутку та змішаного доходу у ВВП. Скорочувалася частка чистих податків. Такий перерозподіл у формуванні ВВП за доходами має позитивний вплив на активізацію підприємницької діяльності. Частка оплати праці найманих працівників становить понад 45 %.

**Структура ВВП за доходами
(у фактичних цінах, у відсотках до ВВП)**

	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Оплата праці найманих працівників	42,3	42,3	45,7	45,3
Валовий прибуток, змішаний дохід	40,9	44,3	42,1	42,6
Чисті податки на виробництво та імпорту	16,8	13,4	12,2	12,1

мування інституційних, фінансових та організаційних передумов глибоких якісних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Зростання ВВП на рівні 6-7 %, інвестицій в основний капітал – 10–12 %; рівень інфляції – 5–6 %; реальні наявні доходи населення – 7–8 %.

Другий етап (2004 – 2005 рр.) – період розгорнутого економічного розвитку. Зростання ВВП до 7,1 %, інвестицій в основний капітал – 12–13 %; рівень інфляції – 4–5 %; реальні наявні доходи населення – 7–8 %.

Третій етап (2004 – 2005 рр.) – період закріплення стійких темпів зростання. Середньорічні темпи зростання ВВП становитимуть 6 %, інвестицій в основний капітал – 11,7 %; рівень інфляції

Суттєвий внесок у формування показників експорту України у 2003 р. здійснили такі види економічної діяльності як металургія та обробка металу 36,8 %, виробництво машин та устаткування 15,8 %, хімічне виробництво 8,4 %, харчова промисловість 18 %.

Продукція видобування вуглеводів (29,8 %) переважала в імпорті. Вагомим був імпорту машин та устаткування (24,8 %), харчової промисловості (9,4 %), хімії (7,7 %), металургії та оброблення металу (5,2 %), текстильної та шкіряної промисловості (4,0 %).

Основні засоби. Основні засоби, як одна із складових національного багатства країни, становлять собою матеріальні активи, що утримуються з ме-

тою використання у процесі виробництва або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій. Станом на 1 січня 2003 р. вартість основних засобів підприємств, установ та організацій України становила 965,8 млрд. грн.

Змінилася структура основних засобів за формами власності: зросла питома вага основних засобів недержавного сектора економіки при одночасному скороченні державного. Якщо у 1995 р. у недержавному секторі було зосереджено 48,9 % основних засобів, то нині – 69,6 %.

Найбільш значні обсяги основних засобів зосереджені, як і в минулі роки, в Донецькій (11,2 %), Дніпропетровській (10,1 %), Харківській (7,3 %), Запорізькій (5,7 %), Луганській (4,9 %) та Одеській (4,8 %) областях, а також у м. Києві (9,3 %). На ці регіони припадає більше половини (53,3 %) усіх основних засобів країни та 57,7 % вартості основних засобів промисловості.

Трудовий потенціал. Люди з їх інтелектуальним, підприємницьким, виробничим потенціалом є основним стратегічним ресурсом держави, головним фактором економічного зростання. Станом на 1 січня 2004 р. загальна чисельність населення України становила 47 622,4 тис. осіб. Останніми роками спостерігається зменшення трудових ресурсів. Чисельність економічно активного населення віком 15-70 років за 1995 – 9 місяців 2003 рр. зменшилася на 2,9 млн. осіб, або на 11,5 % і становила 22,6 млн. осіб.

Демографічна ситуація. За даними переписів населення, з 1989 до 2001 р. частка міських жителів майже не змінилася, понад дві третини населення України проживає у міських населених пунктах. До найбільш урбанізованих областей належать Донецька (90 %), Луганська (86 %), Дніпропетровська (83 %) області. Питома вага осіб віком 60 років і вище в загальній чисельності населення становить 21,3 % (25,4 % жінок та 16,6 % чоловіків) і є однією з найвищих у світі.

Освіта. Рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. За даними Національної доповіді про розвиток людини ПРООН валовий показник охоплення навчанням у 2003 р. в Україні становить 79,6 % (для порівняння: в середньому по світу – 65 %, високорозвинених країнах – 94 %, в країнах Східної Європи та СНД – 77 %). Істотно (на 57,7 %) зросла чисельність випускників вузів. Кількість студентів вузів на 10000 населення зросла з 316 у 1990 р. до 512 осіб у 2003 р. З кожним роком збільшується питома вага студентів, зарахованих до вузів для навчання на платній основі. Так, якщо у 1995/1996 н.р. для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято двох з десяти студентів (18 %), то у 2003/2004 – вже шість з десяти (60 %).

Науковий потенціал. В Українській науці пра-

цюють загальноновизнані у світі наукові школи, зокрема у галузі математики та декаметрової радіоастрономії, фізіології та клітинної біології, фізики низьких температур та ядерній фізиці, створення нових матеріалів, біотехнологій, електроварювання, а також розробки унікальних технологій у галузі інформатики, телекомунікацій та зв'язку, авіаційній та ракетно-космічній. Організаційно наука України зосереджена у чотирьох секторах: академічному (387 організацій, або 26,2 % від загальної кількості), галузевому (839, або 57 %), заводському (85, або 5,8 %) та секторі вищої освіти (166, або 11,2 %).

За регіонами розташування установ, де виконуються наукові та науково-технічні роботи, виділяється м. Київ, де зосереджено 364 організації, Харківська – 242, Дніпропетровська – 103, Донецька та Львівська області – по 91. Загалом в цих регіонах працює понад 60 % загальної кількості науково-дослідних установ. На 1 січня 2003 р. виконанням наукових та науково-технічних робіт в організаціях, підприємствах та установах України займалося майже 143 тис. спеціалістів (5,3 на 1000 осіб економічно активного населення).

Починаючи з 2000 р., чисельність докторів та кандидатів наук щороку збільшувалася в середньому на 3,3 %. Всього ж в Україні на 1 жовтня 2002 р. налічувалося 62,7 тис. кандидатів наук та 11 тис. докторів наук. Продовжується процес еміграції наукових працівників, зокрема фахівців вищої кваліфікації. За останні 5 років за кордон виїхало понад 700 докторів і кандидатів наук. Основні країни, куди емігрують українські фахівці, це США (189 осіб), Росія (141) та Німеччина (126).

У 2002 р. за рахунок усіх джерел фінансування на виконання наукових та науково-технічних робіт надійшло 2611,7 млн. грн. Фінансування науки за рахунок коштів державного бюджету залишається на низькому рівні. У 2002 р. обсяг надходжень з державного бюджету на виконання наукових та науково-технічних робіт порівняно з попереднім роком зменшився на 6,2 % і склав 28,15 загального обсягу фінансування.

РОЗДІЛ IV. Стратегія випереджального розвитку.

Стратегічні орієнтири. Період 2004–2015 рр. має стати етапом формування інноваційної моделі розвитку, здійснення прогресивних структурних перетворень в економіці, поглиблення її європейської інтегрованості та суттєвого удосконалення ринкових інститутів. *Політика сталою економічного зростання має замінити діючу політику зростання в основному відновлюваного характеру.*

Широкомасштабна модернізація економіки України та її динамічне зростання можливі за умов створення сприятливого інвестиційного та підприє-

мницького клімату. Вихідними умовами є:

- остаточне утвердження приватної власності (передусім на землю та нерухомість) та забезпечення їх надійного захисту;
- створення рівних умов конкуренції;
- розвиток стійких та ефективних фінансових інститутів;
- знаходження державою оптимального балансу у взаємовідносинах з приватним підприємництвом;
- поступова відмова держави від практики надмірного втручання у справи бізнесу.

Передбачається, що у зазначений період буде забезпечено:

- суттєве підвищення якості та ефективності економічного зростання на основі високих темпів технологічного оновлення;
- досягнення відчутного ефекту від структурно-технологічної модернізації економіки, інноваційного інвестування та зростання на цій основі продуктивності праці в 2,5–2,6 рази та відповідного зростання конкурентоспроможності економіки;
- чотириразове збільшення капіталовкладень;
- зростання ВВП темпами, що забезпечить його збільшення у 2,6 рази;
- динамічне підвищення рівня та якості життєвих стандартів населення;
- формування в Україні економічних засад інформаційного суспільства;
- інтеграцію України у світогосподарську систему і насамперед в економічні структури ЄС.

У розділі визначені етапи модернізації економіки України:

2004–2005 рр. – створення інституційних основ що забезпечуватимуть реалізацію політики сталого якісного економічного зростання;

2006–2009 рр. – прискорення економічного зростання, масштабна структурна перебудова економіки;

2010–2015 рр. – реалізація економічного ефекту здійснених структурних перетворень, формування основних засад інформаційного суспільства.

Враховуючи невизначеність багатьох процесів, які відбуваються і будуть відбуватися як в економіці України, так і у світі в цілому, а також ті численні проблеми та ризики перехідного періоду, реформ, що проводяться та мають бути проведені, інтеграцію економіки України у світові, пропонуються такі сценарії розвитку:

оптимістичний – прискорено інвестиційно-активний;

песимістичний – обмежувальний, підвищено ризиковий;

базовий – оцінюється інвестиційно-інтенсивна, з посиленням конкурентоспроможності країни, макроекономічна ситуація розвитку подій. Цей сценарій вважається основним. За базовим варіантом прогнозу:

- реальний ВВП України у 2015 р. буде майже в 2,4 рази перевищувати рівень 2002 р.;

- передбачається пошвидшення світового розвитку економіки (за прогнозами Світового банку – до 3.1 % в 2005 р.), що позитивно впливатиме на економіку України;

- ключовим елементом забезпечення економічного зростання (а отже і всієї стратегії) має стати інвестиційний прорив, суттєве нарощування обсягу інвестицій та підвищення їх ефективності. Згідно з прогнозами за 2003–2015 рр. До економіки України має надійти 18–25 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій;

- нарощуванню високих темпів економічного розвитку має сприяти поступова детінізація економіки. Щорічний темп приросту ВВП за рахунок цього фактору, починаючи з 2005 р., передбачається на рівні 1,5 %.

Стратегія підвищення конкурентоспроможності національної економіки буде спрямована на створення стійкої ефективної та високо адаптивної системи національної економіки та її суб'єктів, здатних успішно конкурувати в умовах глобалізації світової економіки, забезпечуючи Україні гідне місце в світовому та європейському поділі праці.

Організаційно-інституціональною формою реалізації національних конкурентних переваг України мають стати макротехнології та відповідні міжгалузеві виробничі комплекси, що створять каркас сучасної структурно-промислової політики. До 2010–2015 рр. В Україні мають бути створені реальні передумови запровадження принаймні, двох видів макротехнологій:

«Україна – транзитна держава» – спиратиметься на геоекономічні переваги України завдяки її вигідному розташуванню на межі двох інтеграційних зон – європейської та євразійської.

«Україна – високотехнологічна, авіакосмічна держава» – безпосередньо пов'язана із макротехнологією «Україна – транзитна держава», оскільки передбачає подальший розвиток повітряного та космічного транспорту України та його засобів. Головне тут – високі технології, які застосовуються у виготовленні літаків і космічних апаратів.

Реформування банківської системи. За станом на 1 січня 2004 р. в Україні діяли 157 банків, у т. ч. 19 банків з іноземним капіталом, 7 банків з яких – зі 100 % іноземним капіталом. Орієнтуючись на реалізацію стратегічних завдань, що стоять перед економікою України в 2004–2015 рр. Вітчизняна банківська система повинна забезпечити:

- випереджальне зростання активів банківської системи порівняно із зростанням ВВП (70 % ВВП);

- зростання балансового капіталу до 48,7 млрд. грн.;

- збільшення обсягів кредитів наданих суб'єктам господарювання до 54,2 % ВВП;

- зростання депозиту фізичних осіб, збільшення його частки в структурі зобов'язань банківської системи до 60 %;

- суттєве підвищення ролі банків як фінансо-

вих посередників на фондовому ринку, особливо у використанні сучасних схем структурованого фінансування;

- посилення ролі банківської системи в розвитку іпотечного ринку, що сприятиме забезпеченню населення України доступним житлом у кредит під прийнятні відсотки.

РОЗДІЛ V. Стратегія утвердження інноваційної моделі розвитку.

Основні напрями становлення інноваційної економіки. Європейський вибір України і, відповідно, необхідність її інтеграції у високотехнологічне конкурентне середовище зумовили необхідність формування інноваційної моделі розвитку, в якій роль головного джерела довготривалого економічного зростання відіграють наукові надбання та їх технологічне застосування. Водночас інноваційна модель розвитку має розглядатися як інструмент формування засад інформаційного суспільства в Україні.

Світовою практикою напрацьовано три типи стратегій інноваційного розвитку:

- стратегія перенесення, яка полягає у використанні зарубіжного науково-технічного потенціалу і перенесенні його досягнень на терени власної економіки;
- стратегія запозичення, сутність якої полягає в освоєнні виробництва високотехнологічної продукції, що вже вироблялася в інших країнах, шляхом використання власної дешевої робочої сили та існуючого науково-технічного потенціалу;
- стратегія нарощування, за якої використовується власний науково-технічний потенціал, залучаються іноземні інвестиції й конструктори, досягається інтеграція фундаментальної та прикладної науки.

Домінуючим для України повинен стати останній шлях розвитку, що ґрунтується на використанні стратегії нарощування інноваційного потенціалу на задалегідь визначених державою пріоритетних напрямках науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим вітчизняна наука має бути визнана вищим національним пріоритетом, ресурсне забезпечення якого слід здійснювати першочергово.

Розбудова економіки знань. Загально визнаним шляхом підвищення конкурентноспроможності перехідних економік є *розбудова економіки, що базується на знаннях*. Спроможність країни до створення знань, зокрема наукових, їх розповсюдження та ефективного використання для розвитку виробництва стають у такій економіці основними факторами зростання поряд із традиційними джерелами – інвестиціями та трудовими ресурсами.

Україна має всі необхідні передумови для розбудови економіки знань:

- диверсифіковану промисловість зі значною часткою високотехнологічних галузей;
- необхідний науково-технічний потенціал (Україна належить до восьми країн світу, які створюють авіакосмічну техніку і до десятки найбільших суднобудівних держав світу);

• потужний людський потенціал;

- розвинену інформаційну сферу.

Враховуючи курс на європейську інтеграцію України та амбітне завдання ЄС перетворитися до 2010 р. у найбільш конкурентноспроможну й динамічну економіку знань у світі, наша країна не може не прийняти для себе основні засади цієї стратегії ЄС як платформу для інтеграції та подолання існуючого економічного і технологічного розриву з країнами-членами ЄС. Україна для надолуження позицій високотехнологічної держави та забезпечення реального впливу науки та інновацій на економічне зростання повинна збільшити частку ВВП, що інвестується у дослідження та розвиток, хоча б до загальноєвропейського критерію в 3 % ВВП у 2010–2015 рр.

Досвід розвинутих країн доводить, що стара філософія освіти себе вичерпала – *сьогодні освіта вже є не підготовкою до життя, як то було 40-50 років тому, а власне способом життя*. Навчання протягом життя стає формою захисту особистості проти непередбачуваності сучасного світу.

Розбудова економіки знань обумовлює підвищені вимоги до інформаційної системи, зокрема:

- забезпечення широкого доступу населення, бізнесу та науки до інформаційних мереж, збільшення рівня покриття території зв'язком, кабельним телебаченням;
- створення конкурентного ринку Інтернет-послуг на всій території країни;
- забезпечення безперешкодного доступу науковців до світових баз знань нових технологій, зареєстрованих патентів та ліцензій, друкованих наукових робіт, створення україномовних Інтернет-порталів для науковців;
- завершення формування законодавчої бази для електронної комерції;
- упровадження електронного уряду як засобу інтерактивного спілкування громадськості з державними інституціями.

З цією метою необхідно якнайшвидше забезпечити реалізацію програм «Електронна Україна», «Україна – розвиток через Інтернет», суттєво збільшити обсяги Національної програми інформатизації».

РОЗДІЛ XIII. Підвищення якості життя населення

У цьому розділі Стратегії говориться про невідкладну перебудову соціальної сфери. Якщо чинна модель економічної політики зорієнтована переважно на захист соціально вразливих верств населення, то логіка нової стратегії передбачає *перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину населення*.

У реалізації політики доходів першорядного значення набуває *державне стимулювання ви-*

переджального (порівняно з темпами ВВП) зростання заробітної плати. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист – один з принципових пріоритетів політики доходів.

Життєво важливою справою є забезпечення випереджального розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури) та відповідного зростання *соціальних інвестицій*, безпосередньо спрямованих на розвиток людини.

Справа великої політичної, економічної та соціальної ваги – *зміцнення позицій середнього класу*, питома вага якого в майбутньому має скласти не менше 45-50 % від загальної кількості населення. Одночасно має скоротитися частка людей, що має доходи, нижчі за прожитковий мінімум.

Становлення середнього класу передбачає *перехід до нової моделі споживання*, тобто до таких стандартів, які забезпечуватимуть гідний рівень життя і стимулюватимуть розвиток внутрішнього ринку, трудової та підприємницької активності населення. Це, зокрема, якісне житло, висока забезпеченість товарами тривалого користування, доступність якісних медичних, побутових, освітянських послуг тощо.

Потребує *суттєвого удосконалення діюча си-*

стема пільг та допомоги, яка є надто розгалуженою, фінансово необґрунтованою, значною мірою декларативною, непрозорою та соціально несправедливою: порядок надання пільг регулюється понад 40 нормативно-правовими актами. Згідно з діючим законодавством налічується близько 30 пільгових категорій і понад 20 різних видів пільг. У 2002 р. потреба в коштах для надання пільг (за розрахунками Міністерства фінансів України) становила 17 329, 7 млн. грн.

Шляхи підвищення життєвого рівня населення:

- удосконалення системи оплати праці. Стратегічним завданням держави є поетапне підвищення частки оплати праці у структурі ВВП, випереджальне зростання реальної заробітної плати порівняно з іншими складовими доходів населення;
- здійснення повномасштабної пенсійної реформи, поступове наближення мінімального розміру пенсій до прожиткового мінімуму та поетапного скасування обмежень їх максимальних розмірів;
- подолання бідності (частка бідного населення в Україні протягом 2000-2003 рр. залишається на рівні близько 27 %);
- посилення адресності соціальних виплат;
- зміцнення позицій середнього класу;
- трансформація соціального страхування.

Основні параметри рівня життя та соціальної структури українського населення

	2003	2004-05	2006-09	2010-11	2015
Середня заробітна плата, грн./місяць	462	475	564	669	843
Мінімальна заробітна плата, грн./місяць	205	237	299	377	472
Трудова пенсія за віком, грн./місяць		166	183	203	286
Питома вага середнього класу, %	22,0	25,0	32,0	40,0	45,5

ІСТОРІЯ

Є. І. БОРОДІН

ІСТОРІЯ ПІДГОТОВКИ ПЕРШИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАНЬ ПРО СТАНОВИЩЕ МОЛОДІ В УКРАЇНІ (1992-1995 рр.)

Бородін Євгеній Іванович – начальник управління освіти і науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Після проголошення незалежності України владні структури держави приступили до формування нового національного механізму молодіжної політики. Поряд з уже відомими (політикам і пересічним громадянам) формами діяльності державних інститутів з'явилися нові. До них, зокрема, належали і парламентські слухання, частина яких була присвячена проблемам молоді.

Актуальність вивчення історії парламентських слухань про становище молоді в Україні пояснюється необхідністю постійного аналізу досвіду, накопиченого у сфері сприяння соціальному становленню та розвитку нового покоління українських громадян.

Основним завданням запропонованої статті є висвітлення історії підготовки перших парламентських слухань про становище молоді в Україні. Особлива увага приділяється діяльності профільної молодіжної комісії парламенту, Президії Верховної Ради України. Автор зупиняється на питаннях, які ще не знайшли свого висвітлення в науковій літературі і вперше вводить в обіг широке коло джерел.

Поняття «парламентські слухання про становище молоді» вперше в Україні було введено законодавчо наприкінці 1992 р. Саме тоді Верховна Рада України затвердила основу молодіжного законодавства України – Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». 15 грудня 1992 р. парламентом було прийнято цей документ, у четвертому розділі якого визначався механізм формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні. На другому місці у цьому механізмі (після прийняття законодавчих актів та державних рішень) стояло «проведення у Верховній Раді України щорічних слухань про становище молоді та підготовка доповіді з цього питання Верховній Раді України, Президенту України» [1]. Введення такої правової норми було важливим здобутком розробників молодіжного законодавства України, оскільки ані в перший рік незалежності держави, ані в радянський

період її історії подібного заходу не проводилось. Але втілити у життя цю вимогу Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» вдалося не відразу.

Підготовка перших парламентських слухань у Верховній Раді України про становище молоді зайняла майже три роки. У 1993 р. – напочатку 1994 р. слухання готувала Верховна Рада України I скликання. Довга підготовка цього важливого заходу виглядає дуже дивною через ту обставину, що Комісія Верховної Ради України у справах молоді вже 26 березня 1993 р. на своєму засіданні розглянула питання «Про підготовку доповіді Верховній Раді України, Президенту України про становище молоді в Україні і проведення слухань в Верховній Раді з цього питання». На засіданні були присутні народні депутати України А. С. Матвієнко, Ю. І. Збітнев, А. В. Толстоухов, В. Й. Пауль, С. В. Локтев, І. М. Грищенко, І. В. Полях, В. В. Макеєнко, працівники секретаріату Комісії О. В. Разумков, М. І. Цуканов, Т. П. Рудакова, а також міністр України у справах молоді та спорту В. П. Борзов. Секретар парламентської Комісії А. В. Толстоухов проінформував учасників засідання про підготовку до проведення парламентських слухань. Рішенням Комісії Верховної Ради України у справах молоді підготовку проведення парламентських слухань було покладено на голову Комісії А. С. Матвієнка, його заступника Ю. І. Збітнева та секретаря Комісії А. В. Толстоухова [2].

Після засідання на ім'я Президії Верховної Ради України було направлено відповідну записку Комісії Верховної Ради України у справах молоді. 19 квітня 1993 р. цей документ було розглянуто і після цього видано постанову Верховної Ради України «Про проведення у Верховній Раді України слухань про становище молоді в Україні», згідно з якою слухання планувалося провести в листопаді 1993 р. Доповідь доручалося зробити Комісії Верховної Ради України у справах молоді, а Кабінету Міністрів України було запропоновано

забезпечити участь Міністерства України у справах молоді і спорту, інших відповідних міністерств і відомств у підготовці необхідних матеріалів для подання їх Комісії Верховної Ради України у справах молоді до 1 вересня 1993 р.

Народні депутати України рішуче взялися за підготовку слухань. Вже 11 травня 1993 р. молодіжна комісія українського парламенту знов повернулася до питання про проведення у Верховній Раді України слухань з молодіжної проблематики. Це було єдине питання порядку денного. А. В. Толстоухов доповів з цього приводу і запропонував підготувати для Президії Верховної Ради України спеціальну записку. Цей документ було прийнято та направлено за призначенням за підписом А. С. Матвієнка. «Вважаємо, що це має бути акція державно-суспільної ваги, при підготовці та проведенні якої буде зроблено системний аналіз ситуації у молодіжному середовищі, стану державної молодіжної політики, що здійснюється в законодавчій, виконавчій і судовій сферах, соціально-економічних відносин держави з молоддю, молодіжним рухом», – писали члени молодіжної Комісії керівництву парламенту України [3]. Пропонувалось також залучити до підготовки слухань Кабінет Міністрів України, а провести їх у жовтні – листопаді 1993 р.

21 червня 1993 р. Комісія Верховної Ради України у справах молоді ухвалила план роботи на II півріччя 1993 р., у якому доручила А. С. Матвієнку, А. В. Толстоухову, О. В. Разумкову забезпечити підготовку і проведення слухань про становище молоді в Україні (спільно з Кабінетом Міністрів України) у листопаді – грудні того ж року [4].

Про реальні перспективи провести запланований захід свідчить хоча б той факт, що вже 15 липня 1993 р. на засіданні Комісії про хід підготовки до проведення слухань доповідав заступник начальника правового управління Міністерства України у справах молоді і спорту І. О. Хохленков. В обговоренні питання взяли участь А. С. Матвієнко, А. В. Толстоухов, О. В. Разумков, заступники міністра України у справах молоді і спорту Л. А. Пустовойтов, В. В. Барабаш. Було затверджено план підготовки до проведення слухань, а контроль за цією роботою покладался на А. В. Толстоухова та І. О. Хохленкову [5].

Друга половина 1993 р. позначилася уповільненням роботи по підготовці парламентських слухань. Постало питання про нові парламентські вибори і народним депутатам України I скликання було вже не до молодіжних парламентських слухань. Підсумок підготовчої роботи законодавчої та виконавчої влади тоді не було підведено.

Обрана навесні 1994 р. Верховна Рада України II скликання до проведення перших парламентських слухань про становище молоді йшла майже півтора роки. Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму при складанні

плану роботи на II півріччя 1994 р. навіть не включила до його складу пункт про підготовку цього заходу, обмежившись лише зобов'язанням спільно з Міністерством України у справах молоді і спорту та Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді підготувати до грудня 1994 р. доповідь щодо становища молоді в Україні [6].

Восени 1994 р. справа підготовки молодіжних слухань у Верховній Раді України зрушила з місця. 10 листопада 1994 р. на основі пропозиції Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму Президія Верховної Ради України прийняла постанову «Про проведення у Верховній Раді України слухання про становище молоді». У постанові Кабінету Міністрів України ставилося завдання підготувати до 1 лютого 1995 р. доповідь про становище молоді. Верховна Рада України виділила 199 млн. крб. Українському НДІ проблем молоді для проведення соціологічних досліджень з зазначених питань. Постійна Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму була повинна провести у березні – квітні 1995 р. обговорення матеріалів, що виносилися на слухання. Цей документ визначив деякі кроки щодо проведення важливого молодіжного заходу, але так і визначив дату проведення слухань.

30 листопада 1994 р. Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму затвердила план підготовки до проведення у Верховній Раді України слухання про становище молоді. Планувалося підготувати проект постанови Президії Верховної Ради України про саме проведення слухань (тобто визначити дату, місце, регламент тощо), розробити інші необхідні документи, забезпечити висвітлення роботи у засобах масової інформації, вивчити питання дотримання чинного законодавства стосовно молоді в регіонах, залучити до роботи зацікавлені міністерства і відомства. Відповідальними за виконання були призначені голова Комісії О. М. Яковенко, її секретар Ю. П. Сизенко, заступники голови О. В. - Боженко та В. Ф. Черепков, народні депутати А. А. Коропенко, М. І. Чурута, співробітники секретаріату М. І. Цуканов, К. Б. Слободянюк, Ю. Ю. Крикун, Ю. Ж. Шайгородський [7].

8 грудня 1994 р. профільна молодіжна комісія парламенту розглянула питання про хід виконання постанови Президії Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. «Про проведення у Верховній Раді України слухання про становище молоді». Це засідання, незважаючи на досить широке формулювання питання порядку денного, розглянуло лише це одне конкретне питання. Народні депутати України затвердили пам'ятку щодо вивчення питань з підготовки парламентських слухань про становище молоді. Справа в тому, що депутати вирішили виїхати у відрядження в області та вивчити ситуацію на місцях [8].

Пам'ятка вимагала від народного депутата Украї-

ни під час перебування в області ознайомитись з роботою місцевої ради (у тому числі і молодіжної комісії), комітету (управління) у справах молоді і спорту, управління внутрішніх справ, комісії у справах неповнолітніх, управління освіти, державної служби зайнятості, соціальної служби для молоді, дитячих та молодіжних об'єднань, молодіжних гуртожитків. Об'єктом уваги повинні були стати володіння керівниками і співробітниками установ ситуацією, механізм прийняття та втілення рішень, позитивні та негативні приклади, існуючі проблеми та шляхи поліпшення роботи. В якості побажання ставилося завдання відвідати місце масового відпочинку молоді, заклади освіти (школи, ПТУ, технікуми, вищі навчальні заклади, школи-інтернати, гімназії), підприємства промисловості або сільськогосподарства. Передбачалося зібрати широке коло статистичних даних за такими розділами: кількість молоді (в тому числі зайнятої в різних секціях і гуртках), аналіз стану правопорушень та негативних явищ, структура молодіжних служб, молодіжні та дитячі організації, праця молоді, молодіжне підприємництво, вирішення житлових проблем, дозвілля, освіта, охорона здоров'я, фізичний розвиток і розвиток туризму.

14 грудня 1994 р. Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму знов звернулася до деяких питань підготовки слухань. Тоді справа звелася до рішення про підготовку листів до Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України з проханням надіслати узагальнені матеріали щодо становища молоді в Україні [9]. До силових відомств парламентарі без окремого рішення Комісії звертатись не стали. У листах до них особлива увага, зокрема, приділялася стану злочинності у молодіжному середовищі. «Силовики», отримавши ці звернення, пізніше надали необхідну парламентарям інформацію.

16 січня 1995 р. Президія Верховної Ради України своєю постановою затвердила кошторис витрат на проведення досліджень і підготовку рекомендацій до парламентських слухань про становище молоді України. Зазначені роботи доручалося здійснити Українському НДІ проблем молоді, якому і перераховувалися гроші.

У лютому – березні 1995 р. Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму ще декілька разів поверталася до підготовки слухань. 1 лютого 1995 р. було затверджено новий план підготовки, в якому вже передбачалося розробити програму, скласти список учасників та виступаючих, підготувати пакет інформаційних матеріалів, вирішити інші організаційні питання [10]. 15 березня 1995 р. на засіданні Комісії було розглянуто питання «Про основні заходи Комісії в плані підготовки до парламентських слухань про становище молоді». Члени Комісії вирішили звернутися до заступника голови Верховної Ради Ук-

раїни О. О. Дьоміна з проханням розповсюдити серед інших народних депутатів України лист-звернення Комісії у зв'язку з підготовкою слухань. Вони затвердили текст цього документу [11].

Зазначений лист було розповсюджено 20 березня 1995 р. У ньому говорилося про наявність серйозних проблем у молодіжному середовищі та відсутність у діяльності держави належного механізму практичної реалізації молодіжної політики. «Комісія сподівається на розуміння народними депутатами важливості розгляду у Верховній Раді цього питання і звертається до Вас з проханням детальніше ознайомитись з тенденціями, що намітились у молодіжному середовищі у Ваших виборчих округах, внести свої пропозиції до Комісії з питань молоді, спорту і туризму щодо подальшого вдосконалення законодавчої бази і практики реалізації молодіжної політики в Україні», – писалося у зверненні [12].

21 березня 1995 р. профільна молодіжна комісія парламенту України затвердила план висвітлення проблем молоді в засобах масової інформації напередодні парламентських слухань. Планувалося залучити народних депутатів України, науковців, керівників міністерств і відомств, активістів молодіжних та дитячих організацій до «круглих столів» до виступів на Українському радіо та телебаченні, в газетах «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Правда України», «Молодь України», «Україна молода», «Сільські вісті», «Новости», «Спортивна газета» [13].

13 червня 1995 р. Президія Верховної Ради України прийняла ще одну постанову «Про проведення парламентського слухання «Про становище молоді в Україні», зробивши черговий крок до проведення перших в історії незалежної України молодіжних слухань. Датою цього зібрання називалося 20 вересня 1995 р. Для його проведення постійній Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму спільно з молодіжними організаціями, громадськими об'єднаннями, що займаються вирішенням проблем молоді, доручалося підготувати проект рекомендацій і внести його на розгляд учасників парламентських слухань. Кабінет Міністрів України до 1 вересня 1995 р. був повинен подати до Верховної Ради України на розгляд учасників слухань доповідь про становище молоді в Україні. Планувалося підготувати виступи представників 10 міністерств і відомств із співдоповідями (міністерств у справах молоді і спорту, праці, економіки, внутрішніх справ, освіти, охорони здоров'я, оборони, культури, соціального захисту населення, а також Генеральної прокуратури України). Доручалося запросити на парламентські слухання Президента України, членів Кабінету Міністрів України, керівників міністерств і відомств, заступників голів обласних Рад народних депутатів, голів Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, Київської та Севастопольської міських Рад народних депу-

татів, представників державних структур по роботі з молоддю, лідерів всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій, науковців.

Уже 15 червня 1995 р. Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму розглянула проект рекомендацій до парламентських слухань про становище молоді, який представили О. В. Боженко та М. І. Цуканов. Запропонований документ включав шість основних розділів: вступ, звернення до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Генеральної прокуратури України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів, їх виконавчих комітетів. Проект було прийнято за основу, його доопрацювання доручили О. В. Боженку, М. І. Цуканову, К. Б. Слободянюку, а також Міністерству України у справах молоді і спорту, Українському НДІ проблем молоді та Українському Національному Комітету Молодіжних Організацій (УНКМО). Вперше з початку роботи над підготовкою парламентських слухань до справи залучалося недержавна організація УНКМО [14].

З приходом вересня 1995 р. діяльність профільної молодіжної комісії по підготовці парламентських слухань активізувалась. 6 вересня 1995 р. її голова О. М. Яковенко виступив перед колегами з інформацією про виконання постанови Президії Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань про становище молоді в Україні», запропонувавши новий план організаційних заходів з цього питання. Передбачалося здійснити виступи у засобах масової інформації, провести виїзні засідання в областях, організувати робочі зустрічі, «круглі столи», консультації. Особлива увага приділялась роботі з парламентськими фракціями. Того ж дня було прийнято за основу проект постанови Верховної Ради України «Про рекомендації учасників парламентських слухань «Про становище молоді в Україні» [15].

13 вересня 1995 р. проект рекомендацій парламентських слухань про становище молоді в Україні знов став предметом розгляду Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму. На засідання були запрошені представники низки молодіжних організацій: УНКМО, Всеукраїнської республіканської ради молодих вчених і спеціалістів, Молодіжної організації Спілки офіцерів України «Сокіл», Спілки молодіжних організацій України, Спілки української молоді, Української студентської спілки, Комітету української католицької молоді, Українського молодіжного кредитного союзу «Благівіст», Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва «Лідер», Українського фонду студентів, Спілки християнсько-демократичної молоді. Комісія погодилась з проектом рекомендацій та запропонувала представникам молодіжних організацій внести свої пропозиції до проекту документу [16].

Дата 20 вересня 1995 р., встановлена Президією Верховної Ради України як день проведення перших парламентських слухань про становище молоді в Україні ще 13 червня того ж року, знов не стала остаточною. Парламент України не встиг підготуватися до цього заходу в черговий раз, а слухання були перенесені на кінець року.

Жовтень – листопад 1995 р. організатори парламентських слухань присвятили вирішенню останніх організаційних питань. На той час, як ми бачимо, вже були в основному підготовлені необхідні матеріали (в першу чергу, проект рекомендацій учасників слухань). Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму 1 листопада 1995 р. обговорила виступ голови Комісії О. М. Яковенка на слуханнях та внесла до нього деякі корективи [17].

У записці «Про проведення парламентських слухань про становище молоді» Комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму так визначила головну мету заходу: «... аналіз сучасних проблем молоді і визначення оптимального шляху в розробці і удосконаленні молодіжного законодавства, прийняття рекомендацій на адресу всіх державних і недержавних структур, що займаються вирішенням проблем молоді, її вихованням» [18]. Головними напрямками і проблематичного обговорення визначались наступні: зайнятість та професійна орієнтація молоді; освіта, здоров'я молоді, стан молоді сім'ї; патріотичне виховання молоді і її соціально-політичні орієнтації; духовність, культура, мораль у молодіжному середовищі на етапі реформування суспільних відносин [19].

Після декількох переносів терміну проведення парламентських слухань про становище молоді Верховна Рада України встановила остаточно дату, яку вже не відміняла. Вибір випав на 7 грудня 1995 р. Саме на цей день було підготовлено всі документи і запрошені учасники. Але це вже тема іншої статті.

Отже, законодавче закріплення необхідності проведення щорічних парламентських слухань про становище молоді сталося 15 грудня 1992 р., коли Верховною Радою України було прийнято Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». У 1993 р. – першій чверті 1994 р. підготовкою перших молодіжних парламентських слухань займалася Верховна Рада України I скликання і її Комісія у справах молоді. У червні 1994 р. – грудні 1995 р. роботу продовжила Верховна Рада України II скликання і її Комісія з питань молоді, спорту і туризму. Незважаючи на те, що до роботи були залучені представники усіх гілок влади, науки та молодіжного руху і вона велася постійно, підготовка слухань занадто затягнулася. Навіть, враховуючи переобрання складу Верховної Ради України у 1994 р., парламентарі мали змогу прискорити обговорення проблем молоді. Майже три роки тривала підготовка

перших парламентських слухань у Верховній Раді України про становище молоді. Причиною зволікання, на наш погляд, окрім об'єктивних обставин, стали також недостатнє розуміння депутатським корпусом, керівництвом Верховної Ради України цієї події для всіх суб'єктів державної молодіжної політики та уповільненість у діях проф-

ільної молодіжної комісії парламенту та органів виконавчої влади держави.

Подальше вивчення історії становлення державної молодіжної політики в Україні передбачає здійснення дослідження, присвяченого проведенню парламентських слухань з молодіжної проблематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — С. 409.
2. Протокол № 89 засідання Комісії Верховної Ради України у справах молоді від 26 березня 1993 р. // Архів Верховної Ради України (далі АВРУ). — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 2143. — Арк. 48–50.
3. Протокол № 92 засідання Комісії Верховної Ради України у справах молоді від 11 травня 1993 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 2143. — Арк. 58–59.
4. План роботи Комісії у справах молоді на II півріччя 1993 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 2143. — Арк. 63.
5. Протокол № 96 засідання Комісії Верховної Ради України у справах молоді від 15 липня 1993 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 2143. — Арк. 69.
6. План роботи Комісії з питань молоді, спорту і туризму на II півріччя 1994 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 2 тимч. — Арк. 12.
7. Робочий план Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму по підготовці до проведення у Верховній Раді України слухання про становище молоді // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 2 тимч. — Арк. 81–83.
8. Протокол № 15 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 8 грудня 1994 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 2 тимч. — Арк. 89, 95–101.
9. Протокол № 16 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 14 грудня 1994 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 2 тимч. — Арк. 108.
10. План підготовки слухань у Верховній Раді України «Про становище молоді». 1 лютого 1995р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 6 тимч. — Арк. 20–21.
11. Протокол № 26 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 15 березня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 6 тимч. — Арк. 56.
12. Лист Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму народним депутатам України від 20 березня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 17 тимч. — Арк. 123.
13. План висвітлення проблем молоді в засобах масової інформації напередодні парламентських слухань. 21 березня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 6 тимч. — Арк. 76–78.
14. Протокол № 35 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 15 червня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 6 тимч. — Арк. 127–128, 140–143.
15. Протокол № 39 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 6 вересня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 7 тимч. — Арк. 1–10.
16. Протокол № 40 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 13 вересня 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 7 тимч. — Арк. 12–13.
17. Протокол № 44 засідання Комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 1 листопада 1995 р. // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 7 тимч. — Арк. 42.
18. Записка про проведення парламентських слухань про становище молоді // АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994–1998) — Спр. 12 тимч. — Арк. 71.
19. Там же.

С.І.СВІТЛЕНКО

С.А.ПОДОЛИНСЬКИЙ: ІСТОРІОСОФСЬКІ ГРАНІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ

Світленко Сергій Іванович – декан історичного факультету, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, професор

С.А. Подолинський увійшов в українську історію як відомий суспільний діяч, оригінальний і талановитий мислитель. Його ідейний світогляд і громадська діяльність стали наочним виявом позитивної динаміки процесу українського національно-визвольного руху в другій половині XIX ст., коли авангардні позиції у вітчизняному національному русі остаточно перейшли до українолюбної демократичної інтелігенції. Її непересічним, дієвим представником, безсумнівно, був Сергій Андрійович Подолинський.

Постать С.А. Подолинського, його творча спадщина давно стала предметом уваги українських вчених. Уже в першій третині XX ст. виходять у світ розвідки Д.М. Бованенка, С.А. Буди, М.С. Грушевського та ін., де висвітлюються основні віхи біографії С.А. Подолинського, його діяльність у справі розвитку економічної науки і пропаганди соціалістичного вчення [1; 2; 3].

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР загальмувало подальший розвиток наукових студій у цьому напрямку. Лише з середини 50-х рр. XX ст. уможливилися нові спроби вивчення життєвого шляху і творчого доробку українського діяча. У другій половині 50-х – на початку 80-х рр. XX ст. у працях Л.А. Коваленка, Л.Я. Корнійчук, І.М. Мешка, А.І. Пашука, М.П. Рудька, В.Г. Сокурєнка та інших досліджувались економічні, історичні, суспільно-політичні, державно-правові погляди С.А. Подолинського [7; 8; 9; 10; 14; 15; 18]. Щоправда, всі ці дослідження в той час не могли не ґрунтуватися на теоретико-методологічних засадах марксизму-ленінізму, що помітно обмежувало творчі пошуки вчених.

Останнім часом інтерес до неординарної особистості С.А. Подолинського помітно зріс. Про це свідчить ціла низка наукових статей, монографій, археографічних публікацій С.М. Злупка, Т.Б. Слюдикової, Р. Сербина та ін. [4; 5; 6; 11; 12; 13; 16; 17]. Гадаю, цілком не випадково було започатковано й Наукове товариство ім. С.А. Подолинського, п'ятиріччя якого українська наукова інтелігенція щойно відмітила. Зазначене створює сприятливі умови для розширення проблематики досліджень, пов'язаних з іменем С.А. Подолинського. На наш погляд, одним з таких перспективних напрямків є вивчення історіософського світосприйняття визначного українського вченого і суспільного діяча.

Звичайно, С.А. Подолинський не був професійним історіософом, але у своїх працях неодноразо-

во, прямо чи опосередковано, торкався історіософського інтелектуального поля, мав цілком оригінальні філософсько-історичні погляди. Вивчення цього пласта творчої спадщини українського діяча тим більш важливе, що чимало ідей нашого талановитого співвітчизника не втратило актуальності й сьогодні.

Інтелектуальна спадщина С.А. Подолинського містить цікавий матеріал стосовно періодизації історичного процесу взагалі й українського зокрема. В цьому контексті особливо вартісною уявляється праця «Ремесла і фабрики на Україні», видана у Женеві в 1880 р. За своїм основним змістом розвідка має соціально-економічний характер і водночас свідчить про чітке усвідомлення С.А. Подолинським диференціації історії людства на певні періоди. При цьому в центрі розгляду мислителя предстали господарські відносини, суспільний поділ праці, характер соціальних стосунків між людьми.

Перший період історії С.А. Подолинський визначив як «початок праці і громадського життя», в межах якого «старосвітні люди» пройшли три етапи: «кам'яний вік», «вік бронзи» і «залізний вік» [12, 98]. Початковий період історії трансформувалася у «старі часи», що охоплювали історичну добу існування держав у Єгипті, Персії, Греції та Римі. Руйнація «Римського царства», за С.А. Подолинським, привела до переходу людства у «середні віки» [12, 106]. Наступним періодом у історії людства стали «нові часи» [12, 158].

Визначаючи таким чином періодизацію історії людської цивілізації, С.А. Подолинський користувався й синонімічними поняттями-ідентитетами, які показували еволюцію стану об'єктів і суб'єктів процесу праці. Так, «старі віки» визначалися вченим ще як «часи неволі», «середні віки» як «часи кріпацтва», а «нові часи» як часи «начебо вільної наймитської праці», «капіталізму» [12, 112, 117].

Осмислюючи новий період історії людства, С.А. Подолинський виділив найсуттєвіші внутрішні етапи капіталістичного періоду. Його початки український мислитель відносив до XIV ст. і пов'язував з цеховим виробництвом. Наступний етап визначався як «вік великого здобутку мануфактурного» й охоплював XVII – XVIII ст. Після цього наступив «вік машинного, або фабричного здобутку», який датувався XIX ст. [12, 117].

Історіософський погляд С.А. Подолинського на

людську цивілізацію вирізнявся прагненням пізнати динаміку історичного процесу. Приміром, український мислитель зазначав, що «перехід від стародавніх віків до середніх був надто поступовим» [12, 114]. У ряді випадків С.А. Подолинський відстежував причинно-наслідкові зв'язки в історичному розвитку. Наприклад, він з'ясував причини, що призвели до загибелі цехів [12, 117].

Водночас з осягненням основних етапів історії людства С.А. Подолинський замислювався над історичним поступом в українських землях. При цьому він відмічав, що зміна господарських порядків в українських землях подібна «до повсюдного в Європі, проте все ж дечим від нього й відрізняється» [12, 117].

С.А. Подолинський виділяв особливості політичного розвитку українських земель, починаючи від доби київських і галицьких князів. Прикметно, що український мислитель бачив чітку різницю між південноруськими князівствами і північнослов'янськими народоправствами, виявляючи більшу подібність перших до феодальних королівств Західної Європи. Певні аналогії в історії українських і західноєвропейських міст простежував С.А. Подолинський і на матеріалі більш пізнього періоду – доби литовського панування [12, 119].

Осмислюючи особливості історичного процесу, С.А. Подолинський побачив постійну взаємодію праці й капіталу впродовж різних періодів минулого. При цьому український вчений не заперечував дію загальних законів розвитку суспільства. Впродовж усієї історії людства, за винятком «найперших початків хліборобських громад», С.А. Подолинський простежував соціальну нерівність, яка ґрунтувалась на «надлишковому здобутку», або «додатковій вартості» [12, 125, 197]. Відмічаючи цю обставину, український діяч засвідчив свої соціалістичні уподобання, своє прагнення до формування у майбутньому більш гармонійного, рівноправного суспільства, побудованого не на соціальній боротьбі [12, 201].

Логічним продовженням вищезазначених міркувань С.А. Подолинського стосовно загальних особливостей поступу людства у минулому був активний пошук мислителем внутрішнього механізму, фундаментального рушії розвитку людської цивілізації. Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс проголосили таким основоположним чинником класову боротьбу. Будучи виразником соціалістичного світосприйняття, С.А. Подолинський не пішов шляхом інтелектуальних пошуків марксистів, а знайшов зовсім оригінальне концептуальне бачення цієї проблеми, поставивши її стрижнем соціальної енергетики. Суть міркувань українського вченого розкрита в таких роботах, як «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» та «Людська праця і єдність сили» [12, 203 – 282; 284 – 310].

С.А. Подолинський поставив у центр проблеми поступу людства соціально-енергетичний чинник, напряму пов'язавши прогрес цивілізації із загаль-

ною кількістю енергії, що накопичується на земній поверхні і є в розпорядженні людства. Цей енергетичний показник не є усталеним і може як збільшуватись унаслідок корисної праці, так і, навпаки, зменшуватись («розкрататись») у результаті «явищ, протилежних праці» [12, 281 – 282].

Український вчений дійшов висновку, що розвиток потреб людини більшою мірою задовольняється працею, а продуктивність останньої «значно збільшується споживанням цієї праці на перетворення нижчих видів енергії у вищі». Суттєво важливо, що С.А. Подолинський чітко визначив «головну мету людства в праці» – «абсолютне збільшення енергетичного бюджету». Досягнення цієї мети не є простим завданням, адже поряд з нагромадженням енергії відбувається протилежний процес її «розсіювання» [12, 282].

У розвідці «Людська праця і єдність сили» С.А. Подолинський поставив на порядок денний інтелектуального розвитку людства необхідність розробки «науки про енергію» і розкрив характер і зміст двох рівнобіжних процесів нагромадження і розпорошення енергії, які діють водночас і дають «круговорот життя» [12, 284, 293].

Напевно, український науковець вважав, що оптимізація соціальної енергетики людської цивілізації можлива лише в більш гармонійному суспільстві. А тому пошуки його моделі він не хотів відкладати на далеку історичну перспективу і взяв активну участь у підготовці «Програми Громади», написаній у співавторстві з М.П. Драгомановим і М.І. Павликом 1 вересня 1880 р.

Як один з авторів цього важливого документа, С.А. Подолинський продемонстрував свою прихильність до корінного оновлення моделі існуючого суспільства у різних сферах: політичній, господарській (економічній), освітньо-культурній. У сфері політичній «Програма Громади» орієнтувала на творення суспільства ліберальної й демократичної спрямованості, яке ґрунтувалося б на рівноправності громадян, широких демократичних свободах, самоврядності і самостійності громад, що об'єднувались у вільну федерацію на всій Україні [16, 146]. Указані принципи виявлялися наріжними і в процесі розбудови господарських відносин, основою яких ставали гуртова власність і гуртова праця, та освітньо-культурних справ, першорядною прикметою яких мала стати свобода духовного та наукового вибору [16, 148].

Розмірковуючи про способи майбутніх перетворень, С.А. Подолинський висловлював свою прихильність до «мирної праці для громадського поступу вперед (прогресу)», хоча й не заперечував можливості революційних змін. Будучи за своїм характером документом українолюбної спрямованості, «Програма Громади» передбачала участь у перетвореннях не тільки етнічних українців, а й представників інших етносів. Це свідчило про формування нової – української етнонаціональної свідомості [16, 148 – 150]. Модель майбутньо-

го суспільства в Україні, накреслена у «Програмі Громади», безперечно, вирізняється своєю українолюбністю помноженою на загальний демократизм і соціалістичну спрямованість.

Історіософські міркування стосовно шляхів подальшого розвитку суспільства викладено у праці С.А. Подолинського «Соціалізм і теорія Дарвіна». Автор цього дослідження виступив як послідовний український соціаліст і демократ, який віддавав пріоритет не революційним, а еволюційним засобам досягнення більш гармонійного суспільства. На його думку, «покращання методом революції, яка робиться швидко, переважно за час життя одного покоління людей, неодмінно відбувається у дуже вузьких межах...». На відміну від революції, «вплив розвитку за допомогою опосередкованого зрівноважування, за допомогою зміни цілого ряду поколінь..., – вважав С.А. Подолинський, – лишає після себе набагато значніші наслідки» [11, 28].

Майбутнє суспільство С.А. Подолинський бачив як таке, що побудовано на основах солідарності, яка виступає запорукою зменшення нерівності. У новому суспільстві, на думку українського науковця, «зростатиме почуття прихильності між людьми», консолідуватимуться сили і знання людей. Все це сприятиме зосередженню зусиль

людства на боротьбі з природою, зменшить соціальну нерівність [11, 34].

Отже, наукові й суспільно-політичні праці С.А. Подолинського містять численні історіософські міркування, розмисли, узагальнення. В них український мислитель порушив цілу низку історіософських проблем, що торкались своєрідності періодизації історичного часу і простору, закономірностей розвитку людської цивілізації в минулому, основних внутрішніх рухів історичного поступу, шляхів поступу українського суспільства в майбутньому. Суттєво, що історіософські узагальнення щодо розвитку українських земель ув'язувались науковцем з процесом поступу людської цивілізації в цілому. Історіософські думки С.А. Подолинського мали новаторський характер, оскільки поставили в центр аналізу проблему соціальної енергетики. Водночас історіософські обрисы С.А. Подолинського засвідчили українолюбність, демократизм та соціалістичність авторського світосприйняття. Історіософські грані творчої спадщини непересічного науковця та громадського діяча стали яскравим виявом пошуку шляхів до суспільства більшої соціальної рівності, солідарності, широких громадянських прав, свобод та демократичних основ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бованенко Д. М. Економічна концепція Сергія Подолинського // Прапор марксизму. – 1928. – № 2. – С. 82 – 144.
2. Буда Сергій. До біографії С. А. Подолинського // За сто літ. – Кн. 5. – Х.; К., 1930. – С. 192 – 207.
3. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 3 – 28.
4. Злупко С. М. Відкриття С. А. Подолинського // Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упоряд. Олег Романчук. – Льв.: Меморіал, 1992. – С. 318 – 338.
5. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Льв.: Каменяр, 1990. – 192 с.
6. Злупко Степан. Українство видатного вченого і мислителя С. А. Подолинського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. Вип. 2. – Льв.: НАН України, 1995. – С. 82 – 90.
7. Коваленко Л. А. Історичні погляди С. А. Подолинського // Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. № 2. Серія історична. 1958. – С. 55 – 58.
8. Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського. – К.: АН УРСР, 1958. – 191 с.
9. Пашук А. І. Роль С. Подолинського у розвитку революційного демократизму на Україні // Філософська думка. – 1970. – № 1. – С. 91 – 99.
10. Пашук А. І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського. – Льв.: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 219 с.
11. Подолинський Сергій. Вибрані праці / Упоряд.: М. Кратко; ред.: І. Черненко. – Луцьк: Ін-т фундамент. досліджень; Наук. тов-во ім. С. Подолинського, 2004. – 152 с.
12. Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
13. Подолинський Сергій. Листи та документи / Упоряд. Романа Сербина, Тетяни Слюдикової. – К.: ЦДІА України, м. Київ, 2002. – 422 с.
14. Рудько М. П. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 7. – С. 120 – 130.
15. Рудько М. П. Нові джерела для характеристики суспільно-політичних поглядів С. А. Подолинського // Архіви України. – 1970. – № 1. – С. 53 – 58.
16. Сербин Роман. Сергій Подолинський (1850 – 1891): Вибрані твори. – Монреаль: УІТ, 1990. – 208 с.
17. Слюдикова Т. Джерела до біографії С. А. Подолинського // Архіви України. – 1991. – № 5 / 6. – С. 38 – 49.
18. Сокурєнко В. Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). – Льв.: Львов. ун-т, 1966.

Л.Л.ПРОКОПЕНКО

РОЗВИТОК ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХУІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст. (частина II)

Прокопенко Леонід Львович – завідувач кафедри права і європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Якщо говорити про систему управління освітою, то в 1786 – 1802 рр. вона була наступною: визначення змісту освіти, розробка навчальних планів, підготовка підручників залишалися прерогативою комісії по заснуванню училищ, або, як вона названа в «Статуті», «главного правительства училищ». На місцевому ж рівні управління, під наглядом генерал-губернатора, доручалося губернатору як попечителю народних училищ. Він мав піклуватися про розширення мережі училищ «від головного, що знаходилося в губернському місті, не тільки по повітових, а й по інших поселеннях, наскільки засоби йому то дозволяти будуть», забезпечення їх вчителями, надання необхідної допомоги директорам, дбати про зміцнення їх матеріальної бази. Губернатор повинен був управляти школами через прикази громадської опіки (в господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні).

Серед семи губернаторів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., слід виділити як попечителів трьох: першого – В. В. Коховського (1793 – 1794), а також останніх – Ю. О. Ніколаєва (1800 – 1801) і М. П. Миклашевського (1801 – 1803). Так, Ю. О. Ніколаєв часто відвідував училище, цікавився потребами закладу й по можливості вдовольняв їх. Але особливо запам'яталося сучасникам його ставлення до учнів, яких він добре знав і кращих з них запрошував на обід та велів водити на благородні зібрання, що відбувалися двічі на тиждень. М. П. Миклашевський запам'ятався як енергійна, діяльна та справедлива людина, що з великою увагою ставилася до учнів і з великою повагою до вчителів. Сам він походив з сім'ї козацької старшини, прадід його у 1690 – 1706 рр. був стародубським полковником. Під час російсько-турецької війни воював під началом О. В. Суворова, відзначився у битві під Римніком. Пізніше, у 1797 – 1800 рр., був волинським, потім малоросійським губернатором, а в 1801 р. був призначений управляти Новоросійським краєм. До речі, його другом і родичем був П. В. Завадовський. Незважаючи на досить задовільний стан з навчальними посібниками в училищі, за розпорядженням М. П. Миклашевського було закуплено ще на декілька тисяч карбованців підручників, книг, наочних посібників, фізичних приладів, за якими він посилав навіть окремого чиновника до столиці. Ми-

хайло Павлович заохочував вчителів грошовими нагородами та допомагав, за його ініціативи приказ громадської опіки видавав бідним учням допомогу від 10 до 30 крб. на рік, для старанних у малюванні і кресленні купувалися найкращі оригінали. З його ініціативи для ліпшого навчання новим мовам вчителем був призначений освічений француз Карл Обюртень з жалуванням 300 крб. на рік.

Що стосується утримання училищ, то цей обов'язок, як зазначалося, покладався на приказ громадської опіки. Статутом 1786 р. визначалося, що на утримання головного народного училища має виділятися 2 500 крб. на рік, а на мале – 500 крб. Дослідники історії училища одностайно відзначають добросовісне виконання приказом свого завдання. Достатньо сказати, що за 12 років існування училища йому було передано з різних джерел, в тому числі з бібліотеки, закупленої Г.О.Потьомкіним для Катеринославського університету, майже 10 тис. книг та навчальних посібників. Хоча проблема фінансування училища завжди була гострою. Скажімо, у 1793 р. після відкриття училища коштів на його утримання ні звідкіля не поступало і жалування вчителям за перше півріччя було сплачено намісником з підвідомчих йому сум. Приказ неодноразово звертався до дворянських зібрань, міських голів, управлінь і магістратів з проханнями про асигнування коштів на утримання головного і відкриття малих училищ, придбання для них будинків і обладнання. Але навіть загрожуючи приписи приказу не давали бажаних наслідків. Установи або відмовчувались, або відповідали, що деякі залишки доходів вже витрачені на виплату жалування чиновникам за минулий рік та задоволення потреб типу закупівлі опалення для військових команд чи в оплату жалування пошто-утримувачам тощо. У 1794 р. на дворянських виборах при піднесенні адреси новому правителю Й. І. Хорвату, який змінив померлого В. В. Коховського, і привітання головному народному училищу, дворяни, утішені намісником, постановили зібрати на утримання цього училища й обладнання малих 10 тис. крб.

Протягом декількох років з цієї суми поступило лише 3172 крб. 71 коп., тому приказ, маючи обмежені матеріальні можливості, змушений був обернути ці гроші виключно на забезпечення по-

треб головного народного училища. Внаслідок такої позиції уряду і громадськості всі зусилля приказу і намісників щодо відкриття малих училищ у повітах в цей період зазнали невдачі. Слід зазначити, що аналогічна ситуація склалася і в усіх інших восьми українських губерніях у цілому. Хоча Статутом 1786 р. передбачалося відкриття малих училищ у кожному повітовому місті, але до кінця століття вони діяли лише в 17 з 85 повітових центрів України. Звичайно, найбільше проблем з їх відкриттям, передусім з фінансуванням, виникало в південних губерніях, які знаходились у процесі становлення. Тому, в силу необхідності, приказу громадської опіки прийшлося відкласти всілякі спроби відкрити їх у повітах губернії й обмежитись лише утриманням головного училища, відшукуючи для цього всі можливі кошти. Джерелами утримання училища були: пожертви приватних осіб, різні штрафи за неподіл спадкоємцями маєтків, за несвочасне внесення відкупної плати, митні збори і гроші, виручені від продажу конфіскованих товарів тощо. В цілому приказ з 1793 р. до 1805 р. щорічно витрачав на утримання училища, враховуючи обладнання приміщень, придбання навчальних посібників, книг, жалування і квартири директора та вчителів тощо, близько 7000 – 8000 крб. Ще одним джерелом утримання училища була плата за навчання. Незважаючи на те, що згідно з «Статутом народних училищ» навчання в них мало бути безплатним, приказ змушений був встановлювати оплату за право вчитися в училищі, інколи дуже високу як на ті часи – від 5 до 15 крб.

Безпосереднє керівництво навчальним процесом покладалося на директора народних училищ, який призначався генерал-губернатором. Обов'язки директора регламентувалися «Статутом народних училищ». Зокрема, на нього покладалася обов'язок слідкувати за дотриманням в усіх школах вимог Статуту, за поведінкою та успіхами учнів, підтримувати зв'язок з батьками, здійснювати контроль за діяльністю приватних училищ і приватних пансіонів, спрямовувати навчально-виховну роботу всіх навчальних закладів губернії й інформувати про це Головне училищне правління та приказ громадської опіки. Він мав засідати в приказі при розгляді справ, які торкалися училищ. Говорячи про характер взаємовідносин директора і вчителів, в «Статуті» вказувалося: «Директор, имея непосредственное надзирание над учителями, долженствует принимать их и поступать с ними, яко носящими на себе трудные и важные должности воспитания сыновей отечества, ласково и не оставляет их делом и советом как в классных, так собственных их нуждах, особливо же не покидать их в болезнях». На рівні повіту всі навчальні заклади підпорядковувались наглядачу училищ, призначеному губернатором.

За час існування училища його очолювали чотири керівники: І. В. Бебер був директором до

серпня 1795 р., у 1796-1797 рр. його обов'язки виконував титулярний радник Ф. Н. Пугачевський, з 1798 р. директором став відставний майор Т. П. Міщенко. У 1803 – 1804 рр. відбувається нова реформа освіти і керівництво навчальними закладами перебирають на себе новостворені міністерство народної освіти і навчальні округи. У зв'язку з цим у 1803 р. вже міністр народної освіти граф П. В. Завадовський призначає директором народних училищ Катеринославської губернії колезького секретаря Д. Т. Мізка. Дмитро Тимофійович Мізко – нащадок старовинного козацького роду, народився у 1772 р. у м. Борзни на Чернігівщині. По материнській лінії був споріднений з родом Кониських. Освіту отримав у Чернігівському колегіумі й Київській академії, після закінчення якої поступив у 1788 р. на цивільну службу підканцеляристом до Катеринославської казенної палати, пізніше став членом приказу громадської опіки. Після відкриття у Катеринославі гімназії очолював її понад чверть століття. Одночасно до призначення В. Є. Якубовського, за дорученням міністерства народної освіти, протягом п'яти років (1809 – 1813) виконував також обов'язки директора народних училищ Херсонської губернії.

Кількість учнів в училищі постійно збільшувалася. Якщо в першій рік в ньому навчалось 65 учнів, то в наступні 5 років – понад 100, а в 1799 – 1804 рр. контингент збільшується з 138 до 198 учнів. Але не всі з них закінчували повний курс. За 12 років свідоцтва про закінчення училища отримав 61 учень. Всі вони поступили на військову або цивільну службу і «були в подальшому в чинах від капітана до прапорщика і від колезького асесора до колезького реєстратора». Головне народне училище було всестановим навчальним закладом. Хоча в ньому навчалися переважно діти дворян, але серед учнів були представники й інших станів, навіть діти поміщицьких селян. Скажімо, у 1804 р. з 198 учнів 148 були дворянськими та обер-офіцерськими дітьми, 35 – різночинськими і 15 – селянськими. Суттєвою перепоною на шляху розширення кількості учнів було те, що, як відзначалося, приказ громадської опіки встановлював досить високу плату за навчання.

Кожного року відбувалися відкриті випробування учнів у присутності губернатора, інших почесних осіб і завжди супроводжувалися промовами, які проголошували директор та вчителі. Літопис училища відзначав, що «надобно удивляться, как изобилию речей, так и деятельности составителей оных». Крайці учні відзначалися за успіхи в навчанні. За час існування училища книгами й похвальними листами було нагороджено 297 учнів, в тому числі 9 учениць.

У 1795 р. з Кременчука до Катеринослава були переведені два казенних училища з пансіонерами – чоловіче з 58 вихованцями, які мали відвідувати головне народне училище, й жіноче з 62 вихо-

ванками, що займалися окремо. Але у 1797 р. вони були закриті. Оскільки будинок, де розташовувалися вихованки, знаходився у більш зручному місці – у нижній частині міста, то, за проханням вчителів до губернатора І. Я. Селецького, він у тому ж році був переданий училищу.

Згідно з планом Г. О. Потьомкіна у Катеринославі мало працювати 12 фабрик, які б забезпечували весь край своїми виробами. Але було відкрито лише дві – суконна і шовково-панчішна. Суконна мануфактура була перевезена з Могилівської губернії у 1794 р. У 1797 р. на ній працювало 819 робітників, зокрема 378 жінок і 115 дітей. До неї були приписані також 1186 чол. сільського населення, яких поселили у слободі Сурсько-Литовська. На мануфактурі існувала школа, на що, на думку Д. І. Яворницького, вказує контингент фабричних писарів, який складався і поповнювався із синів фабричних робітників. Про це свідчить і відомість витрат Катеринославської казенної палати за 1794 р., де вказується на відпуск грошей «в училище внутрішнього суконної фабрики производства».

Ще одним навчальним закладом Катеринослава в цей час була духовна семінарія. Духовний регламент 1721 р., який розробив відомий церковний і політичний діяч петровського часу, вихованець, потім професор і ректор Києво-Могилівської академії Ф. Прокопович, а також ряд указів Анни Іоаннівни вимагали відкриття семінарій, де б навчалися діти духовенства «дабы от них польза государству и отечеству впредь была». Тому і в «начертании города», власноруч написаного Г. О. Потьомкіним і представленого на затвердження Катерини II, значилася «архиепископия при соборной церкви Преображения, с дикастериею и духовной школой». «Схола» в цей час знаходилася тимчасово в Полтаві, оскільки в Катеринославі їй ще не було де розміщуватися. Цікава її історія. Коли у 1775 р. була створена Словоно-Херсонська єпархія з тимчасовим місцезнаходженням архієрейської кафедри у Полтаві, то перший архієпископ Євген Булгарис починає клопотатися про відкриття семінарії, так необхідної для підготовки кадрів. Спочатку він відкрив у Полтаві у 1777 р. при монастирі школу для 10 хлопчиків, півчих свого хору і доручив архімандриту Феоктисту навчання їх латинської мови, короткого катехізису, арифметиці, географії та історії. Пізніше, в будинку К. Г. Розумовського він відкриває училище «для преподавания Российского, Латинского и Греческого языка». Ректором училища він призначив Нікіфора (Феотокі), який вже мав досвід керування навчальними закладами, оскільки до переїзду до України, був ректором гімназії в Яссах.

У тому ж році Євген Булгарис відправив клопотання в Петербург про відкриття єпархіальної семінарії. Дозвіл Св. Синоду на це було отримано у жовтні 1779 р. На утримання Слоvensь-

кої семінарії виділялося з державного казначейства 2000 крб. на рік. Значну увагу семінарії приділяли наступники Євгена Булгариса на кафедрі – Нікіфор (Феотокі), Амвросій (Серебряніков), Гавріїл (Банулеско-Бодоні), Афанасій. Значною мірою це обумовлювалося тим, що всі вони мали досвід викладацької роботи, керівництва духовними навчальними закладами, тому проблеми семінарії були їм знайомі і близькі. Так, Амвросій у попередні роки був ректором Новгородської семінарії і префектом Слов'яно-греко-латинської академії, Гавріїл – викладав у гімназіях Трансільванії та Молдавії, був префектом і ректором Катеринославської семінарії, Афанасій – префектом і ректором Слов'яно-греко-латинської академії.

Першим же ректором семінарії став протоієрей Іоаким Яновський. В управлінні семінарією ректору допомагав префект, до обов'язків якого входив нагляд за вихованцями й викладання, як правило, філософії. Викладачами були ченці й біле духовенство, хоча досить часто це могли бути й світські люди. Жалування викладачів було невеликим. У 1788 р., наприклад, ректор семінарії отримував за викладання грецької мови 180 крб., префект – 120, учитель філософії – 150, учитель німецької мови, губернський секретар А. Пестчий – 100 крб., учитель граматики ієрей Ф. Крупянський – 40 крб. Це змушувало багатьох наставників залишати семінарію й шукати інших занять.

Повна семінарія мала сім класів: інформаторію, граматику, синтаксиму, піїтику, риторику, філософію і богослов'я. У Слоvensькій семінарії спочатку відкрилося п'ять класів, але для цього прийшлося забрати уроженців єпархії з Київської академії, Чернігівського та Переяславського колегіумів. У 1780 р. з ініціативи владики в семінарії відкрилися додаткові класи грецької, французької, німецької мов, арифметичний та малювальний. У 1783 р. було відкрито клас філософії, а в 1786 р. – богослов'я. У 1786 р. єпархія була перейменована на Катеринославську і Херсоніс-Таврійську, відповідно змінила свою назву на Катеринославську й семінарія. Зі створенням замість Катеринославського намісництва у 1797 р. Новоросійської губернії вона дістала назву Новоросійської і разом з кафедрою за наказом Павла I була переведена до Новомиргорода. У 1802 р. вона знову стала називатися Катеринославською, а в 1803 р. Олександр I, за клопотанням Афанасія, затвердив рішення Св. Синоду про перенесення кафедри разом з консисторією та семінарією до Катеринослава, куди вона на решті й переїхала влітку 1804 р.

У зв'язку з переїздом постало питання про розміщення. Спочатку семінарія розташовувалась в одному з корпусів суконної фабрики, так званому директорському будинку, потім була виселена звідтіля фабричним начальством й перейшла до приватного будинку, який належав губернському

предводителю дворянства П. І. Штеричу. Але історія знову повторилася і семінарія зайняла декілька ветхих будинків казенної палати та інших присутствених місць. Новий архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Платон (Любарський), правда, намагався помістити семінарію у приміщенні повітового училища поблизу Успенського собору, а училище перевести до приміщення гімназії «за малою кількістю учнів, що складаються з різночинців» у ньому (як писав він до Св.Синоду). Доповіли Олександрю І, який повелів знехтись з міністрами внутрішніх справ та народної освіти з метою з'ясування думки місцевого училищного начальства. П. В. Завадовський звернувся до попечителя Харківського навчального округу графа Северина Потоцького, той до директора народних училищ губернії Д. Т. Мізка. Оскільки відповідей останнього була негативною, то семінарії прийшлося розташовуватися у старих приміщеннях.

Умови навчання й особливо проживання бурсаків були дуже важкі. Вступивши до семінарії дещо пізніше, С. І. Чернов згадував, що деякі з нещасних бурсаків із-за сильного холоду в кімнатах, які обігрівалися дуже економно, залізали ночувати в піч і виповзали звідти схожими на сажотрусів. Це не дивно. Одна з ревізій показала, що на 37 учнів приходилось всього 36 пар чобіт, 19 шуб, 34 халати, 45 сорочок, 40 штанів, 36 капелюхів і 16 шапок. Небезпідставно архієпископ Платон після ревізії сказав: «С сердечным соболезнованием взираем мы на бедственное сих сирот состояние, ибо сверх толикого в одеянии недостатка, у некоторых оказалось по одной только рубашке, а у других ни халата, ни шубы нет». На утримання бурсака, який знаходився на повному державному утриманні, виділялося 40 крб. на рік, а напівбурсака, тобто семінариса, який отримував тільки харчування, 20 крб. За спогадами С. І. Чернова у кожного бурсака була велика дерев'яна ложка, щоб нею можна було більше зачерпнути, оскільки їжа подавалася на стіл, за яким сиділо по 20 душ, не в мисках, а в ваганах відразу на всіх.

Навчальний рік в семінарії починався 1 вересня і закінчувався 15 липня. Щоденно було чотири уроки по 2 години кожний: з 8 ранку до 12, потім двогодинна перерва на обід, і знову два уроки. Учні приймалися протягом року, до кожного класу набиралося 30 – 40 чоловік різного віку. Так, у списку учнів Катеринославської семінарії за 1788 р. є учні від 11 до 30 років. Оскільки викладання велось латинською мовою, то багатьом з них семінарська мудрість не давалася і вони залишали семінарію ще в молодших класах. Як правило, не повертались після канікул. Їх чекали до грудня, потім повідомляли архиєрея. За його наказом вимагали письмових пояснень від батьків через духовні правління. Частіш за все ті посілались на хвороби, але тим поясненням не вірили і

після перевірки повертали учнів до семінарії. Справа ускладнювалася тим, що семінариса були бажаними кандидатами на роль домашніх вчителів для дворянських дітей. Частина бурсаків офіційно йшла «на кондицію», тобто давала приватні уроки й жила у господарів, одночасно відвідуючи заняття, а частина самовільно поселялась у поміщиків і роками під різними приводами не поверталась до семінарії.

Хоча головною метою семінарії була підготовка кадрів для церкви, але з самого початку в ній навчалося багато дітей світського походження. Це взагалі було характерним й для інших аналогічних закладів України – Чернігівського, Переяславського, Харківського колегіумів. До речі й Катеринославську семінарію ще на початку XIX ст. часто називали колегіумом. Відсутність інших навчальних закладів змушувала і дворянство, і козацтво, і міщанство обирати її для освіти своїх дітей. Так, у 1788 р. з 259 учнів – 59, тобто 22,8 % були не духовного походження, серед них і син полтавського канцеляриста Іван Котляревський, який навчався в ній у 1780 – 1789 рр. Пізніше ситуація змінилась і дітей часто набирали за наказами консисторії, бо батьки-священнослужителі не завжди охоче віддавали їх на навчання, відговорюючись що дітям ще немає 10 років, або ще не навчилися читати і писати.

Семінариса обирали не тільки духовну кар'єру, але й поповнювали ряди службовців, вчителів тощо. Зокрема, у 1785 р. 30 семінарисів, «схильних більше до цивільної служби, ніж до духовного звання», були направлені до правління Катеринославського намісництва. У 1797 р. за клопотанням губернатора М. М. Бердяєва та за згоди митрополита Гавриїла, архієпископа Катеринославського і Херсоніс-Таврійського студент семінарії Ігнатій Дуброва став вчителем нашого головного народного училища. Її студенти та викладачі працювали в інших навчальних закладах Півдня, зокрема, в Чорноморському штурманському училищі в Миколаїві, Одеському приватному пансіоні та публічному інституті, що знаходилися під покровительством Е. де Ришельє. У 1803 р. Св. Синод суворо заборонив «звільняти семінарисів з духовного у світське відомство», але це не припинило залишення семінарії – почали використовувати випробуваний метод: довідки про хвороби. Тим більше, що губернатори продовжували звертатися до керівництва семінарії з проханням дати вихованців у чиновники. Частина семінарисів отримувала право вступу до Олександрівської головної семінарії у Петербурзі для підготовки до викладацької діяльності, багато поступало до Медико-хірургічної академії і ставали в майбутньому відомими спеціалістами, як, скажімо, Л. Ясинський – у 30-х рр. професор Московської медико-хірургічної академії, або П. Ковалевський – відомий психіатр, професор Харківського і ректор Варшавського університетів.

Такими були основні риси розвитку освіти нашого краю у XVIII – на початку XIX ст., пов'язані з переходом від освітньої системи, що базувалась на козацькому самоврядуванні, до держав-

ної системи освіти, започаткованої освітньою реформою уряду Катерини II. Наступний етап визначався реформами освіти Олександра I та Миколи I в першій половині XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антологія педагогической мысли России XVIII в. /Сост. И. А. Соколов. – М.: Педагогика, 1985. – 480 с.
2. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
4. Беднов В. Документи, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 1 (до 1813 года). – 86 с.
5. Беднов В. 100-летний юбилей существования Архиерейского дома и семинарии в Екатеринославе (1804-1904 гг.) //Екатеринослав. Епарх. Ведомости. – 1904. – 11 авг.
6. Грахов Я.Д., Верebrюсов С.И. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. – Одесса, 1856ю – 307 с.
7. Данилов В. Дмитрий Тимофеевич и Николай Дмитриевич Мизки. //Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 134-146.
8. Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): Сб. док-тов /Сост. М. Т. Белявский. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 224 с.
9. Двуреченська О.С. Катеринославська міська дума наприкінці XVIII ст.: формування і напрями діяльності /Грані. – 2003. – №4. – С. 27-30.
10. Днепропетровску 200: Истор.-публицист. очерк. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 143 с.
11. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док-тов и мат-лов. – К.: Наук. думка, 1976. – 511 с.
12. Дніпропетровськ. Віхи історії.- Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
13. Донцов Г.В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793-1882. С отчетом за 1881-1882 учебный год. – Екатеринослав, 1882. – 103 с.
14. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.: АН СССР, 1959. – 279 с.
15. З історії національного шкільництва: Навч.-метод. посіб./В. Ф. Живодьор, А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. – К.: ІЗМН, 1998. – 144 с.
16. Іларіонова О.П. Методичні матеріали до стаціонарної виставки «Учбові заклади Катеринослава». – Дніпропетровськ: ДДІМ, 1994 (рукопис).
17. Исторический лексикон. XVIII в.: Энциклопед. Справочник. – М.: Знание, Владос, 1996. – 800 с.
18. История городов и сел УССР: Днепропетровская область. – К.: Глав. редакция УСЭ, 1977. – 838 с.
19. История Днепропетровского университета. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – 240 с.
20. Історія української культури: У 5 т.- К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3. – 1246 с.
21. Когтянц К. Перші Катеринославські архієреї //Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. – Дніпропетровськ: ДДІМ, 1999. – С.75-77.
22. Козирєв В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII-перша половина XIX століття). – Запоріжжя: Б.в., 1999. – 528 с.
23. Краткие исторические сведения об Екатеринославской духовной семинарии. – Екатеринослав, 1904. – 95 с.
24. Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея Архиереях и Семинарии //Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 133-156.
25. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии. – Екатеринослав, 1908. – 386 с.
26. Любар О.О. Школа на Лівобережній Україні (друга половина XVII-XVIII ст.) //Рад. школа. – 1991. №3. – С.80-85.
27. Любжин А.И. Создание главных народных училищ при Екатерине II //Образование в соврем. Шк. – 2000. – №3. – С. 73-76.
28. Лямцев Н. Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений //Вестник Екатеринослав. Земства. – 1905. -.№15. – С.370-372. – №19. – С. 468-471.
29. Марков А.П. Питання культури українського народу XVI-XVIII ст. //Укр. іст. журнал. – 1971. – №2. – С.96-102.
30. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.- Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997. – 176 с.

31. *Невгодовський А.* Школи в Запорізькій Січі //Учитель. — 1998. — №9. — С. 60-64.
32. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. — первая половина XIX в. /Отв. ред. М. Ф. Шабаева. — М.: Педагогика, 1973. — 608 с.
33. *Павловский И.* Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения //Оттиск из журнала «Киевская старина». — К., 1904. — 38 с.
34. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: Учеб. пособие /Под общ. ред. В. В. Иваненко. — Днепропетровск: ДГУ, 1989. — 96 с.
35. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси. — К.: Рад. шк., 1991. — 381 с.
36. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с.
37. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 688 с.
38. *Тимофеенко В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: Наук. думка, 1984. — 219 с.
39. *Феодосий (Макаревский).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000. — 1080 с.
40. *Швидько Г.К.* Проект створення педагогічного інституту в Катеринославі //Зб. рефератів доповідей обл. наук.-практ. конф. з іст. краєзнавства. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1990. — С. 59-60.
41. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Л.: Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
42. *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава. — 2-е изд., доп. — Дніпропетровськ: Січ, 1996. — 278 с.
43. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ. — К.: Веселка, 1995. — 447 с.

В.К.ЯКУНИН

ОБ «ОТЕЧЕСТВЕ» И «ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ» ДЛЯ УКРАИНЫ И УКРАИНЦЕВ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И ИСТОРИОГРАФИИ

Якунин Виктор Кузьмич — заведующий кафедрой украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета, доктор исторических наук, профессор

Почти во всех учебниках по истории Украины, вышедших в годы независимости, имеются главы или разделы с названием «Украина во 2-й мировой войне», в которых не применяется термин «Великая Отечественная». В то же время Верховная Рада и Президент Украины издали уже множество законодательных актов и постановлений о юбилеях, приуроченных к годовщинам Великой Отечественной войны в целом и к отдельным ее битвам и эпизодам. Таким образом, создается впечатление, что Министерство образования и науки Украины, дающее свой гриф учебникам, игнорирующим само название «Великая Отечественная», и высшая государственная власть друга друга не видят и не слышат. Для сравнения: в РФ такого различия нет.

Однако, обратимся вначале к толковым словарям. В словаре великого русского ученого — подвижника В. Даля записано, что Отечество — это «Родная земля, отчизна, где кто родился, вырос;

корень, земля народа к которому кто, по рождению, языку и вере, принадлежит; государство, в отношении к подданным своим; родина в обширном смысле. Отец мой выходец, а мое отечество Русь, русское государство. Второе отечество, земля, где выходец поселился, приняв подданство, или прочно, навсегда водворившись. За отечество живот кладут, о воинах... Отечественный язык, свой, природный, прирожденный. Отечественная война, во спасение отчизны; у нас, война 12-го года» [1].

В. Даль уловил многогранную суть понятия «Отечество», чего не понимают нынешние ниспровергатели всего русского в Украине. Им бы спросить мнение украинцев, живущих на Кубани: их Отечество Украина или Россия? Россия, хотя украинское свое происхождение помнят и ценят. Кубанский народный хор убедительно отвечает на такие вопросы.

Современные толковые словари в Украине свидетельствуют: «Батьківщина 1. Країна стосовно

до людей, які народилися в ній та є її громадянами; вітчизна // Місце народження кого-небудь» [2]; «Вітчизняна війна – війна за свободу й незалежність своєї вітчизни проти загарбників» [3]; «Батьківщина. 1. Країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна, край батьків (дідів), рідний край» [4].

Как видим, авторитетные словари понятие «Отечество» связывают с гражданством людей, с местом, где они родились, и с землей предков. Никто не противопоставляет государственность Отечеству. И понятие «Отечественная война» толкуют как войну за независимость своей отчизны против иноземных завоевателей. Так кто Советскую Украину оккупировал, гитлеровская Германия или Советская власть?

А теперь перейдем к рассмотрению сути проблемы. Начнем с предистории. Историки украинской диаспоры давно придерживаются мнения, что для Украины и украинцев была только 2-я мировая война, а не Отечественная, тем более не Великая. Они утверждают, что никакого реального освобождения для Украины и украинцев не произошло, так как вместо фашистского тоталитаризма пришел тоталитаризм сталинский. Отсюда и их отрицание праздника Победы 9 мая. Так, канадский украинец профессор истории Роман Сербин в книге «За яку спадщину?» пытается обосновать такую позицию. Он пишет: «Яку ж волю здобула Україна 1944 р.? Жодної! Україна лише замінила нацистську неволю комуністичною: з колонії гітлерівської Німеччини Україна перетворилася на колонію сталінської Росії» [5]. Автор не знает или не хочет знать того, что после освобождения Советской Украины от фашистской оккупации восстанавливать ее народное хозяйство города и села пришла вся страна. Украина не осталась один на один с огромной бедой. Ведь фашистский оккупационный режим уничтожил более 4,5 млн. мирных жителей, 1,5 млн. военнопленных. Многие из 2 млн., насильственно угнанных, погибли на каторжных работах в Германии. В годы Великой Отечественной войны погиб каждый шестой житель Украины. Оккупанты полностью разрушили 16 тысяч промышленных предприятий и более 200 тыс. сооружений промышленно-производственного назначения, все колхозы, совхозы, МТС, научные, культурно-просветительские, медицинские учреждения, школы, вузы; уничтожили библиотеки. Гитлеровцы разрушили и сожгли 714 городов и поселков городского типа и более 28 тыс. сел. Без жилья осталось 10 млн. человек. Общие материальные потери составили 285 млрд. руб. (это 42% общесоюзных) [6]. И разве историк не видит разницу между теми, кто разрушал и уничтожал и теми, кто строил и создавал? При этом надо иметь в виду и помнить, что колоссальный объем восстановительных работ организовывала, направляла и контролировала ВКП (б). Это исторический факт! Конечно, был

сталинский тоталитаризм с его несвободой личности и репрессиями. Но эти порочные проявления диктатуры были несопоставимы с масштабами созидательной работы. Считать Советскую Украину колонией как и при гитлеровском оккупационном режиме, значит полностью разрывать с исторической наукой, правдой истории и впадать в иррационализм мракобесия. И такое воинствующее невежество профессора истории Р. Сербина подается как научное исследование. Этот господин пытается нас учить и просвещать, освобождать от мифов советской историографии.

Пойдем дальше и посмотрим, чему нас учит Р. Сербин. Термин «Великая Отечественная война» он считает культовым мифом, т.к., по его мнению, «не народ назвал эту войну «великою вітчизняною», як це твердять ще й тепер деякі українські історики, як і не з народу пішов бойовий клич «За Родіну, за Сталіна», який, до речі, також знаходимо в статті Ярославського» [7]. В этих поучительных сентенциях профессора истории просматривается снисходительное высокомерие «просвещенного» представителя западной исторической науки над «забытыми и темными» аборигенами с «тоталитарным.» мышлением. Он не может сочувствовать и сопереживать вместе с нами, с украинским народом, для которого Великая Отечественная война Советского Союза не миф и не чужая, а своя великая трагедия и великий подвиг во имя действительного освобождения от фашистского ига народов СССР, в том числе и Украины, и народов Европы.

Для обоснования своей позиции Р. Сербин обращается к более далекому прошлому – к Отечественной войне 1812 г. России против колонизаторского нашествия армии Наполеона. Он утверждает, что такое название ей дали историки и писатели, а не народ, забывая, что понятийный аппарат (а также различные оценки и определения) в исторической науке вырабатывает сама наука, а не обыденное сознание народа. Устойчиво положительную оценку события приобретают тогда, когда и в науке, и в памяти широких слоев народа они характеризуются по одной шкале ценностей, по одним представлениям о добре и зле. Никакое мифотворчество не способно вытеснить правду истории, которая в конечном итоге всегда торжествует.

По мнению Р. Сербина, Отечественная война 1812 года была для украинского народа чужой, да и русские крестьяне, считает он, выступили против французов не ради защиты какого-то абстрактного Отечества, а для защиты своего хозяйства [8]. Автору невдомек, что и русские, и украинские крестьяне, будучи крепостными, не имели своего хозяйства. И защищали они не помещичье хозяйство, на котором трудились. Они защищали общую Отчизну. Если бы ученый историк познакомился с историческими источниками, которые давно и в большом количестве опубликовали советские ис-

торики, он бы узнал, что украинский народ широко и активно принимал участие в защите общей Родины-Отчизны: создавал ополчения и казацкие полки, посылал добровольцев в русскую армию (шли студенты, жители городов и сел); на Левобережной Украине было создано 9 полтавских и 6 черниговских полков (в организации 5-го полтавского полка принимал участие автор известной «Енеїди» И. Котляревский), в Киевской, Подольской, Волынской губерниях формировались лисовые казаки. Всего в Украине было сформировано 19 козацких и 20 конных и пеших ополченческих полков, в которых состояло более 68 тысяч войска. Украинский народ собрал средства на сумму более 9 млн. руб. [9].

Р. Сербин при этом пытается взять себе в союзники В. Ленина. По его мнению, вслед за В. Лениным советские историки 20-х годов не трактовали эту войну как «Отечественную». Здесь автор лишь частично прав. В. Ленин действительно не употреблял термин «Отечественная» применительно к войне 1812 г., но он всегда отмечал ее справедливый и подлинно народный характер. Что же касается историков 20-х годов, то это относится только к ведущему историку-марксисту М.Н. Покровскому, творчество которого проникнуто крайним нигилизмом в отношении истории своего Отечества – России в угоду вульгарно понятой марксистской теории классовой борьбы. Военные историки тех лет не разделяли точку зрения М.Н. Покровского. Об этом профессору истории следовало бы знать. В данном вопросе книга российских историков Б.С. Абаляхина и В.А. Дунаевского «1812 год на перекрестках мнений советских историков 1917-1987» (М., 1990) убедительно опровергает дилетантские утверждения канадского историка.

По логике таких зарубежных и отечественных историков в многонациональном государстве, каким были Россия и СССР, для народов нерусских не может быть единого Отечества. Поэтому они по-видимому полагают, что и защищать такое государство от нападения внешних врагов не обязательно. Более того, они считают законным и морально оправданным переход некоторых правителей, региональных «вождей» и слоев украинского народа (от И. Мазепы до С. Бандеры) на сторону интервентов-врагов России, т.е. предательство в отношении государства, в котором они живут и которое на добровольной основе приняло православную Украину в свое подданство, обеспечив защиту от насильственной колонизации со стороны католической Польши и мусульманской Турции. По их логике у Украины и украинцев перед Россией никаких обязательств не должно быть, а у России в отношении Украины всегда должны быть обязательства. Такие историки смотрят до сих пор на Россию да и на СССР только как на «тюрьму народов». Этот аспект стал предметом внимания и российских историков – авторов новейших учебников по истории России. Рас-

смотрим и мы этот вопрос, обросший новой мифологией. В учебнике по истории России «Новейшая история Отечества. XX век» утверждается: «Объективные факты истории доказывают, что несмотря на недостатки в национальной и религиозной политике, отмеченные выше, нельзя признать правильным утверждение В. Ленина (статья «Социализм и война» (1915), что Россия была «тюрьмой народов». Эта фраза позже приводилась в «Кратком курсе истории ВКП (б)» и затем вошла во все учебники. Такое определение России было вызвано фанатичной политической борьбой Ленина с царизмом, стремлением использовать в борьбе за власть националистические элементы. Все народы развивались, сохранили свой язык и культуру, имели свою богатую элиту, свое духовенство и церкви, многие создали свою интеллигенцию» [10].

Другие учебники по истории России в РФ хотя и не употребляют указанное ленинское определение, в то же время признают национальное угнетение в царской России: «Процессы, происходившие в стране, вели к пробуждению национального самосознания этих народов. Ответом было усиление с 80-х годов XIX в. правительственной политики русификации с такими компонентами, как пренебрежение к нуждам и чаяниям «инородцев», ущемление их национальной культуры, ограничение прав автономных образований (Великого княжества Финляндского, Бухарского эмирата и Хивинского ханства), еврейского населения (черта оседлости, процентная норма в учебных заведениях). Попытки реформирования национального устройства не шли дальше проектов, лежавших без движения в канцеляриях царских учреждений. Чем более стеснялись интересы отдельных народов, тем охотнее они поддерживали требования оппозиционных партий, и прежде всего – национальной ориентации» [11].

Признание национального гнета и ущемления прав «инородцев» содержится в учебнике В.А. Федорова [12].

Все эти вопросы довольно глубоко и всесторонне исследованы в ряде прекрасных работ советских историков и в сборниках документов и материалов, подготовленных в 50-80-е годы [13].

Сегодня забывать и игнорировать достижения советской историографии, хотя она и содержала в себе идеологизированную риторику, значит существенно обеднять историографический процесс, искусственно создавать в нем новые «белые пятна». Идеологизированные штампы легко преодолеть, а систематизированные факты надо использовать.

Обратимся теперь к работам В.И. Ленина и ответим на вопрос, можно ли его считать союзником современных националистов в отрицании Отечества. Возьмем вначале его статью «О национальной гордости великороссов» (декабрь 1914). В. Ленин ставит вопрос и отвечает на него: «Чуждо ли нам, великорусским сознательным пролетариям,

чувство национальной гордости? Конечно, нет! Мы любим свой язык и свою родину, мы больше всего работаем над тем, чтобы ее трудящиеся массы (т.е. 9/10 ее населения) поднять до сознательной жизни демократов и социалистов. Мы гордимся тем, что эти насилия вызвали отпор из нашей среды, из среды великоруссов, что эта среда выдвинула Радищева, декабристов, революционеров – разночинцев 70-х годов, что великорусский рабочий класс создал в 1905 году могучую революционную партию масс, что великорусский мужик начал в то же время становиться демократом, начал свергать попа и помещика.» [14].

В этом видна не только позиция политика, но и его методология, основанная на абсолютизации классового подхода. Далее он делает ценное признание, показывающее глубокое знание истории России: «Мы полны чувства национальной гордости, и именно поэтому мы особенно ненавидим свое рабское прошлое (когда помещики дворяне вели на войну мужиков, чтобы душировать свободу Венгрии, Польши, Персии, Китая) и свое рабское настоящее, когда те же помещики, споспешествуемые капиталистами, ведут нас на войну чтобы душировать Польшу и Украину, чтобы давить демократическое движение в Персии и в Китае, чтобы усилить позорящую наше великорусское национальное достоинство шайку Романовых, Бобринских, Пуришкевичей. Никто не повинен в том, что он родился рабом; но раб, который не только чуждается стремлений к своей свободе, но и оправдывает и прикрашивает свое рабство (например, называет удушение Польши, Украины и т.д. «защитой отечества» великороссов), такой раб есть вызывающий законное чувство негодования, презрения и омерзения холуй и хам» [15].

В этом просторном рассуждении, которое грешит некоторой (революционной) односторонностью, прекрасно представлена позиция не «квасного», а народного патриота России. Она и сегодня важна для населения СНГ в формировании гражданского самосознания. Она показывает, что нельзя всем без разбору гордиться в истории любого отечества. Есть то, чем гордиться надо (здесь В. Ленин неоправданно скуп, т.к. индустриализация при капитализме в России, великая гуманистическая культура русского народа, развитие естественных наук – это тоже то, чем стоит гордиться), но есть и то, чего следует стыдиться – это национальное угнетение. Сегодня можно бы добавить и то, что в Украине, как и в РФ, нам всем следует стыдиться колоссальным масштабом нищеты народа, коррупцией чиновников власти, моральной деградацией широких слоев населения, упадком науки и культуры, небывалым разгулом криминалитета, демографической катастрофой.

Во время первой мировой империалистической войны в 1915 г. в объемистой брошюре (а не в статье!) «Социализм и война (отношение РСДРП к войне)» В.И. Ленин писал: «Своеобразие поло-

жения заключается в том, что в этой войне судьбы колоний решаются войной на континенте. С точки зрения буржуазной справедливости и национальной свободы (или права наций на существование) Германия безусловно была бы права против Англии и Франции, ибо она «обделена» колониями, ее враги угнетают несравненно больше наций, чем она, а у ее союзника, Австрии, угнетенные славяне пользуются несомненно большей свободой, чем в царской России, этой настоящей «тюрьме народов». Но Германия сама воюет не за освобождение, а за угнетение наций. Не дело социалистов помогать более молодому и сильному разбойнику (Германии) грабить более старых и обожравшихся разбойников» [16].

Как видим, в ленинском тексте «тюрьма народов» взята в кавычки, т.е. это определение следует понимать не буквально, а в том плане, что Россия была угнетателем всех народов, в том числе и русского народа, а не только «иностранцев». Следует также обратить внимание на то, что В. Ленин смотрел на проблему шире, в контексте мировых событий и раскрывал ее в десятках статей и брошюр, крупнейшими из которых до войны были «Критические заметки по национальному вопросу» (декабрь 1913 г.) и «О праве наций на самоопределение» (февраль-май 1914 г.) В. Ленин отмечал (вслед за К. Марксом и Ф. Энгельсом) факты подавления 140-тысячной русской армией в мае 1849 г. восстания венгерского народа, провозгласившего государственную независимость, подавления польского восстания 1863 г., поднявшего флаг национального освобождения, покорения и присоединения царской властью с помощью русской армии Кавказа и Средней Азии. И это все было давно установлено и всесторонне раскрыто на основе огромного количества исторических источников в советской историографии. Советские учебники по истории этот вопрос освещали более правдиво и обстоятельно [17].

Что же касается сталинского «Краткого курса истории ВКП (б)», где также утверждается тезис, что «Россия – «тюрьма народов», то пусть его повнимательнее почитают те, кто сегодня возвышает «вождей народов» до уровня великого государственника России и русского патриота. Причем, «непатриотизм» в данном вопросе И. Сталину они прощают, а В. Ленину нет.

В отношении утверждения о том, что В. Ленин вел фанатичную борьбу за власть и для этого якобы привлекал националистов из среды «иностранцев», то это просто историческая клевета, грубое искажение исторических фактов. Если В. Ленин и вел фанатичную борьбу, то не за власть ради личного обогащения, как это происходит сегодня на просторах СНГ, а ради освобождения трудящихся классов и наций от угнетения и эксплуатации, против нищеты и бедствий народов России. В. Ленин никогда не вел борьбу ради эгоистичного удовлетворения или за власть ради властвования

ния, его можно упрекнуть лишь в том, что он не всегда вел эту борьбу в духе гармонии классового, национального и общечеловеческого. Эпоха, особенности мировоззрения и исторические условия не позволяли ему идти таким путем. Фанатичная вера в идеи социализма нередко ослепляла его, приводя иногда к недооценке национального фактора и важности национальной государственности народов России. Более важным для них он считал социализм, а не государственность.

Надо заметить, что В. Ленин никогда не использовал националистов в борьбе за власть. Именно из-за национализма в программах и тактике Бунда и УСДРП он не пошел на объединение РСДРП с этими партиями. С высоты нашего времени и опыта истории можно теперь утверждать, что в этих вопросах В.И. Ленин был недостаточно гибок и проявлял излишнюю нетерпимость, неуступчивость.

Известно также, что В. Ленин в конце своей жизни начал пересматривать свои взгляды коренным образом не только на социализм, но и на проблему национальных отношений в Советской России, о чем свидетельствует его реакция на проявления великорусского шовинизма С. Орджоникидзе в Грузии и И. Сталина в вопросе о принципах создания единого союзного государства (статья В. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации»»). К сожалению, история не дала ему время на реализацию его новых идей.

К этому можно добавить следующее. В годы 1-й мировой империалистической войны В. Ленин и партия большевиков выдвинули три тактических лозунга: 1) превратить войну империалистическую в войну гражданскую; 2) выступать за поражение «своего» правительства в империалистической войне; 3) создать новый, свободный от оппортунизма 3-й Интернационал. Все это в духе марксистского тезиса о том, что пролетарии не имеют своего отечества. Однако, В. Ленин и партия большевиков никогда не призывали к переходу на сторону врага, никогда не оправдывали коллаборационизм. Более того, среди большевиков, находящихся в воюющей русской армии на фронтах, не было случаев предательства. На лозунг «поражения своего правительства» нацеливала резолюция конференции заграничных секций РСДРП (Берн, 14-19 февраля 1915 г.): «В каждой стране борьба со своим правительством, ведущим империалистическую войну, не должна останавливаться перед возможностью в результате революционной агитации поражения этой страны. Поражение правительственной армии ослабляет данное правительство, способствует освобождению поработанных им народностей и облегчает гражданскую войну против правящих классов.

В применении к России это положение особенно верно. Победа России влечет за собой усиление мировой реакции, усиление реакции внутри страны и сопровождается полным поработанием на-

родов в уже захваченных областях. В силу этого поражение России при всех условиях представляется наименьшим злом.» [18].

Следует заметить, что центральным был все же другой лозунг большевиков, который реально осуществлялся – это превращение империалистической войны в войну гражданскую, т.к. лозунг «поражения» был по сути лишь пожеланием, а не практической программой. Поэтому центральный лозунг предлагалось осуществлять конкретными действиями: «1) безусловный отказ от вотирирования военных кредитов и выход из буржуазных министерств; 2) полный разрыв с политикой «национального мира»; 3) создание нелегальной организации повсюду, где правительства отменяют конституционные свободы; 4) поддержка братьев солдат воюющих наций в траншеях и на театрах войны вообще; 5) поддержка всякого рода революционных массовых выступлений пролетариата вообще» [19].

В статье «О поражении своего правительства в империалистической войне» В. Ленин пояснял бернскую резолюцию следующим образом: «Революционный класс в реакционной войне не может не желать поражения своему правительству...

А революционные действия во времена войны против своего правительства, несомненно, неоспоримо, означают не только желание поражения ему, но на деле и содействие такому поражению. (Для «проницательного читателя»: это вовсе не значит, что надо «взрывать мосты», устраивать неудачные военные стачки и вообще помогать правительству нанести поражение революционерам.)» [20].

Таким образом, только революционные действия в защиту социальных и политических прав рабочих и народов России против войны, а не в поддержку воюющего врага, имелось в виду в антивоенной программе и тактике большевиков. Эта позиция коренным образом отличается от позиции украинских националистов, исповедующих иезуитскую «теорию борьбы на два фронта», которую, кстати, никто в мире не разделяет.

Зададим теперь вопрос: можно ли считать Россию в прошлом, когда она была «тюрьмой народов», единым Отечеством для пролетариев и «иностранцев»? На наш взгляд, можно и нужно. И для этого не следует впадать в охранительную лакировку патриотов России новой волны. Нигилизм революционеров и русофобский радикализм украинских националистов оказались исторически несостоятельными. Кстати, нигилизм большевиков был быстро преодолен и после победы Великого Октября они стали оборонцами и выступили уже в 1918 г. с лозунгом «Защиты социалистического Отечества», от которого затем никогда не отказывались.

А теперь вернемся к поставленному вопросу о характере Великой Отечественной войны. Учебники по истории Украины отказались от этого названия в пользу 2-й мировой войны, а некоторые ее называют в рамках 2-ой мировой войны

«радянсько-німецька війна» или «німецько-радянська війна» [21]. В учебниках нет ни единого героического эпизода не раскрыт героизм украинского народа в тылу, нет упоминаний о полководцах-украинцах, не раскрывается героическая оборона Киева, Одессы, Севастополя в 1941 г., одной-двумя строками говорится о решающих битвах Великой Отечественной войны и всей 2-ой мировой войны – под Москвой, о Сталинградской битве, о битве на Курской дуге и др., ничего не говорится о том, кто организовывал и осуществлял эти великие победы на полях сражений, каким образом эти победы достигались, не раскрывается значение каждой победной битвы. Упоминания о действиях советских партизан имеются, но скудные и краткие, часто без названий самих отрядов и их командиров. Зато более подробно освещается деятельность ОУН – УПА. Так, в учебнике, изданном во Львове, упоминаются отряды С. Ковпака, А. Федорова, А. Сабурова, М. Наумова, С. Малика, М. Шукаева. На все их действия отводится менее 1 страницы. Об ОУН – УПА – около 6 стр. Совершенно неверно сообщается, что в Украине в начале 1942 г. действовал 91 партизанский отряд, в которых было всего 7 тысяч бойцов, а в УПА – до 20 тысяч [22]. Еще более нелепо утверждение, что деятельность УПА носила всеукраинский характер [23].

На самом деле, по подсчетам советских историков, к 1 октября 1941 г. только на территории Украины было оставлено 738 партизанских отрядов общей численностью 26257 человек и 191 диверсионная группа общей численностью 1374 чел [24].

В наиболее крупном обобщенном исследовании украинских советских историков приводятся такие цифры: «В течение лета и осени 1942 года на Украине возникло более ста новых партизанских отрядов и групп. Несмотря на значительные потери, понесенные партизанами летом 1942 года, к концу осени на оккупированной территории республики действовало пять крупнейших партизанских соединений, около 900 отрядов, свыше тысячи диверсионных и разведывательных групп. Они объединяли в своих рядах десятки тысяч вооруженных бойцов...» [25].

Учебники полностью замалчивают партийное и комсомольско-молодежное подполье. Нет даже упоминаний о «Молодой гвардии» в Краснодоне, о героической борьбе подпольщиков в Киеве, Одессе, Днепропетровске, Павлограде, Харькове и др. городах.

А между тем, монументальное трехтомное исследование «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.» (К.1975) наиболее полно раскрывает подлинно всенародный характер Великой Отечественной войны, приводятся цифры участников всех оборонительных мероприятий во всех городах Укра-

ины, героического труда работников промышленных предприятий, быстро перешедших на выпуск вооружений.

О подлинно народном характере войны свидетельствуют следующие факты, приведенные в указанном трехтомнике: «О размахе партизанского движения трудящихся Украины за добровольное вступление в Красную Армию можно судить хотя бы по тому, что только в 11 областях (Киевской, Харьковской, Сталинской, Ворошиловградской, Днепропетровской, Запорожской, Одесской, Николаевской, Винницкой, Полтавской и Кировоградской) за две недели войны с заявлениями об отправке на фронт обратились в военкоматы, партийные и комсомольские комитеты, по неполным данным, 185 тысяч человек.» [26].

В 11 областях Украины (Киевской, Одесской, Запорожской, Днепропетровской, Кировоградской, Николаевской, Измаиловской, Сталинской, Полтавской, Сумской и Черновицкой) в первые три месяца войны в ряды Красной Армии и Военно-Морского флота влилось 1378305 человек, а в других областях – 500 тыс. человек [27].

По неполным данным, в ряды народного ополчения в 12 областях Украины вступило 1 млн. 300 тыс. человек [28].

По всей Украине сразу же развернулось всенародное партизанское движение помощи трудящихся фронту. Сбор средств, создание оборонительных рубежей, личные вклады граждан, отправка подарков в действующую армию, всесторонняя помощь раненым и многое другое осуществлялось по всей Украине.

Особенно проявились патриотизм, собранность и организованность советских людей в деле перевода народного хозяйства на военный лад. Все силы и средства быстро перенацелились на выпуск военной продукции. Несмотря на то, что территория Украины сразу же стала ареной жесточайших боев, заводы и фабрики работали по мобилизационным планам до последнего часа перед вступлением врага. В августе и сентябре 1941 г. Украина продолжала давать металл, уголь и вооружение. Активно шла уборка урожая 1941 г., причем сроки ее крестьяне сами сокращали до 10-12 дней. Сотни тысяч женщин садились на трактор и комбайн. На фронт пошла советская интеллигенция. Две трети украинских писателей пошли в армию.

Все эти проявления массового подъема народа на защиту страны свидетельствуют, что для Украины и украинцев эта война была действительно Великой Отечественной.

Именно такой ее считали и зарубежные историки [29].

Подведем некоторые итоги. Стремление современных украинских историков, как и историков украинской диаспоры, развенчать саму суть Великой Отечественной войны Советского Союза является неконструктивной попыткой, вопреки

историческим фактам, отмежевать историю Украины от истории России и противопоставить историю украинского и русского народов. Ссылки на В. Ленина и большевиков в отношении к понятию «Отечество» выглядят не чем иным, как манипуляцией терминологией. А все эти наукообразные упражнения есть не что иное, как полити-

ка определенных кругов и слоев населения, направленная на обоснование абсолютной самобытности и обособленности украинского исторического процесса. Поиск «чистоты» украинской истории завел указанных историков в тупик абсурдов и новых мифов. Жертвой таких историков стала правда истории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Даль Владимир*. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах. — М., 2002. — Т. 2-й. — С. 599;
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2001 — С. 39;
3. Там же. — С. 149;
4. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х томах. — К., 1998. —Т. 1. — С. 98;
5. *Сербин Роман*. За яку спадщину? — К., 2002. — С. 10;
6. Очерки истории коммунистической партии Украины. — К., 1977. — С. 584; *Новітня історія України* — К., 2002. — с. 385 — 386;
7. *Сербин Роман*. За яку спадщину? — К., 2002. — С. 17;
8. *Сербин Роман*. там же. — С. 19-20;
9. *Абаліхін Б.С.* Участь народних мас України у війні // *Укр. істор. ж-л.* — 1987. — № 10. — С. 61 — 69;
а. См. также: *Гербилюський Г.Ю.* Украинские казачьи полки и украинское ополчение в Отечественной войне 1812 г. — М. — 1943; *Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.*: Зб. док-тів. — К., 1948; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — К., — 1962; Он же. Украинское ополчение 1812 г. // *Записки.* — М. — 1962. — т. 72; Он же. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года // *Вопросы военной истории России.* — М., 1969;
б. Более подробно о советской историографии Отечественной войны 1812 г. См. в кн.: *Абаліхін Б.С., Дунаевський В.А.* 1812 год на перекрестке мнений советских историков 1917 — 1987. — М., — 1990. —246с;
10. Новейшая история Отечества. XX век. В 2-х тт. — М., 1998. — Т. 1 — С. 16;
11. *Щетинов Ю.А.* История России. XX век. Учебное пособие М., 1998. С. 33;
12. *Федоров В.А.* История России. 1861 — 1917: Учебник для вузов. — М., 1998. — С. 142;
13. Государственная Дума в России. В документах и материалах. — М., 1957. — С. 341 — 395; Хрестоматия по истории СССР. 1861 — 1917. — М., 1970. — С. 421 — 434; История коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти тт. — М., 1966. — Т. 2 — С. 418-442; *Бурмистрова Т.Ю.* Национальный вопрос и рабочее движение в России. — М., 1969. — С. 6-58, 73-97, 153 — 184; *Бурмистрова Т.Ю., Гусакова В.С.* Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905 — 1917 гг. — М., 1976. — С. 37-111, 162-177; и др;
14. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 25. С. 107;
15. Там же. — С. 108;
16. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 26. — С. 315;
17. См.: История международного рабочего и национального освободительного движения. Часть 1. 60-80-е годы XVIII в. — 1917 г. — Уч. пос. — М., 1962. — С. 147; История СССР. XIX — начало XX в.: Уч. для вузов. Под ред. И.А. Федосова. — М., 1987. — С. 205, 259-266;
18. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 26. — С. 166;
19. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 26. — С. 194;
20. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 26. — С. 286;
21. *Історія України*. Під ред. Ю. Зайцева. — Львів, 1998. — С. 296; *Новітня історія України*. Підручник. (А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін.) —К., 2002. — С. 339;
22. *Історія України*. Львів, 1998. С. 307 — 310.
23. Там же. — С. 311.
24. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 — 1944. В 2-х кн. — Кн. 2. К., 1985. — С. 81.
25. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. В 3-х томах. —К. 1975. — Т.1., — С. 514;
26. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. В 3-х томах. —К. 1975. — Т.1., — С. 89;
27. Там же. — С. 89;
28. Там же. — С. 93;
29. *Рыкалов В.С.* Французская историография антигитлеровской коалиции // *История и историки*. 1971. — М., 1973. — С. 143; *Джузеппе Боффа*. История Советского Союза. В 2-х томах. — М., 1994. — Т.2 От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 — 1964. С. 7- 250.

С.П.ДОНЧЕНКО

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ І ЛІБЕРАЛИ

Донченко Світлана Павлівна – доцент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат історичних наук

1917 р. – Лютнева революція, повалення самодержавства. Цей рік став переломним для народів Росії. Дослідження цього періоду у значній за обсягом – як радянській, так і зарубіжній – історіографії, мали домінуючу тенденцію, а саме: розгляд цих подій відбувався під кутом зору політичної конфронтації, класової боротьби з прагненням обов'язково розділити учасників подій на правих і винуватих, на «чистих» і «нечистих». З такого підходу впроцесали численні спроби показати революційний процес лише як боротьбу за владу. Історична доля демократичної альтернативи відтак не розглядалась. Доба Центральної Ради – найбільш досліджений період у національно-демократичному русі України (1917–1920 рр.). Свої дослідження їй присвятило чимало радянських і українських істориків. Про події в Україні в цей період та про різнобічну діяльність Центральної Ради писали – В.Бойко, П.Варгатюк, Д.Веденєєв, В.Верстюк, В.Воечін, Ю.Гамрецький, В.Солдатенко та ін. Про перший уряд демократичної України – О.Галенко, Д.Яновський; про з'їзд народів Росії – Г.Гулянович, про український політичний рух – О.Голубицький, В.Кулик; про причини поразки Центральної Ради – І.Гошуляк та ін. Дослідив сто днів діяльності Центральної Ради – О.Копиленко. Всі історики так чи інакше вказували на партійність тих чи інших політичних діячів, але спеціального дослідження про діяльність лібералів України (українських і російських кадетів) нажалі нема.

Але саме 1917 р. в історії незалежної України був найбільш демократичним. Це був час єднання усіх політичних сил у складі Центральної Ради і Генерального Секретаріату. З позицій сьогодення можна говорити, що в Україні на перший план виходила боротьба за консолідацію суспільства на демократичних засадах.

Тому наша мета – показати роль лібералів України в становленні національної влади в центрі і на місцях.

Як відомо, 3 березня 1917 р. у клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) було зібрання понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. На зборах народилася ідея заснування Центральної Ради. На думку старшого покоління української інтелігенції – С. Єфремова, Д. Дорошенка, А. Ніковського, Л. Старицької-Черняхівської – саме ТУП мало стати центром єднання українських сил. Молодше покоління, сповідуючи соціал-демократичні погляди, наполягало на створенні нового центру, де були б представлені всі українські організації [3, 4].

Загалом період існування першої Центральної Ради можна поділити на три етапи: квітень–серпень – «медовий» місяць визвольного націоналізму під прапором юної революції; серпень–листопад охоплює час підготовки жорсткої боротьби з російською революцією і систематичне відчленування України від Росії; листопад–січень – період повної самостійності та відкритої війни з Радянською владою Росії [11]. У губерніях і повітах стихійно почали створюватися місцеві органи Центральної Ради.

Як відомо, 25–26 березня 1917 р. відбувся з'їзд Товариства українських поступовців. Головою обрали одного з його засновників – М. Грушевського, хоча він і не мав наміру за умов післяреволюційної ситуації продовжувати своє членство в цій організації. На з'їзд зібралися делегати від «тупівських» осередків 17 міст, зокрема, від тих трьох, що були за межами дев'яти українських губерній, – Катеринодара, Петрограда і Москви. Вони заявили про підтримку Тимчасового уряду, зобов'язалися всіма силами і засобами творити автономію України, щоб Всеросійські установчі збори тільки затвердили її. Крім того, визнали за доцільне внести до статуту автономії принцип забезпечення прав національних меншин. З'їзд звернувся до громадськості із закликом сприяти підготовці Українського національного конгресу. Організація отримала назву «Спілка українських автономістів-федералістів». До складу її керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського, В. Прокоповича [5].

На початку квітня члени цієї організації реформувалися в партію і тимчасово, до скликання установчої конференції, взяли програму демократично-радикальної партії, яка існувала під час першої російської революції, було вирішено водночас працювати над створенням своєї програми [5, 79]. Фактично програму готували й обговорювали вже в партії, яка одержала уточнену назву – партія Українських соціалістів-федералістів.

Проте від програми своїх попередників, а саме Української демократично-радикальної партії, новий проект майже не відрізнявся. У ньому було багато спільного. Так, у розділі «Лад на Україні», передбачалося, що Україна повинна бути «Незалежною суверенною республікою», очолити яку має обраний «на підставі конституції Голова Республіки». Законодавчу владу уособлюватиме парламент, народу надавалися всі демократичні свободи і права, зокрема й референдуму.

Цікаво, що серед інших свобод передбачалася

«воля від кари на смерть та від кари вічною тюрмою»..., що вирізняло програму від інших партій.

У програмі також передбачалась освіта «для всіх і безплатна», а також національно-культурна автономія для «неукраїнської людності» [10, 1].

Що стосується рівних прав жінок із чоловіками, то соціалісти-федералісти були дуже близькі до кадетів: «...зважаючи на те, що жіноча стать має спеціальні обов'язки доглядати й виховувати діти і через те теоретичне зрівняння її в правах не матиме реальних наслідків і не визволить від залежності, поки держава не прийде на допомогу в тих спеціальних обов'язках – треба: забезпечити право материнства, даючи матері на кожну дитину установлену в законі пенсію, якої б вистачило на виховання й освіту дитини» [10, 2].

Далі есефи вимагали автономії української церкви та інших конфесій. А для оборони незалежності та суверенності Української Республіки, вважали, мають бути організовані сильні армія і флот.

У сфері економічно-фінансової політики вважалося «найпотрібнішим, щоб українська промисловість була як найскоріше відбудована при участі і за допомогою держави. Щоб був вироблений фінансово-господарчий план. Щоб поступово було скасовано всі посередницькі податки і замість них заведено безпосередній прогресивний (поступовий) податок на прибуток та спадщину. Щоб були заведені сталі монополії, переважно торговельні та деякі галузі промисловості (цукрова, горілчана, тютюнова та інші) та перехід на власність держави, округ чи громад., підприємств, а поперед усього таких, як залізниця, копальні, освітлюванню, торг речами першої потреби, а також широка муніципалізація народного господарства. Та щоб був організований всім доступний народний кооперативний кредит».

Із земельного питання партія домагалась, «щоб верховне право розпорядження землею належало державі. Для потреб державних і громадських держава повинна мати право одібрати землю од власників за встановлену законним порядком плату». Далі говорилось про проведення рішучої та послідовної демократизації землеволодіння на підставах приватної власності. Ця демократизація повинна бути проведена на підставі примусового одібрання за певну плату всіх земель (окрім лісів, які переходять у власність держави) вище трудової норми і передачі їх малоземельному та безземельному селянству» [10, 2]. Водночас – «тимчасове залишення викупних земель – господарств, зв'язаних з сільськогосподарською промисловістю і висококультурних, на умовах оренди в руках сучасних власників і вироблення засобів передачі їх трудовим господарствам» [10, 2 зв.].

Отже, програма розрахована на перехідний період, поєднує як буржуазні, так і соціалістичні елементи і передбачає змішану форму власності (від державної до колективної і збереження приватної власності). Хоч свого часу С. Кульчицький писав, що «...соціалістичних елементів у програмі цієї

партії не існувало. За політикою та ідейною спрямованістю есефи ближче були до кадетів» [5, 79]. Щоправда, на той час автор не мав можливості ґрунтовно ознайомитися з програмою УПСФ.

Дійсно, з програмою кадетів есефів єднано «право власності» і поступовість проведення реформ (еволюціоністська тактика). Але стосовно приватної власності серед соціалістів-федералістів не було єдності. Навіть преса писала про внутріпартійні суперечки. Але головний аргумент був, зрештою, занесений до програми: «Приватна власність – це людська, земна справа, один із засобів влаштування людського земного життя» [9, 123].

Вимоги з робітничого питання були такі самі, як у соціал-демократів, окрім «прав власності»: «У справі робітничого пролетаріату... партія домагається: восьмигодинний робочий день найманому робітникові чи робітниці, а в шкодливих для здоров'я підприємствах то й менший, шестигодинний – підліткам з 16 до 18 років. Щотижня найменше 36 годин відпочинку без перепини. Щороку кожному робітникові, коли він працює на одному місці не менше як рік, два тижні вільних від роботи без утрати заробітку. Заборона працювати над призначені години, також і вночі, тільки дорослим робітникам чоловікам вільно працювати вночі в тих спеціальностях, де з причин технічних інакше бути не може; але до такої праці не можна неволити й вона повинна ліпше оплачуватись. Заборона працювати жінкам там, де праця шкодить жіночому організмові» [10, 3]. Цей розділ майже без змін взятий з програми Української демократично-радикальної партії.

Далі у програмі передбачаються належні умови для вагітних жінок, охорона праці, надання квартири для робітників з відповідними умовами проживання, безоплатна медична допомога, страхування, забезпечення від безробіття тощо.

Таким чином, програма соціалістів-федералістів була подібна як до кадетської, так і до соціал-демократичної, поєднуючи в собі буржуазні та соціалістичні вимоги. Соціалісти-федералісти вважали себе, з огляду на документи, партією соціалістичною. Так, на другій конференції есефів п.Товкач, один з промовців, говорив, що партія соціалістів-федералістів виступає як партія соціалістична, «...треба також в'яснити, чи партія соціалістів-федералістів – партія революційна, чи еволюційна» [6].

Слід наголосити, що час із лютого по грудень 1917 р. став періодом найвищого піднесення лібералів – Української партії соціалістів-федералістів. Члени цієї партії входили до складу Центральної Ради, Малої Ради та Генерального Секретаріату. На відміну від російських кадетів, соціалісти-федералісти не змінювали програми попередніх ліберальних партій, а взяли їх за основу, доопрацювали і залишилися на тих самих засадах, що й попередники. Хоча в історичній літературі їхню тактику порівнювали з тактикою кадетів, дослідження

архівних матеріалів доводять певну самостійність і незалежність від кадетів.

Загалом, 1917 р. три партії – Українська соціалістів-федералістів, Українська соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка – уособлювали майже весь спектр українського суспільства, в усякому разі його більшість. До них слід додати ще Українську партію самостійників-соціалістів та Українську демократично-хліборобську партію. Безперечно, названі партії мали ряд відмінностей, проте були і дві спільні риси: всі згадані партії твердо заявляли про свою відданість соціалістичному ідеалу; три із них були єдині в тому, що Україна має одержати широку національно-територіальну автономію в Російській демократичній федеративній республіці [8, 16].

Таке єднання суспільства в Україні уможливилось ще й тому, що ситуація була інша, ніж у Росії, а саме: майже повна відсутність крупної української буржуазії, відтак суспільство було більш однорідним. Зокрема, делегація Української Центральної Ради у доповідній записці Тимчасовому уряду і Виконавчому Комітету Ради робітничих і селянських депутатів також виголошувала: «В даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються за своїми класовими інтересами коло економічно пануючих класів, але класів, повторяємо, ще нема» [8, 11].

Тож, лідери української революції, так само і ліберали, виходили саме з цих уявлень, розробляючи політичну платформу і розраховуючи переважно на селянство.

Зазначимо, що для М. Грушевського та інших лібералів на той час безкласовість (чи брак значної класової розвиненості, стратифікації) української нації підводила до висновку про обов'язковість об'єднання зусиль різних класів, незалежно від національної ознаки, аби досягти стратегічної мети української революції – усеосяжного національного відродження. Українська революція уявлялася їм достатньо демократичною, навіть більш того – соціалістичною за змістом, за орієнтацією, за ідеалами. Представники ліберального крила політичного сектора України – С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Прокопович та ін. пов'язували перспективу українського відродження, української державності із заможнішими елементами українства, а відтак толерантніше, поміркованіше ставилися до таких самих елементів із числа інших націй [8, 14].

Варто підкреслити, що в 1917 р. найдосвідченіші теоретики зібралися саме в Українській партії соціалістів-федералістів (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Шульгін, О. Саліковський та ін. Ще на початку року з ними залишався М. Грушевський). Чимало сил було покладено на розробку тактики діяльності партії у нових умовах 1917 р., насамперед на участь у муніципальній кампанії.

Порівнюючи ці вибори з виборами до Держав-

них Дум, зауважимо, що питання про блок окремо не розглядалося. Опосередковано на червневій конференції УПСФ це зробили О. Шульгін та С. Єфремов. За словами О. Шульгіна: «Є у житті людському основа етична, національна та інші, котрі дають змогу стати понад класовою ворожнечею» [7]. У доповіді С. Єфремова «Загальнополітична тактика» відчутне побоювання «захватницьких тенденцій, які врешті-решт можуть розбити українські сили». УПСФ, на думку С. Єфремова, йтиме разом з «партіями, групами і націями, що ставлять ті самі завдання й простують до тих же ідеалів» [1, 27]. Загалом жодну партію не згадували як потенційного союзника українських лібералів. Незрозуміло, чи відповідали цьому критерію українські соціалісти, чи їх революційність і класовість унеможливлювали блокування з ними. Спробуємо лише стверджувати, що ідеологічні засади УПСФ і ТУПівські традиції робили есефів, безперечно, прибічниками об'єднання на міських виборах усіх українських сил. На першому етапі кампанії українські ліберали за допомогою міських українських рад чи подібних об'єднуючих організацій пропонували утворити національний блок. Так, у Києві 29 квітня 1917 р. товариство «Праця» закликала представників усіх українських організацій на мітинг до Педагогічного музею для вирішення передвиборчих питань. До комісії увійшли представники різних політичних напрямів, але провідна роль належала лібералам. Збори доручили комісії порозумітися у справі міських виборів з УЦР та провести вибори до міської української ради, яка повинна була об'єднати всі українські партії та організації на міських виборах.

В Одесі спробував створити національний блок комітет на чолі з С. Шелухіним, який об'єднав практично всі українські організації міста. Але національний блок розколовся через вимогу філій УСДРП і УПСР виключити з переліку кандидатів УПСФ несоціалістів, тоді як остання наполягала на включенні рядових непартійних українців [1, 28].

У Полтаві філія Української демократично-радикальної партії намагалася утворити національний блок, спираючись на раду поступових українських партій. У Херсоні ліберали докладали зусиль, аби центром передвиборчого об'єднання стала «Українська хата», Вінниці – Союз подільських українців, Чернігові – Союз автономістів-федералістів, у Черкасах – товариство «Праця». Подібні спроби мали місце в інших містах, але результат здебільшого був негативний. Річ у тім, що значна частина українських соціалістів вважала союз із лібералами неприйнятним [1, 28].

У Катеринославі демократично-радикальна частина не могла розраховувати на блок з УСДРП з огляду на свою несоціалістичність. У Харкові українські ліберали у відповідь на пропозицію створити організаційний комітет, який мав би об'єднати всі українські організації міста, почули, що українська соціал-демократія «не хоче йти з не-

личною купкою буржуїв». Крім того, наприкінці квітня місцева філія УСДРП за рекомендацією ЦК вирішила бойкотувати ліберальну газету «Рідне слово», звинувативши її у боротьбі з соціалізмом.

Однак не можна говорити, що тактика національного блоку зазнала поразки. Наприклад, відомо про існування такого списку в Севастополі (отримав три місця в Думі – 4,22 %). У Житомирі був створений список «української групи» на чолі з есефом Ф. Кравченком (отримав 2102 голоси – 8,2 %). Щоправда, паралельно деякі українські соціалісти балотувались за списками відповідних російських партій, але блоком це назвати важко [1, 29].

Уникли розколу українського руху на муніципальних виборах у Чернігові. Місцева громада автономістів-федералістів тривалий час об'єднувала всі українські сили міста. За свідченням більшовика М. Мурінсона: «існують (у місті) українські соціал-демократи, які працюють, однак разом з українською буржуазією». Такий підхід уможливив мобілізацію всіх українських організацій міста навколо списку на чолі з відомим українським діячем, одним із засновників УПСФ І. Шрагом. Цей список отримав 3345 голосів – 27 %, тобто відносну більшість, майже стільки ж було у місті етнічних українців. Значною мірою, як пояснювала місцева соціалістична преса, цей успіх треба віднести на рахунок І. Шрага: «Це ім'я настільки популярне в місті, що досить було чернігівському обивателю повідомити, що в списку на першому місці І. Шраг, як цей обивателю охоче виявив готовність голосувати за національний блок» [1, 30].

Українські ліберали, опинившись у багатьох містах перед необхідністю виставити самостійний список, намагалися зробити все можливе, аби утворити якнайкращу українську несоціалістичну коаліцію. Ліберали Катеринослава вважали: «На УДРП накинуто роль такого осередку, що мусив згуртувати і повести за собою всю людину напого міста, яка не стоїть в організаційному зв'язку з соціалістами і не відчуває їхнього впливу». До списку УДРП під назвою «український трудовий блок» увійшли: громади військових, поштовиків, службовців, залізничників, група автономістів-федералістів, учительське товариство та деякі інші. Очолив підготовчу роботу відомий український мовознавець О. Синявський. За результатами виборів, список отримав 1950 голосів – 2,6 %. Але в Катеринославі саме у розпал виборчої кампанії вибухнув скандал між українськими соціалістами і лібералами. Губернська українська рада дала кошти на кампанію лібералів. УСДРП і УПСР вважали таку вибірковість неприпустимою.

У Харкові за ініціативи української губернської ради склався «український демократичний блок» на чолі з Г. Сердюком (до речі, за списком балотувались Г. Хоткевич, Д. Багалій). Як свідчила тогочасна преса, при формуванні блоку «партійність не наводилась, вимагався лише демократизм». Список активно підтримала філія українського

студентського союзу, однак для успіху цього було замало. За блок проголосувало 1042 виборці – 1,3 % [1, 33].

У Полтаві філія УДРП на чолі з В. Андрієвським утворила український міжпартійний блок, до якого увійшла спілка поштовиків та міщани окраїн. Останнім належить значна роль у відносному успіху блоку – 2850 голосів – 12 % [1, 33].

В Одесі за списком УПСФ балотувалися не-партійні прихильники української ідеї (очолював С. Шелухін, серед кандидатів був І. Липа), але це не врятувало від провалу – 251 голос – 0,12 %.

У Херсоні список лібералів (очолював його у минулому міський голова, на той час – голова губернської земської управи Є. Яковенко) проходив лише як український. У результаті – 220 голосів – 0,82 %.

У Конотопі список лібералів під назвою «Товариство українських республіканців-федералістів» отримав 112 голосів – 1 %, у Вінниці український демократичний блок дістав 328 голосів – 2,1 %. Про суто партійний список можна говорити хіба що в Києві – 1069 голосів – 0,65 %, Кременчуці відповідно 521 – 2,8 %, Єлісаветграді – 514 голосів – 2,2 % [1, 34].

Якщо згадати про блок з російськими кадетами, то українські ліберали офіційно з ними не блокувалися (на відміну від УСДРП і УПСР). Успіхи їх були, як правило, незначні. Українські ліберали не знайшли свого виборця. Загалом зі 105 міст окремі списки вони мали в 11, тож отримали 12311 голосів – 1,01 %, що можна кваліфікувати як невдачу. Щоправда, значна кількість лібералів пройшла за позапартійними українськими списками.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що результати муніципальних виборів демонструють трагічну невідповідність впливу українського руху в містах потребам української революції. Українські партії програли вибори у переважній більшості міст України, причому найвідчутніший цей програш у великих містах і промислових регіонах. Окрім суто об'єктивних причин, пов'язаних з русифікованим характером міст України, багато в чому поразка зумовлена слабкою розробкою муніципальної політики українськими партіями, незначним впливом національних партій. Під час кампанії з'ясувалося, що в більшості великих міст українські соціалісти вважали кориснішим для себе коаліцію з російськими соціалістами, ніж з українськими лібералами. На останніх був начеплений ярлик «буржуазності», що негативно вплинуло на підсумки муніципальної кампанії для українського руху і особливо для лібералів.

Але поглянемо на склад вищих органів влади в Україні і місце українських лібералів у них. Склад Центральної Ради не був постійним: спочатку тільки декілька десятків осіб, але вже у квітні 1917 р., після Українського національного конгресу, вона нараховувала 120–130 депутатів. У результаті включення до її складу обраних на Всеук-

раїнських з'їздах (селянському – 29 травня – 2 червня; другому військовому – 5–10 червня; робітничому – 11–14 червня) Всеукраїнської ради селянських депутатів (212 осіб), Всеукраїнської ради військових депутатів і Генерального військового комітету (159 осіб), Всеукраїнської ради робітничих депутатів (100 осіб) уже влітку 1917 р. Центральна Рада налічувала понад 600 депутатів [4, 134].

Від соціалістів-федералістів до складу першого уряду демократичної України входили: О. Карпинський – 1917 р. товариш генерального секретаря внутрішніх справ; О. Лотоцький – голова Української національної ради в Петрограді, потім – генеральний писар; О. Саліковський – 1917 р. голова Української Ради в Москві, губернський комісар Тимчасового уряду на Київщині, виконуючий обов'язки товариша генерального секретаря внутрішніх справ; М. Туган-Барановський – генеральний секретар фінансів, в.о. генерального секретаря торгу та промисловості; П. Холодний – товариш генерального секретаря освіти; Ф. Штейнгель – член Центральної Ради; О. Шульгін – член Центральної Ради, член Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів, член Малої Ради, генеральний секретар міжнародних справ; С. Єфремов – генеральний секретар міжнародних справ [2, 60, 61, 64–66].

До складу Комітету Української Центральної Ради серед 17 осіб від соціалістів-федералістів увійшли: О. Вілінський, А. Ніковський (кандидат – О. Шульгін), В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, секретарем – В. Бойко.

До першого складу Генерального Секретаріату, затвердженого V сесією Української Центральної

Ради 23.06.1917 р., від УПСФ увійшов С. Єфремов – генеральний секретар міжнародних справ.

До другого складу, затвердженого Малою Радою 15.07.1917 р., від УПСФ обрано: О. Шульгін – генеральний секретар міжнародних справ; П. Стебницький – статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді.

Формувати третій склад Генерального Секретаріату доручили члену ЦК УПСФ Д. Дорошенку. До третього складу 17.08.1917 р. увійшли такі члени УПСФ: Д. Дорошенко – Голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ; М. Туган-Барановський – генеральний секретар фінансів; Штейнгель – генеральний секретар торгу та промисловості; О. Лотоцький – генеральний писар; П. Стебницький – статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді.

До IV складу, затвердженого Малою Радою 21.08.1917 р. і Тимчасовим урядом 01.09.1917 р., увійшли: М. Туган-Барановський – генеральний секретар фінансів; О. Шульгін – генеральний секретар міжнародних справ; О. Лотоцький – генеральний писар; П. Стебницький – комісар у справах України при Тимчасовому уряді.

До V складу, затвердженого 30.10.1917 р., соціалісти-федералісти не потрапили [2, 24–26].

Працюючи в Центральній Раді та Генеральному Секретаріаті, представники Української партії соціалістів-федералістів – професіонали зробили свій внесок у розбудову Української Народної Республіки, вони здобули досвід державницької роботи і потім їх запрошували до своїх урядів і Гетьман П.Скоропадський і Директорія, і, навіть дехто із лібералів працював в Радянській Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. //Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 25-40.
2. Галенко О.І., Яновський Д.Б. Перший уряд демократичної України //Історичні зошити. – 1996. – № 6. – 74 с.
3. Історія України: нове бачення: У 2 Т. /За ред. В.А.Смолія. – Т. 2 /В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
4. Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – 579 с.
5. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР //Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 71-83.
6. Нова Рада, 1917, 27 червня.
7. Придніпровський край, 1918, 12 июля (29 июня).
8. Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції //Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С. 13-16.
9. ЦДАВОВУУ, ф. 1115, оп.1, од.зб. 19.
10. Там само, ф. 4659, оп. 1, од.зб. 2.
11. Чумак В.М., Платонов С.Г. Формування органів влади і українського національного руху на Півдні України після Лютневої революції (березень – червень 1917 р.) //Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції «Південь України і складання української державності: історія і сучасність». – Ч. 1. – Одеса: ОДЕУ, 1994. – С. 56-58.

Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ

МАРШ НА ЗАХІД (ОСТАННІЙ РЕЙД НЕСТОРА МАХНА) (Частина II)

Архірейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Під час короткого перепопочинку в одному із хуторів поблизу Нового Бугу, 20 чи 22 серпня місцевими селянами було схоплено начальника махновського штабу Якова Тарановського (у Волковинського – помилково Тараковський [11, 227]). Незабаром ветеран і один із лідерів махновщини цими селянами був живцем спалений. Голованов вважає, що Тарановський загинув 22 серпня під час форсування Інгулу [18, 427]. Отже, можливо, це дійсно сталося 22 серпня, але до переправи.

Епізод із загибеллю Тарановського має доволі загадковий характер. Найбільш детально про нього повідомляє Білаш. За його даними, селяни хуторів Катеринівка, Терноватий та Федосіївський (басейн р. Грузької, поблизу Нового Бугу), незадоволені насильницькою заміною в них махновцями коней, накинулись зненацька на Тарановського. Він відстрілювався, але був схоплений і тут же спалений. Бійці 7-ї кавдивізії червоних, що підійшли незабаром, лише поховали обвуглені залишки його тіла [5, 572]. Ахінько, який, очевидно, зазначив відповідну інформацію у того ж Білаша, лише додає, що селяни названих хуторів були доволі заможними [4, 548].

Проте Білаш не був очевидцем цієї події. Йому про неї, як і про мишуринський випадок, могли повідомити пізніше, коли він, полонений, змушений був розповідати все, що знав про махновщину. Логічно припустити, що для уточнення певних деталей чекісти могли поділитися і з ним своєю інформацією. Втім, повторимося, це лише припущення.

В.Волковинський, описуючи цей випадок, дані про нього, очевидно, запозичив у того ж Білаша. Можливо, саме тому його опис такий невиразний: «...На одному з хуторів, куди підійшла частина 7-ї кавдивізії, місцеві селяни оточили хату, де збирався зупинитись Махно, накинулись на махновського штабіста Тараковського, який опинився там, і, захопивши його, спалили на вогнищі» [11, 227]. І знов таки ця цитата залишає більше питань, ніж відповідей на них.

І дуже дивно, що нічого про жахливу долю Тарановського не згадує сам Махно, адже той був далеко не рядовою особою повстанського руху. Цікаво чому? Очевидно тому, що нічого не знав про це. Тарановського могли схопити на хуторах зненацька, наприклад, у випадку, коли він відстав від своїх, а махновці, не знаючи про це і дуже

поспішаючи, вже не могли йому нічим допомогти. Можливо, до погоні за махновцями приєднався окремий загін селян вищеназваних хуторів, і Тарановський, прикриваючи відхід своїх, потрапив у полон. Селяни ж із помсти влаштували над ним справжній суд Лінча. Або перед тим, як потрапити на вогнище, Тарановський міг бути застрелений. Також можливо, що Тарановський у попередніх сутичках із червоними був важко поранений, і загін був змушений залишити його в якомусь із хуторів, де і сталася ця трагедія.

Безсумнівні причини нападу селян на Тарановського. Це ставить даний випадок і мишуринський в один ряд. Імовірно, що Тарановський був спалений відразу, поки в справу не втрутились представники влади. Останнім цей активний діяч махновщини, очевидно, знадобився би живий.

19 ж серпня у Харкові відбулось засідання Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, одним із питань порядку денного якого було «Про боротьбу з бандою Махна» [40]. В.Волковинський, не зрозуміло чому, датує це засідання 22-м серпня, а назву питання передає як «Про боротьбу з батьком Махном» [11, 228]. Доповідач з цього питання, голова уряду Радянської України Х.Раковський, зокрема, зазначив: «Не дивлячись на те, що у Махна залишилося усього сімдесят вершників з одним ручним кулеметом, він продовжує кочувати по губерніях, руйнуючи радянський апарат. Губнаради повинні зробити останні зусилля для його остаточної ліквідації, пам'ятаючи, що без знищення його основного ядра і самого Махна завжди існує можливість відродження банди» [11, 228; 40].

Голованов цілком правий, зазначаючи, що після 19 серпня 1921 р. Постійна нарада більше не поверталася до проблеми махновщини [18, 427].

Окремим епізодом полювання на махновців стала переправа останніх через Інгул в районі Нового Бугу 22 серпня. Форсування ріки для загону було дуже нещасливим. Винищувальний загін червоних підійшов до місця переправи у той момент, коли повстанці знаходились ще у воді, і відкрив по них вогонь. Голованов зазначає, що тут загинуло близько 40 махновців і важко поранений був сам Махно. Куля увійшла йому нижче потилиці і вийшла крізь праву щоку, не зачепивши, очевидно, кісток черепа. Однак до кінця життя праву щоку Махна прикрашав шрам ніби

від шабельного удару [18, 427]. За підрахунками С. Волка, це була дванадцятьте взагалі і друге важке поранення Нестора Івановича [10, 24]. Отаман у листі до Аршинова також повідомляв про своє поранення, зазначаючи, що змушений був остаточно пересісти у тачанку [3, 191]. Щоправда, згідно з художнім вимислом Самбука, це важке поранення Махно отримав, коли загін переходив залізницю під Голтою (хоча письменник і датує цю подію 22-м серпнем). Автор-романіст взагалі, таким чином, не згадує трагічну інгульську переправу, плутається у хронології, не чітко пояснює маневри загону, називаючи крайньою південною точкою маршруту не Новий Буг, а Баштанку [31, 235].

Більшовики деякий час навіть вважали, що Махно загинув, як і Іванюк, отаман Лось, який тільки-но приєднався до махновського загону, Маруся та деякі інші відомі повстанці. Махновці нібито втратили близько 100 коней, усі кулемети, багато бійців полоненими [11, 227; 38, 142]. Однак після ретельної перевірки, проведеної за особистим наказом командуючого червоними військами в Україні та Криму М. Фрунзе, була виявлена помилка: Махно залишився живий.

Щодо загибелі на Інгулі Марусі та Лося, то більшовики скоріше за все не помилилися. Щодо інших – у сучасників та дослідників виникли деякі розбіжності. Так, Голованов вважає, що саме під час цієї переправи, як зазначалося вище, загинув Тарановський, а також інший провідний махновський командир Петренко. Щодо Тарановського, то Голованова, як ми знаємо, опротестовує Білаш, щодо Петренка, – особисто Махно, повідомляючи, що Петренко загинув 26 серпня [3, 191]. Білаш лише зазначає, що Петренко-Платонов, повний Георгіївський кавалер часів Першої світової війни і провідний отаман махновського руху, загинув десь на Херсонщині [5, 572, 587]. Не все зрозуміло і відносно Іванюка. За даними того ж Білаша, цей колишній анархіст-набатовець полтавської організації і провідний повстанський ватажок, що разом із Махном 16 серпня перейшов Дніпро на правий берег, загинув 18-20 серпня на південь від Апостолового [5, 572]. Махно ж запевняє, що Іванюк, як і Петренко, загинув в останньому бою з червоними 26 серпня [3, 191]. Дані Махна повторює Самбук, у якого, щоправда, Петренко-Платонов раптом перетворюється на Платонова окремо та Петренка окремо [31, 236].

Після інгульської переправи зменшений загін Махна взяв курс на Єланець і далі, повз Помошну, на Тишківку, якщо вірити Тимощуку [38, 180]. Голованов нараховує в загоні у цей час близько 70 бійців, зазначаючи, що його переслідував лише невеличкий підрозділ червоних з одним автопанцерником. Дослідник переконаний, що більшовики цього разу вирішили дати Махну можливість уйти за кордон [18, 427]. Таким чином, приблизно 23 серпня махновці пройшли Єланець (Тимо-

щук помилково датує цей момент 21-м серпня), 24-го проминули Тишківку і форсували Гнилий Тикич, 25-го були під Тепликом, приблизно у 30 км на південний схід від Умані [38, 180] (Тимощук знов таки помилково розміщує Теплик поблизу Дністра [38, 142], хоча для того, щоб від Теплика дістатись Дністра, треба було спочатку перейти Південний Буг). Той же Тимощук, посилаючись на архівні матеріали, стверджує, що під час перебування махновців в селі Ольховатка, у 30 верстах на південь від Умані, їхній загін нараховував 100 шабель при шести кулеметах [38, 142].

Як ми знаємо, у листі до Аршинова Махно дещо спростовує Голованова, повідомляючи, що 26 серпня відбувся ще один бій з переслідувачами, під час якого і загинули Петренко та Іванюк [3, 191]. Отже, це дає підстави вважати, що після інгульської переправи 22 серпня і до перетнення румунського кордону вранці 28-го махновці були змушені, принаймні, прийняти ще один бій, цілком імовірно, що останній. Однак це сталося не 26 серпня, як стверджує Махно, а дещо раніше – 24-го чи 25-го. Про це свідчать дані вищезгаданого бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР. Є підстави довіряти цьому документу, адже він став результатом спеціально організованого більшовицьким урядом розслідування обставин переходу махновцями державного кордону.

Втім, краще вже навести цей документ повністю, адже, як покаже аналіз відповідної літератури, він поки не став надбанням історичної науки. Документ подається мовою оригіналу:

«Бюллетень секретно-информационного
отдела СНК УССР

26 октября 1921 г.

/.../На бандитском фронте (военный обзор)

Начальник Н-ской дивизии проделал тщательное обследование пути банды Махно с момента потери соприкосновения с ней наших частей и до ухода за кордон. Сведения добытые этим обследованием, подробно рисуют последние дни пребывания Махно на нашей территории и переход /его /через границу. По своему исключительному интересу сведения должны стать исключительной главной в истории нашей борьбы с Махно за период с ноября 1920 по август 1921 года.

Как известно, банда Махно после ряда боев с нашими частями в 20 /-х /числах августа /1921 г. /в северной части Николаевской и южной части Подольской губернии бросилась на северо-запад в общем направлении на г. Гайсин. Оторвавшись от преследования брошенных ей в вдогонку и наперерез /красных /частей и обогнав наш кавалерийский полк, банда Махно повернула в сторону нашей западной государственной границы.

Поздно вечером 25 августа банда Махно заняла деревню Черная Гребля в 90 в/ерстах /от границы. Потребовал от председателя сельсовета и предкомнезаможа (голови комітету неможлих селян.

– Авт.) отвода квартир для «красноармейского отряда», бандиты расположились на западной окраине деревни, выставив на мосту через реку караул, не пускавший никого. Опросом жителей установлено, что у крестьян создалось впечатление, как будто в деревню действительно вошел красноармейский отряд: всадники, проезжая рысью по улице, соблюдали порядок, были одеты в красноармейскую форму, многие – в буденновских шлемах и красных брюках; комсостав имел на рукавах положенные отличия, впереди отряда несли свернутое красное знамя. Численность отряда, по показанию очевидца, колебалась от 100 до 140 сабель при 5 тачанках, из которых три были заняты под пулеметы. Почти у каждого всадника было по 1-2 запасной лошади. Сам Махно ехал на лучшей тачанке, запряженной четверкой каракулевых /?/ лошадей, рядом с ним сидела женщина, по-видимому, его жена.

Остановился «батько» в избе крестьянина Кирил/л/а Медведя, который описывает Махно следующим образом: низкого роста, лет 30-35, со смуглым бледно-желтым лицом, изрытым оспой и в веснушках, со вздернутыми /?/ волосами. Одет он был в черный френч, на голове – черная фуражка, через плечо – сумка. Махно сильно хромал на левую ногу и был, видимо, недавно ранен в левый бок. Жену Махно Медведь описывает следующим образом: брюнетка, небольшого роста, с остриженными волосами, с красивым лицом, носит золотые очки. Одет в серый жакет, синюю юбку и черную кубанку.

Во время ужина к Махно заходил целый ряд бандитов, в том числе, видимо, начальник штаба с картой и комендант /штаба/, доложивший, что все «разместились». Комендант – огромного роста, плотный, с большой шевелюрой, перевязанной левой стороной головы и глазом. Видимо, многие из бандитов были изранены в предыдущих боях. О чем говорили бандиты, установить не удалось, так как крестьяне были удалены из комнаты.

После ужина комендант проверил кормежку лошадей, которым непрерывно сыпали овес. Во дворе Медведева стояло 25 лошадей. Когда Махно лег спать не раздеваясь, комендант растянулся у порога этой двери, где ночевал Махно. Среди ночи караульный на мосту произвел выстрел, среди бандитов поднялась тревога. Разбудили самого Махно. В 5 минут все было приведено в боевую готовность. Тревога оказалась ложной. На рассвете 26 августа банда в полном порядке выступила в западном направлении. Пройдя д. д. Орловку и Петрашевку, банда переправилась через р. Буг в 17 в/ерстах/от Тростянец-Подольского и около часу дня заняла д. Демидов. Был устроен привал. Бандиты немедленно же занялись кормежкой лошадей. Несколько милиционеров, захваченных в деревне, бандиты зверски зарубили, особенно усиленно разыскивал коммунистов помощник коменданта банды. Во время привала Махно зашел в одну из хат,

проверил документы у хозяина и лег отдохнуть, приказав в 4 часа дня готовиться в дальнейшую дорогу. Бандиты расспрашивали у крестьян о дороге к Румынской и Польской границе, видимо, в это время Махно уже определенно решил уйти за кордон. В 5 часов дня Махно выступил из Демидова. Пройдя д. Буды, Верховку и, переправившись через р. Бережанку, бандиты с наступлением темноты заняли д. Цибулевку. В течение 26 августа банда прошла 55 в/ерст/, до границы осталось по прямой линии 15 верст.

На переправах через р. Буг накануне перехода Махно случилось следующее. К границе подошла шайка в 50-60 человек, под командой атамана Лихо. Эта команда привлекла внимание сторожевых частей, которые двинулись за ней. Этим на другой день и воспользовался Махно для беспрепятственной переправы через Буг. Возможно, что Махно и Лихо виделись где-либо в районе Тростянец-Подольской переправы.

На ночевке в д. Цибулевке бандиты по обыкновению выставили сильное сторожевое охранение. Ночь прошла спокойно, за исключением нескольких столкновений с крестьянами, не желавшими давать фураж; последним бандиты грозили «отвести к Махно, он де с ними расправится». Перед рассветом, быстро собравшись, банда выступила на д. Б. Крикливы /?/, возле которой бандиты зарубили после проверки документов 3 красноармейцев и 2 крестьян, последних – за причастность к комнезаму.

Днем 27 августа банда рассыпалась в лаву и перешла железнодорожное полотно линии Жмеринка-Балта-Гайворон в 4 в/ерстах/от ст. Рудницы. Собравшись после перехода через железную дорогу в колонну, банда прошла мимо д. д. Песчанка, Гоноровка, Студеная, Загнидков и мимо отметки «392», пройдя в день 40 в/ерст/. В течение ночи бандиты продолжали движение к границе, до которой оставалось 13 в/ерст/.

На рассвете 28 августа банда Махно начала переправу через р. Днестр возле брода у монастыря Жабка /?/, в 5 в/ерстах/южнее м/естечка/Каменки (зараз территория республики Молдова. – Авт.). Бандиты напали на береговой патруль, разоружили 8 красноармейцев и быстро переправились на румынскую сторону, бросив на крутом /левом/ берегу 5 тачанок. Интересно отметить, что бандиты каким-то образом узнали особый береговой пропуск /=пароль/, которым и воспользовались для обнаружения патруля. В конце переправы банда была обстреляна пулеметным огнем нашего отряда, подоспевшего из Каменки, но потерь в банде не было, ввиду дальности расстояния. Численность переправившихся бандитов – 80-100 сабель с 4 пулеметами, без обоза. Глубина брода 3 с 1/2 – 4 фута /1-1,2 м./.

Таковы подробности последних дней пребывания Махно на нашей территории» [41].

Отже, які висновки можна зробити на підставі

аналізу цього бюлетеня?

Останній бій махновців з червоними, очевидно, дійсно відбувся 24 чи вдень 25 серпня. Те, що 25-го в Чорній Греблі вони маскувались під червоноармійців і не чіпали представників влади, свідчить, що повстанці були зацікавлені збити переслідувачів зі свого сліду. А зробивши це, 26 і 27 серпня вони вже не приховували, хто є насправді, і діяли відповідним чином, вбиваючи комнезамівців, комуністів, червоноармійців та радянських міліціонерів, тобто представників влади.

За даними О.Тимощука, цей бій відбувся в Ольховатці, де повстанців укотре наздогнали підрозділи 7-ї кавдивізії РСЧА і нав'язали їм бій. Махновці із сотні нібито втратили 67 бійців, а також 20 коней, і відійшли до Теплика [38, 142]. До речі, цей бій відбувся на відстані приблизно 15-20 км на захід від Перегонівки, де у вересні 1919 р. махновська армія здійснила славнозвісний прорив денікінського фронту.

Очевидно, останній бій остаточно переконав Махна у неможливості пробитися через заблокований польський кордон. Він сам свідчить, що саме після цього бою було вирішено змінити маршрут загону [3, 191].

З іншого боку, цілком імовірно, що бій під Ольховаткою був розпочатий не червоними, а саме махновцями. З наведеного документу можна зробити висновок, що переправи і броди через Південний Буг також ретельно охоронялись урядовими військами. Отже, можливо, Махно здійснив спробу з боєм прорватися через Буг до Дністра. Після ж програшу, очевидно, пошарпаний загін повстанців піднявся течією вверх вздовж Бугу, на північний захід, дійшовши, таким чином, до Теплика. Саме після Теплика махновці повернули на південний захід, пройшли Чорну Греблю (25 серпня), Орлівку та Петрашівку і переправились через Буг приблизно у 20 км на схід від Тростянця (26 серпня).

Як би там не було, але очевидно, що Махно навімисно вів свій загін у зону схрещення польського та румунського кордонів, аби на місці було легше вибрати найкращий варіант переходу. Це додатково характеризує його, як досконалого військового стратега. На нараді в селянській хаті у Чорній Греблі, судячи з усього, остаточно було розроблено маршрут і план переходу кордону. Згадки у бюлетені про оперативні мапи, якими користувалися махновські командири, і про топографічні розпитування повстанцями місцевих жителів, як і попередні дії загону, у принципі підтверджують погляд Білаша про ретельну підготовку махновців до переправи через Дністер [5, 573].

Залишається відкритим питання про роль пропетлюрівського отамана Лиха у здійсненні махновцями переправи через Буг, а, отже, й переходу через кордон. Чи були у дійсності між Махном і Лихом якісь контакти і вони діяли узгоджено, чи Лихо допоміг махновцям випадково? Як би там не було, відомо, що увечері 28 серпня загін

Лиха (за іншими даними, він нараховував близько 120 шабель), як і махновці, переправився через Дністер у 10 км на північний схід від Кам'янки [39, 285].

До речі, якщо вірити Тимощуку, після бою під Ольховаткою в загоні Махна мало б залишитись всього 33 бійця. Однак в Чорну Греблю у той же день або наступного дня увійшло 100-140 махновців. Отже, імовірно, загін поповнився за рахунок місцевих повстанців. Чи не допоміг Махну і в цьому отаман Лихо?

Бюлетень спростовує створений радянською пропагандою міф про те, що відступ Махна за кордон був втечею охоплених панікою, зовсім деморалізованих, розгублених людей. Навпаки, якщо вірити наведеним подільськими селянами свідощтам, повстанці, не дивлячись на відсутні втрати і нелюдську втому, цілком зберігали сувору дисципліну, до кінця залишаючись повноцінним військовим підрозділом.

Безперечною складовою рейдової тактики Махна була й операція по форсуванню загоном Дністра. Слід зауважити, що в літературі думки щодо цієї події, як і щодо остаточної кількості тих, хто разом з Махном перейшов кордон, істотно розійшлись. Таким чином, у момент переправи дослідники у махновському загоні нараховували: О.Тимощук – 125 шабель при 2-х кулеметах [38, 142]; В.Волковинський, В.Теліцин, праця якого є фактичною калькою дослідження Волковинського, та В.Голованов – по 78 бійців [11, 229; 18, 428; 36, 415] (в іншій своїй праці Волковинський просто нараховує кілька десятків «рубак-бойвиків» [12, 21]; П.Сергеев – 30-40 повстанців [34, 123]; Каварзін – 70-80 «бандитів» [21, 117, 118]; Т.Беспечний та Т.Букреєва – 80 (в іншому місці – 78) бійців [6, 188, 263]; С.Семанов – 50-60 осіб [33, 60]; О.Ніколаєв – 84 [29, 135]; укладачі збірки «Н. Махно и махновское движение» визначають чисельність тих, хто переправився на правий берег, у 41 особу [28, 62]. Бюлетень же, як видно, визначає кількість махновців у 80-100 чоловік. Однак, можливо, це пояснюється тим, що не всі, хто дійшов до Дністра, зважились переправлятися на протилежний бік. Ахінько, наприклад, вважає, що серед останніх був Пантелей Каретник [4, 549].

Щодо визначення характеру переходу Махном кордону, то вітчизняною історіографією, слід визнати, відповідна проблема вже сформульована. Зокрема, О.Тимощук зазначає, що «Аршинов і Білаш показали перехід через кордон як ретельно продуману військову операцію, яка супроводжувалася роззброєнням радянських прикордонників. В.Волковинський (як і Теліцин, до речі. – Авт.) вважає, що загін Махна (...) проривався через кордон з боєм. На нашу думку, махновці перетнули кордон таємно, бо цей епізод ще довго уточнювався червоним командуванням...» [38, 142]. У принципі бюлетень підтверджує думку Тимощука.

Деякий історіографічний аналіз було здійснено й В.Головановим. Він згадує, що дехто з радянських «знавців» махновщини описували «переправу на човнах домовини з тілом нібито мертвого Махна, вбраного згідно з поховальним обрядом якоїсь секти» [18, 427, 428; 35]. Можливо, саме ця версія послужила основою для опису події Ахіньком та Самбуком, за якими, ледь живого Махна вірні хлопці на руках пересаджували з тачанки до човна, і він, лежачи у човні на ковдрах, таким чином був перевезений на румунській бік [4, 550; 31, 236, 237]. Герасименко ж стверджує, що Махно, навпаки, був тоді легко поранений [14, 102].

В. Голованов, судячи з усього, дотримується версії В.Яланського, внучатого племінника Н.Махна, з яким у 1976 р. своєю інформацією поділилася Галина Кузьменко, дружина отамана. Кузьменко разом з чоловіком переходила кордон, отже, була безпосереднім учасником події. Наведемо її опис за книгою Голованова:

«...Рано-вранці 28 серпня біля Дністра махновці наскочили на прикордонний роз'їзд. Зорієнтувалися миттєво: добре, що одягнені всі були у гімнастерки, червоноармійські будьонновки й кашкети. Не вповільнюючи ходи, понесли до прикордонників. «Навіщо ви нас викликали?!» – гучно крикнув Левко Задов з тачанки. «А ми не викликали вас,» – здивовано відповів взводний. Поки промовляли ці фрази, прикордонники були оточені. Чинити опір їм не було ніякого сенсу: роз'їзд нараховував чоловік дванадцять, махновців – сімдесят вісім.

...Один з прикордонників показав, де можна переправитися.

(...)

Всю зброю червоноармійців забрали з собою, аби ті не стріляли у спину. Левко Задов допоміг перебинтованому батькові злізти з тачанки і увійти у ріку, тримаючись за сідло. Кінь увійшов у воду. Левка поплив поруч. Якесь далека застава нібито намагалася стріляти по них, але даремно...» [18, 428].

Фактично тожовно описує переправу й О. Ніколаєв, який пізніше також мав можливість спілкуватися з махновцями, учасниками події, в тому числі з Г. Кузьменко. Ніколаєв теж відводить провідну роль в організації переправи Леву Зінківському, який завдяки трюку з перевдяганням перехитрував і роззброїв прикордонників.

Один з них дійсно вказав брід, після чого махновці «убрід на конях... пускаються на румунський берег...» Навздогін червоні відкрили вогонь, але безрезультатно [29, 133, 134].

Дещо відмінну думку з цього приводу мають Т.Беспечний та Т.Букреева. Вони переконані, що «невеличкий загін батька Махна (...) роззброїв радянську прикордонну заставу між селами Рибниця і Подоймиця, завдяки (...) винахідливості Лева Задова. Він, переодягнувшись у червоноармійську форму, відволік увагу прикордонників, а в цей час 77 найвідданіших батькові махновців перепливали на човнах Дністер і ступили на територію Румунії» [6, 263, 264]. Тимошук уточнює, що переправа відбулась поблизу села Бурсук, у 8 верстах південніше від Кам'янки [38, 142].

Купую власних вигадок приправляють свої описи даної події письменники. Ахінько, наприклад, інтерпретує дії махновців як комплексну бойову операцію, в ході якої частина загону на чолі з П. Каретником відволікала увагу гарнізону Кам'янки, а Лев Зінківський, замаскувавши решту під червоних, перехитрував прикордонників поблизу переправи. Роззброївши, він наказав вбити їх (очевидно натяк на майбутню службу Зінківського у ДПУ). Сама переправа, за Ахіньком, здійснювалася на човнах і не 28 серпня, а 6 вересня [4, 549, 550, 557].

Самбук взагалі показує переправу як надзвичайно таємну акцію, під час котрої не було ніяких перевдягань, маневрів, стрілянини тощо. Махновці тільки, поки розшукувались човни, зайняли на лівому березі кругову оборону на випадок появи переслідувачів. Однак обійшлося без сутички, і загін на човнах, а коні вплавали, переправився на правий берег. Зінківський у цих подіях був навмисно замінений Самбуком вигаданим персонажем [31, 236-238].

Отже, більшість дослідників вважає, що переправа махновського загону через Дністер була фактично невеликою військовою операцією, в якій вирішальну роль зіграла не сила зброї, а досвідченість, хитрість, рішучість махновців, їх відмінне знання свого ворога. Окрему і важливу роль у здійсненні цієї переправи відводять Леву Зінківському-Задову.

За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Архирейський Д.В.* Отамани громадянської війни. Андрій Левченко //Грані. – 1999. – №2 (4). – С. 48-54.
2. *Архирейський Д.В., Ченцов В.В.* «Даєш Махна!» З історії українського повстанства //Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали наук.-теорет. конф. (Запоріжжя – Гуляйполе, 12-13 листопада 1998 р.). Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 31-39.
3. *Аршинов П.* История махновского движения (1918-1921). – Запорожье, 1995.
4. *Ахінько В.М.* Махно: Роман. – Х.; М., 2000.
5. *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
6. *Беспечний Т.А., Букреева Т.Т.* Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк, 1996.
7. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник.* – К., 1987.

8. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900-1991. — Рівне, 2001.
9. Внутренние войска Советской республики (1917-1922). Документы и материалы. — М., 1971.
10. Волк С.С. Нестор Махно в дни войны и мира //Махно Н. Воспоминания. — М., 1992.
11. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994.
12. Волковинський В. Під стягом анархізму //Україна. — 1988. — №46. — С. 20-21.
13. Герасименко Н.В. Батько Махно. Мемуари белогвардейця. — М.; Л., 1928.
14. Герасименко Н.В. Батько Махно. Мемуари белогвардейця. — М., 1990.
15. Герасименко Н.В. Махно //Историк и современник. — Берлин, 1922. — Т. III. — С. 159-202.
16. Герасименко Н.В. Махно //Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М.; Л., 1927. — Т. 1.
17. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — М., 1980.
18. Голованов В.Я. Тачанки с Юга. — М., Запорожье, 1997.
19. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклоп. — М., 1987.
20. Дніпровець В. «Катеринослав. ГубЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С. 43-50.
21. Каварзин А.И. Дорогами нескончаемых битв. — К., 1982.
22. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. Т.1. — М., 1990.
23. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996.
24. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.). — М., 1954.
25. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918-1922). — Х., 1990.
26. Махно Н. Письмо П. Аршинову //Аршинов П. История махновского движения. — Берлин, 1923. — С. 193-200.
27. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сбор. документов и материалов. — К., 1971.
28. Н.Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сбор. документов и материалов. — Днепропетровск, 1993.
29. Ніколаєв О. Перший з-поміж рівних. Роман. — Дніпропетровськ, 2000.
30. Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. — Х.; М., 2000.
31. Самбук Р. Махно. Роман /Савельев В. Махно. Остання правда. Повість-есе. — К., 1997.
32. Семанов С.Н. Махновщина и ее крах //Вопросы истории. — 1966. — №9. — С. 37-60.
33. Семанов С.Н. Махно. Подлинная история. — М., 2001.
34. Сергеев П. Полтавская операция против Махно //Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991. — С. 116-123.
35. Спектор М., Коротеев Н. В логове Махно //Подвиг. Приложение к журналу «Сельская молодежь». — М., 1969. — Т.5.
36. Телицын В. Нестор Махно. — М.; Смоленск, 1998.
37. Тепер (Гордеев) И. Махно: от «единого анархизма» к стокам румынского корля. — К., 1924.
38. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). — Симферополь, 1996.
39. Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923 гг.). Ч. 1. — Л., 1964.
40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 129.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, оп. 20, спр. 616, арк. 101, 102.

О.В.БОЙКО

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І РОБІТНИЧИЙ КЛАС ПІВДНЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ 20-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Бойко Олег Вікторович – аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Матеріалістичний світогляд більшовицьких вождів не передбачав існування будь-яких проявів релігійності в суспільстві. Тому 20-30-ті роки ХХ століття, як відомо, були періодом непримиримої боротьби нової радянської держави з релігією та церквою.

Традиційно вважалось, що на вістрі атеїстичної атаки була робітнича маса, найсвідоміша суспільна верства, надійна опора більшовицької партії. Така підтримка пояснювалась тим, що партія репрезентувала інтереси пролетаріату, наголошуючи на незаперечному праві його диктатури та пріоритеті над усіма іншими класами. Голова VIII відділу Наркомюсту П. Красиков, відповідальний за втілення в життя декрету про відділення церкви від держави, зазначав: «Пролетаріат... став по суті атеїстичним. Він очолив увесь революційний рух, зокрема рух селянських...» [28, 82]. Саме така позиція більшовицьких ідеологів, яку підтримувала радянська історіографія, створила традицію розглядати боротьбу з релігією як акцію по викоріненню православної віри переважно серед «темної», неосвіченої селянської маси. Серед низки праць 20-30-х років, в яких автори співали дифірамби радянському керівництву за неймовірні успіхи в боротьбі з релігією й наводили гіперболізовані цифри кількості «безвірників» у країні, були дослідження з більш обережною оцінкою щодо суспільної атеїзації. Приміром, Ф. Олещук так оцінив ситуацію кінця 1930-х років: «Мільйони робітників і особливо колгоспників продовжують ще в тій чи іншій мірі вірити в бога, входити до релігійних організацій, виконувати релігійні обряди та звичаї» [35, 15].

Провідну роль робітництва в справі агітації, антирелігійного виховання не можна було піддавати сумніву, тому радянськими істориками за підтримки влади й був створений міф про суцільну атеїзацію робітників у 30-х роках [37, 286].

Теза про несумісність релігії та робітника стала аксіомою для дослідників. Саме тому в радянській період проблема ставлення робітників до релігії та церкви навіть не обговорювалась і розглядалась однобічно на користь віронетерпимості робітничого класу. Проте, вже у 80-х роках пролунала критика на адресу попередніх дослідників, яка викривала нерідкі перебільшення стосовно розповсюдження атеїзму в пролетарському середовищі, однак ґрунтового дослідження так і не було

проведено [1, 81].

Навіть тепер, коли у вивченні історії православної церкви в Україні досягнуто значних наукових результатів, стосунки робітничого класу і православної церкви, на жаль, так і залишаються «terra incognita».

Метою нашого дослідження є об'єктивний перегляд пролетарсько-церковних відносин в умовах атеїстичного наступу радянської влади перших пореволюційних десятиліть.

Початок ХХ століття став важким випробуванням для православного духовенства Російської імперії. Процес поступового перетворення духовних пастирів на звичайних державних службовців, обов'язки яких зводились лише до механічного виконання обрядів, призвів до падіння їх авторитету в суспільстві. Відчуження церкви від народу особливо гостро відчувалось в пролетарському середовищі, переповненому ліберальними і навіть революційними ідеями через впливи різних політичних партій. На думку сучасного дослідника Г.М.Надтоки, стосунки між робітниками і священнослужителями ускладнювались через «неврахування церквою специфіки пролетарського середовища, проявлене в спробах механічного перенесення в місто ізольованої від життя ідеї соціального примирення» [33, 182].

Важливим психологічним чинником, що відштовхнув частину пролетаріату від церкви, були революційні події 1905-1907 років і подальша реакція.

Спостерігаючи загострення відносин із пролетаріатом, частина православного духовенства вжила низку стратегічних заходів для підсилення свого впливу. Робітники знайшли повне порозуміння і підтримку делегатів від православного духовенства в Думі під час подання законопроекту про поліпшення життєвих умов пролетарської верстви; священники проводили благодійні акції серед робітників та їх родин, збори пожертвувань для знедолених, виступали в якості миротворців, закликаючи владу до пошуків компромісу зі страйкуючими пролетарями, до припинення кровопролиття.

Подібні ліберальні заходи окремих православних пастирів не принесли очікуваного успіху, оскільки більшість реакційно налаштованих священників свідомо віддалялась від робітників, налякана непередбачуваними наслідками революційного руху. Такі священники або підтримували ка-

ральні заходи поліції, або залишалися осторонь робітничих проблем. До того ж, трагічна доля не багатьох священиків, покараних владою за політичні переконання, зокрема, за співчуття робітничому руху, на думку С.Мельгунова, упереджувала інших від «сміливості думки та суджень» [31, 176]. Переважна більшість духовенства за-суджувала дії громадської непокори робітників, а деякі з них навіть виступали в якості інформаторів, зриваючи робітничі страйки, що, безумовно, викликало недовіру до церковнослужителів. Але ж неповага чи ненависть до священика ще не є підставою назавжди покінути з релігією. В якій площині в такому разі слід шукати витоки атеїзму в пролетарському середовищі?

На наш погляд, за відповіддю на це питання доречно звернутися до висновків і спостережень діячів робітничого руху. Наприклад, відомий діяч міжнародного робітничого руху П.Лафарг, вбачаючи причини атеїзму робітничого класу у виробничому процесі, наголошував на тому, що, на відміну від селянина, сільськогосподарська діяльність якого цілком залежить від природних умов, і який використовує містичні засоби впливу на природу, робітник сам контролює сили природи, керуючи велетенськими механізмами підприємства [29, 222]. Ом. Ярославський виводить формулу безвір'я пролетаріату від його революційного спрямування: робітник не може визволитися з-під влади капіталу, не пориваючи з релігійним мисленням, яке є зброєю капіталу. Більше того, на його думку, атеїзм прямо пропорційний способу перетворення матерії: «Селяни видобувають тільки те, що є в землі, й не перетворюють матерію, не перероблюють її, робітник перетворює матерію... він сам створює цей світ...» [47, 124]. Виділяються також й інші причини безвір'я робітників: науково-технічний процес, який нібито доводить робітнику все безглуздя віри в духів та божеств (П.Красиков) [28, 79]; просвітництво як головний чинник розуміння природничих процесів та матеріалістичної ідеології (А.Коллонтай) [26, 65].

Отже, сукупність всіх вищезазначених причин, а також моральний тиск тогочасних політичних подій призводили до невизначеності робітників як у суспільному, так і в духовному житті, що, безсумнівно, викликало психологічну кризу, духовну порожнину. Саме в цей зручний момент соціал-демократами був запропонований альтернативний релігійно-матеріалістичний світогляд, який, схоже, для багатьох робітників став чи не єдиним варіантом виходу з кризи.

Остаточно закріпившись у керма української держави, більшовики спрямували свої зусилля на розбудову соціалістичного ладу з новою системою цінностей, в якій не передбачалось жодного місця для будь-якої релігії. Першою цілеспрямованою атакою новоспеченої влади на православ'я була кампанія по вилученню церковних цінностей для допомоги голодуючим на початку 1922 р., на-

слідками якої стали не тільки безпосереднє вилучення коштовностей з храмів, а й закриття церков, арешти священиків, переслідування за спротив віруючих.

Розраховуючи на належну агітаційну роботу серед робітників, на поступово зростаючий відсоток атеїстів серед них, влада розпочала кампанію по вилученню цінностей в найбільших промислових центрах. Дійсно, основна пролетарська маса беззастережно підтримала заклики більшовицьких агітаторів. На Півдні України, де масштаби голоду були вражаючими, відчутного народного опору влада не зустріла. Майже всі повідомлення з найбільших промислових міст Півдня (Одеса, Запоріжжя, Катеринослав, Миколаїв) зафіксували безконфліктний характер проведення кампанії по вилученню коштовностей з храмів [46, 2; 44, 44]. Приміром, П.Красиков вказує на велику кількість резолюцій, що приймалися на підприємствах робітниками, в яких містилися заклики до пожертвувань церковних цінностей на користь голодуючим [28, 108].

Втім, подібні факти не можна розцінювати як прояви суцільного безвір'я робітничого класу, оскільки для переважної більшості робітників вилучення церковних цінностей не було самоціллю, а лише щирим прагненням допомогти голодуючим в трагічний для них час. Натомість самі парафіяни й священики нерідко за власною ініціативою віддавали коштовності й збирали пожертвування.

І все-таки були випадки, коли робітники не хотіли допустити вилучення цінностей з молитовень. В Одесі віруючі, зокрема робітники, зверталися до єпископа з пропозиціями віддати свої гроші замість предметів церковного вжитку [45, 37]. Проти конфіскації цінностей виступили й робітники Чорноморських майстерень Одеси [38, 114]; подібну агітацію проводили працівники державного млина №4 Катеринослава [5, 116].

Кампанія по вилученню коштовностей з храмів одночасно дозволила розпочати потужну агітаційну антирелігійну кампанію, яка поступово охоплювала пролетарську масу. За їх безпосередньої участі відбувалися закриття й ліквідація молитовних споруд, як це сталося, наприклад, на початку 1923 р., коли робітниками була закрита церква в селищі Панютіно Павлоградського повіту [3, 65]. Через два роки така ж агітація розпочалась на території Жовтневого рудника Криворізького району [9, 15] й в інших регіонах.

Безумовно, кампанія не могла не впливати на настрої робітництва, які не завжди відповідали сподіванням державних органів. На нашу думку, вивчення проблеми стосунків пролетаріату з православною церквою буде повноціннішим передусім з урахуванням тогочасних політичних настроїв в робітничому середовищі. За офіційними даними, в 1922 році в Україні відбулося понад 80 робітничих страйків, головними причинами яких були: недостатнє забезпечення пролетарів продовольчи-

ми пайками, недосконалість трудових відносин і т. ін. [32, 15]. В бюлетні інформаційного відділу РНК УСРР від 6 лютого 1922 року повідомлялось: «Політичні настрої...вельми нестійкі. Робітники хвилюються, погрожують страйками, висловлюють невдоволення радянською владою, як тільки їх матеріальний стан хоч скільки загострюється» [4, 66]. Так, через погіршення продовольчого постачання страйковий настрій робітників намітився майже на всіх підприємствах Катеринослава, а спроби робітників Катерининської залізниці скинути керівництво переросли у справжній бунт, який вдалося заспокоїти лише з допомогою збройних загонів [39, 67-68]. В першій половині 20-х років виникали й інші проблеми, що загострювали ситуацію у пролетарському середовищі – несвоєчасна оплата праці, підвищення норм видобутку, скасування деяких пільг, скорочення штатів тощо. Затримки зарплати в 1924 році призвели до численних страйків у Кривому Розі, Запоріжжі, на катеринославських металургійних заводах; розпочалися виступи безробітних Одеси; в 1925 році запровадження нових норм і розцінок викликало масові страйки на заводах Нікополя й Маріуполя.

Отже, загальна атмосфера 20-х років у робітничому середовищі була перенасичена негативними емоціями, підвищеною нервовістю, що викликало зворотну його реакцію на заходи керівництва, зокрема відносно державної політики щодо релігії та церкви.

На заводі ім. Петровського в Катеринославі, за повідомленнями органів ДПУ на грудень 1922 р., невідомими проводилась агітація проти антирелігійних заходів радянської влади, а також поширювалися чутки про те, що іноземна буржуазія збирається оголосити більшовикам війну через переслідування віруючих [7, 134]. Там само група робітників і службовців у кількості 214 чоловік, захищаючи своїх душепастирів, подала колективну скаргу з вимогою припинити їх виселення із заводських квартир [24, 2]. Звіти Катеринославського губкому КП (б)У за 1922-1923 рр. рясніють інформаціями про негативні політичні настрої серед робітників на заводах ім. Петровського, ім. Леніна, «Комунар», «Комінтерн», «Сиріус», спричинені, між іншим, не в останню чергу й масовою антирелігійною пропагандою. Типовим прикладом є звіт Катеринославського губернського відділу ДПУ за грудень 1922 р.: «Настрої робітників Шпалопросочуваного заводу незадовільні; головне невдоволення більшості робітників спостерігається в тому напрямку, що радянська влада зачіпає релігію...» [7, 124].

В процесі реалізації антирелігійних заходів владні структури використовували різноманітні форми та методи. Механізм дії пропагандистського впливу на свідомість пересічного робітника яскраво простежується в словах Ом. Ярославського: «Товариш, працюючи на фабриці або заводі, намічає одного –

двох товаришів, яких він знає, і розраховує, що з них вийдуть розумні, віддані пролетарській справі робітники. Він з ними якомога частіше проводить бесіди, намагається допомогти їм розібратися в громадських питаннях, спрямовує їх думки на правильне розв'язання цих питань у комуністичному дусі...» [47, 135]. Дійсно, на відміну від селянського середовища, регулярний тісний зв'язок між робітниками підприємства якнайкраще сприяв ефективності агітаційних заходів. Віддамо належне високому рівню розробки механізму антирелігійної агітації та пропаганди комуністів, зокрема програмі «Союзу войовничих безвірників», розрахованій на диференційований підхід до різних прошарків населення. Вражає чисельність форм і методів пропаганди: антирелігійні бесіди, лекції; поширення друкованих видань на антирелігійні теми, поповнення ними бібліотек; випуски стінгазет; масові читання наукової і художньої літератури; організація антирелігійних гуртків, цехових «червоних кутків»; використовувались засоби масової інформації – радіо та кіно; особливу роль в справі атеїстичного виховання надавали театрам і клубам, де влаштовувались антирелігійні вечори і вистави.

Першочерговими і найважливішими завданнями партійного керівництва було позбавлення робітника можливості згадувати Бога на робочому місці, а також задовольняти свої духовні потреби у вільний від роботи час.

Для виконання першого завдання була проведена кампанія вилучення ікон і хрестів на підприємствах. Секретар Кайдакського райкому КП (б)У м. Катеринослава в 1922 р. звітував, що в деяких заводських цехах через 5 років революції зберігалися ікони, перед якими навіть світилися лампади [23, 84]. Хоча кампанія пройшла без будь-якого опору, однак все ж мала зворотній ефект – релігійні почуття віруючих робітників лише посилилися. «У Силовому цеху розвинене релігійне почуття... Разом з тим, деякі робітники висловлюють невдоволення через те, що радянська влада посягає на церкву й розповсюджуються чутки, що незабаром будуть оподатковані ікони в квартирах», – повідомлялось про настрої робітників на заводі ім. Петровського [2, 114].

Для досягнення другої мети – позбавлення пролетарів можливостей задовольняти духовні потреби у вільний від роботи час та брати участь в релігійних обрядах і святах – було розгорнуто агітацію по переносу вихідного дня з неділі на понеділок. Причиною такого кроку було те, що в єдиний на тиждень день – неділю – робітники зазвичай відвідували церкву, також на неділю випадають деякі великі церковні свята (Великдень, Трійця, Вербна неділя). За свідченнями Катеринославського губкому КП (б)У, датованими квітнем 1923 р., антирелігійна пропаганда серед робітників мала великий успіх – на деяких підприємствах день відпочинку все-таки перенес-

ли на понеділок [2, 89]. Як не дивно, але вже наступного місяця пролетарська маса виражала своє невдоволення новими змінами. Що вплинуло на такі швидкі зміни настроїв? Річ в тім, що з переносом вихідного з «явилися додаткові проблеми в господарській і транспортній сферах обслуговування робітників. Наприклад, працівники заводів металооб'єднання Катеринослава, які мешкали за містом уздовж залізниці, змушені були проводити агітацію за скасування дня відпочинку на транспорті, що надто складно було здійснити в межах одного залізничного вузла [3, 97]. Отже, певні незручності, що виникли внаслідок необдуманих кроків по переносу дня відпочинку, змусили адміністрації підприємств відмінити попередні рішення.

Ще однією вадою у виробничому процесі на підприємствах були релігійні свята, в яких брали участь робітники. Проблема головним чином полягала в тому, що частина робітників у церковні свята, особливо на Великдень і Різдво, не виходили на роботу, дезорганізуючи тим самим виробництво. У 1922 р. на Воздвиження (27/IX) зовсім не працював завод «Сиріус», а на загальних зборах заводів «Комунар» і «Комінтерн» робітники голосували не працювати під час церковних свят [6, 137].

На такі випадки в арсеналі агітаційних відділів були відповідні засоби. Найважливіше місце серед них відводилося організації так званих «комсомольських свят», що перетворювались на справжні публічні знуцання над церковними святами і релігією в цілому. Комсомольці, серед яких були і молоді робітники, влаштовували театралізовані вистави, в яких спотворювались біблейські сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми. Реакція робітничої маси на «комсомольські свята» була неоднозначною: з одного боку, велика частина робітничої молоді з цікавістю та захватом віднеслася до таких кампаній, приймаючи в них безпосередню участь; з іншого – кваліфіковані робітники, переважно середнього і похилого віку, висловлювали своє невдоволення через образи релігійних почуттів віруючих, знуцання над їх святинями. Під час проведення «комсомольського Різдва» в 1928 р. у Мелітополі, наприклад, частина робітників протестувала проти знуцань над релігією, навіть були випадки метання каміння в комсомольців [3, 53].

Негативна реакція віруючого народу на «комсомольські свята» змусила замислитися провідних ідеологів більшовиків. Скажімо, А.В.Луначарський відкидав будь-яке насилля над релігією, вважаючи, що це призведе до тісного союзу віруючих з попами, викличе в них злостивість до влади [30, 235]. Навіть непримиримий в боротьбі з релігією керівник безвірників Ом. Ярославський зауважував: «...Піти до церкви й не знімати шапку, курити цигарку. Цього ми не повинні допускати, оскільки визнали за віруючими право використовувати храми задля своїх молінь, і ці віру-

ючі мають право вимагати, щоб ніхто з віруючих нічим не порушував установленого ними в храмі культу» [47, 28].

Але, незважаючи на перестороги цих та інших авторитетів, агітатори продовжували проводити «комсомольські свята», часто не контролюючи запал атеїстично налаштованого натовпу, провокуючи віруючих на відчайдушний спротив та обурення. Проведення «комсомольського Великодня» в Катеринославі 1929 року не залишило осторонь навіть байдужих до релігії робітників, які засуджували безчинства учасників карнавалу. Так, старий працівник трамвайного депо на зборах сказав: «...Так культурний народ не робить, як це робили комсомольці. Вони підійшли до Троїцької церкви й інших церков і ображали всіх, хто йшов молитися, свистіли й чинили неподобства. Невже Ленін вчив нас так бешкетувати й чинити насильство над переконаннями. Це не боротьба з релігією. Такий метод хуліганства лише відштовхне від радянської влади масу» [13, 136]. Аналогічні настрої поширювалися на заводах ім. Петровського та ім. Леніна, де протестували окремі робітники, заявляючи, що влада допускає образи релігійних почуттів і цим самим налаштовує проти себе віруючих робітників [13, 134-135].

Нагадаємо, що одним з головних і найулюбленіших свят віруючого люду завжди був Великдень – свято, яке має не тільки традиційно релігійний зміст, а й несе у собі інше навантаження: це свято весни, воскресіння природи, кохання, любові до ближнього, сімейного добробуту; для селян – початок нового сільськогосподарського року, нового циклу польових робіт. Між тим, радянська влада намагалася усіляко принизити значення Великодня в свідомості робітників, протиставляючи йому інше робітниче свято – Перше травня. А.В.Луначарський закликав всіх віруючих залишити старі релігійні традиції і свята в минулому: «Робітничий рух створив інше весняне свято, свято Першого травня. Робітник закликає людство змити зі свого тіла ці брудні криваві плями, позбутися свого мавпоподібного предка, який колись вигадав Великдень і всю незчисленну низку різношерстих і потворних жерців, аж до самих хитрих проповідників євангельських істин, перейнятися остаточно великими науковими здобутками, розвіяти всі сліди забобонів і одночасно продовжувати любити життя, любити природу, любити працю» [30, 300].

Проте, не дивлячись на об'єктивно зростаючу в таких умовах популярність свята Першого травня в пролетарському середовищі, частина робітників все-таки залишилася вірною своїм духовним уподобанням. Так, у Великдень 1929 року більшість робітників с.Сухачівка, які працювали на підприємствах Катеринослава, до травневих свят і демонстрації поставилися доволі пасивно, в той час як до Великодня почали активно готуватися ще заздалегідь [13, 140].

Порядок обов'язкової реєстрації релігійних гро-

мад, встановлений циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., а також постановою ВУЦВК від 1 листопада 1924 р., давав можливість дослідити кількісний, віковий, соціальний склад віруючих. Обстеження даних по Катеринославському округу виявило в православних громадах невелику кількість пролетарів. Переважна більшість робітників мешкала у промислових центрах (Катеринослав, Кам'янське, Новомосковськ) та селищах, які до них прилягали. Так, в Новомосковському районі Катеринославського округу у липні 1923 р. в складі релігійних громад нараховувалось 2 тис. робітників, що становило 18% загальної кількості членів релігійних громад району [8, 23]. За нашими підрахунками, 1936 робітників і членів їх родин входили до православних громад Дієвського району (28% від кількості парафіян району) [21, 25]; на кінець 1924р. в громадах Кам'янського району було 424 робітника (5%) [19]; на 1.01.1925 р. нараховувалось 600 робітників і членів їх родин (5%) в Єлизавето-Кам'янському районі [11, 77].

Втім, кількість членів релігійних громад не є об'єктивним показником ступеня релігійності населення і пролетаріату зокрема, адже відвідувачів церкви було значно більше, особливо під час урочистих богослужінь на свята. Адміністративний тиск на віруючих робітників з боку керівництва підприємств, партійних, профспілкових організацій примушував багатьох приховувати свої справжні духовні потреби. Нерідко робітникам доводилося працювати у релігійні свята, поступатися бажанням відвідати церкву під загрозою втрати роботи. Саме зниження відсотку прогулів на підприємствах органами влади було сприйнято як відрив пролетаріату від релігії та церкви [10, 28].

Як бачимо, заходи радянської влади щодо викорінення у пролетарських мас релігійної свідомості поступово приносили певні результати: повільно зростав відсоток атеїстів, особливо серед робітничої молоді, закривалися молитовні за ініціативою населення, зокрема, робітників, все більшу увагу й інтерес привертала атеїстична пропаганда. Разом з тим це не заважало окремим робітникам бути активістами на роботі й водночас сповідувати православ'я, відвідувати церкву. Часто непослідовні рішення радянського керівництва (наприклад, перенесення вихідного дня), застосування «брудних» методів під час проведення «комсомольських свят» викликали невдоволення, а місцями й опір віруючих робітників, але найголовніше – розкол в самому пролетарському середовищі на релігійному ґрунті.

Ще влітку 1928 р. розпочалася антирелігійна кампанія, яка в наступному 1929 р. розбушувалась на повну силу. Як зазначає В.Пашенко, це був стратегічний санкціонований і широкомасштабний наступ на церкву [36, 125]. З 1929р. відбувається ліквідація храмів, вилучення церковних дзвонів, арешти священиків. За законом, прийнятим 8 квітня 1929 р., церковна діяльність

фактично зводилася до відправлення богослужінь, а внесення змін до ст.19 конституції 22-го травня 1929 р. скасувало свободу релігійної пропаганди – викладання в учбових закладах стало виключно атеїстичним.

У містах ініціатива закриття храмів належала в основному робітникам: працівники заводів ім. Леніна та ім. Петровського взяли активну участь у закритті Олексіївського молитовного будинку й Знам'янської церкви Катеринослава [12, 23]; за ініціативою робітників заводу ім. Петровського була закрита Брянська церква [18, 49]; в 1928 р. розпочали кампанію по закриттю Миколаївської церкви робітники різних цехів м. Кам'янського [20, 20]; 9 січня 1929р. профком та адміністрація заводу ім. Андре Марті (суднобудівний завод) в Миколаєві порушили клопотання перед міськвиконкомом про закриття молитовні колишньої Бухтєєвської тюрми і переобладнання її під клуб молоді, а профспілка будівельників м. Миколаєва вимагала передати Симеоно-Агрипінську церкву під клуб будівельників [38, 107]. Згідно з постановами зборів робітників херсонських промислових підприємств президія Херсонського окрвиконкому 19/ХІІ-1929 р. ухвалила закрити Різдво-Богородичну церкву, Успенський і Катериненський собори й передати приміщення під культурно-освітні заклади [42, 2].

Відпрацьований механізм закриття церковних споруд був доволі простим: на зборах або мітингах на підприємствах ставилося питання з приводу закриття того чи іншого храму. Як правило, причинами для цього були: нестача будівель на культурно-освітні потреби, порушення техніки безпеки через аварійний стан будівлі, недотримання умов оренди. Далі, згідно з рішенням зборів, проводився збір підписів і надсилалася ухвала за закриття до місцевих органів влади, окрвиконкому, а звідти – до НКВС і ВУЦВК.

Великомасштабна кампанія по вилученню дзвонів з храмів розпочалася в 1929 році на підприємствах Запоріжжя. На зборах робітників заводів «Інтернаціонал», «Комунар» та ім. Войкова наприкінці 1929 р. було ухвалено вилучити кольоровий метал, зокрема дзвони, з усіх релігійних будинків і передати для індустріальних цілей. Частина робітників без особливого ентузіазму сприйняла кампанію. Так, на зборах цвяхового цеху заводу «Інтернаціонал» 29-30 травня лунали такі промови: «Ми не настільки маємо потребу в кольоровому металі; так, якщо б ми мали потребу, то уряд сам би видав постанову, й дзвони зняли б»; «ми до церкви не ходимо, а будемо приймати ухвалу, як це сприйматиме решта населення» [41, 38].

Незважаючи на шалену антирелігійну атаку, що розпочалася в 1928 р., православна церква зуміла вистояти. Більше того, таємне листування органів державно-партійної влади свідчить про зростання суспільної підтримки релігії та церк-

ви. Так, в 1930 році НКВС звітував: «Якщо восени 1929 року й минулою зимою зведення майоріли повідомленнями про величезну кількість постанов загальних зборів громадян щодо ліквідації релігійних товариств, закриття культових споруд, заборони церковного дзвону, то з лютого – березня поточного року ми маємо зовсім іншу ситуацію... збільшилося надходження заяв з проханням про відкриття церков, про дозвіл релігійних ходів і т. ін.» [34, 47]. Існування в суспільстві двох протилежних тенденцій – «визволення робітничих мас від релігійного дурману» і «шалений опір з боку релігійних організацій» – визнали і на другому окружному з'їзді «Спілки воєвничих безвірників» Катеринославщини, що відбувся у грудні 1929 року [13, 1].

На нашу думку, саме атеїстичний «штурм» дав поштовх для противу релігійних мас, активізу-

ників. Наприкінці 1928 року в її складі нараховувалося 510 членів [43,38]. Громада Олексіївського молитовного будинку Катеринослава нараховувала на кінець 1929 р. понад 2500 парафіян, 959 з яких – робітники, безпосередньо задіяні на виробництві [13,38]. Постійними членами релігійної громади Брянської церкви Катеринослава були 338 робітників ті членів їх родин, хоча загальна кількість відвідуючих церкву робітників була значно більшою [13,36]. У 1929 році органи влади зафіксували активність відвідування Миколаївської церкви м. Кам'янського віруючими робітниками [20,18].

Про тверду віру частини пролетарів, їх чільне місце у православних громадах Півдня України доводить наочне уявлення даних загальноукраїнського обстеження релігійних громад в 1929 році [Таб 1.].

Таблиця 1

Кількість робітників у складі релігійних громад Півдня України на 1 жовтня 1929 року [40].

№	Округ	Православні громади								Разом
		Тихоновські		Обновленські		Автокефальні		Соборно-єпископ		
		міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	
1	Дніпропетровський	1945	-	1117	-	-	707	2682	-	6451
2	Зінов'євський	508	372	569	337	168	29	-	-	1983
3	Криворізький	234	490	-	123	-	-	-	-	847
4	Мелітопольський	4429		480		-	-	-	-	4909
5	Миколаївський	388	131	657	108	-	22	-	-	1306
6	Одеський	1008	84	504	41	306	-	-	-	1943

вав всіх віруючих для захисту православних святинь, своєї духовної свободи, об'єднав навколо церкви навіть тих, хто не був активним відвідувачем храму, а тримав, так би мовити, довгий час віру в собі. А.В.Луначарський застерігав безвірників від застосування насильства над релігією та церквою, яке, за його словами, лише укріплює забобонність, а релігія, виступаючи в ролі жертви, «набуває привабливості й загартовується, – факт, перевірений неодноразово» [30, 230].

Про зміцнення релігійних почуттів пролетаріату є чимало свідчень. Ось лише деякі з них: незважаючи на суворі попередження адміністрації, лише 25% слюсарів заводу ім. Леніна вийшли працювати на свято «усікновення глави Івана Хрестителя» 1929 року; 25 робітників, мешканців с. Сухачівка, на Великдень 1929 р. не з'явилися на роботу, за що їм було винесено догани [13, 142] та ін. У міру зростання віри Христової серед пролетарської маси поповнювалися віруючими церкви, парафіяльні громади. Приміром, в 2,5 рази порівняно з 1926 роком збільшилася автокефальна громада Миколаївської церкви пролетарського містечка Амура, яка на 92% складалася з робіт-

За офіційними даними НКВС на 1 жовтня 1929 року, найбільша кількість робітників у православних громадах Південної України припадає на Катеринославщину, що, безсумнівно, є наслідком концентрації важкої промисловості в окрузі, в першу чергу найбільших в Україні металургійних підприємств – заводу ім. Петровського й Дніпровського заводу ім. Дзержинського.

Викликає певні сумніви увічнене в радянській історіографії твердження щодо формування складу віруючої пролетарської маси переважно за рахунок малокваліфікованих напівграмотних робітників [1, 82], оскільки проведені нами дослідження показали, що у великих промислових містах з потужними підприємствами значний відсоток віруючих припадав саме на кваліфікованих робітників з досвідом роботи. Обстеження катеринославських підприємств 1929 року виявило наступні факти: «Серед робітників інструментальної майстерні заводу ім. Леніна відмічається ще більша релігійність, зокрема, серед кваліфікованих слюсарів, які отримують по 120 карбованців на місяць... Нещодавно відбулася проповідь панотця Миколая і церква була переповнена робітниками заводу ім. Леніна, щоп-

равда, в більшості з кваліфікованої частини... Брянську церкву з доменного цеху заводу ім. Петровського відвідують майже виключно кваліфіковані працівники: машиністи, слюсарі та ін. У цеху мається ряд робітників із зазначеної групи, які активно приймають участь у роботі церкви» [13, 41]. Аналогічні факти мали місце й по цехам – прокатному, транспортному, мостовому заводу ім. Петровського та механічному цеху заводу ім. Леніна, які свідчать про неабиякий вплив церкви саме на кваліфікованих робітників. Певна стабілізація їх життя – покращення умов на виробництві, вчасне отримання заробітної платні – дозволяли їм відчувати впевненість і сконцентрувати більше уваги на духовних потребах. Суттєвий відсоток віруючих становили робітниця, переважно сімейні жінки. Серед робітників нижчої та середньої кваліфікації віруючих було значно менше. В 1923 р. був навіть випадок, коли в релігійних обрядах брали участь двоє робітників-комуністів, за що «перевертні» були покарані: одного позбавили партійного членства на деякий термін; другому оголосили догану [2, 71].

З початком суцільної колективізації частина селян у пошуках роботи подалася до промислових центрів, де влаштувалися на підприємства. Традиційно глибоко релігійна верства населення – селянство – поповнювало ряди віруючого пролетаріату. Ом. Ярославський однією з причин живучості віри серед робітників вважав саме їх зв'язок з селом: «У багатьох робітників родини... мешкають у селі, селянським господарством займаються, й те, чим вболіває село, те, про що воно думає, нерідко передається цьому робітнику – вихідцю з села» [47, 134].

Певна заслуга в поширенні інтересу до церкви серед робітників належить церковникам. На відміну від сільських священиків, які через надзвичайну релігійність селян користувалися серед них авторитетом і мали в своєму арсеналі багато засобів впливу, перевірених десятиліттями, міське духовенство мусило завойовувати цей авторитет у робітників, вишукуючи і впроваджуючи відповідні методи з метою їх наближення до церкви, активно протидіяли потужному впливу матеріалістичної ідеології комуністів. Як відомо, найкращі кадри священиків, впливових ієрархів працювали у містах, які переважно були осередками благочинних округів. Тому багатьом з них довелося використати весь свій розум, всі можливі аргументи для переконання робітників у важливості спілкування з Богом, здобуття їх прихильності. Панотці намагалися надати своїм службам якомога більшої урочистості, святковості, залучати найкращих хористів, проповідників, чим сприяли зростанню числа відвідувань церкви не тільки з боку дорослих робітників, а й робітничої молоді. Приміром, у спеціальному звіті ДПУ про ставлення робітників до Брянської церкви повідомлялося: «Церкву відвідує навіть певна частина робітничої молоді, причому, не кажучи вже про окремі випадки релі-

гійності молодих людей або впливу на них з боку батьків, треба зазначити, що у великій мірі частина молоді цікавиться співом хору. Брянську церкву відвідували молоді працівники заводу. У святкові дні таких молодих людей буває по 30-40 чоловік, іноді й 50» [13, 42].

Розширення церковних громад за рахунок робітників цілком відповідало інтересам священиків. Адже від парафіян, точніше, від їх пожертвувань і грошових зборів, багато в чому залежало функціонування храмів, насамперед, їх матеріальний стан. Це мало дуже важливе значення, оскільки орендна угода передбачала право органів влади відібрати церкву у разі недбалого її використання. Яскравим прикладом турботливого ставлення до храму є Миколаївська православна громада Кам'янської: «Підвал громада набиває вугіллям, церква взимку буде опалюватися. Вугілля частково доставлене з допомогою окремих робітників, які здали своє вугілля для церкви... Зсередини церква ремонту не потребує. Ззовні стан будівлі задовільний, видно, що про будівлю піклуються. Навколо двору – чавунна огорожа... видно, що чавуну й праці не пожалкували... У дворі церкви мається сарай і будівля сторожки в пристойному стані» [20, 18-20].

Неодмінним чинником, що впливав на формування авторитету священика серед робітників, була сталість його релігійної орієнтації, якомога менше втручання в міжконфесійну боротьбу. На тлі постійних конфліктів між різними православними течіями для робітника найважливішим було після виснажливого трудового тижня прийти в неділю до церкви, сповідатися і відпочити від світської суєти, а не витратити свою духовну й фізичну енергію на чвари та бійки. Підтвердженням того є розповідь токаря механічного цеху заводу ім. Петровського про заводську церкву: «До нашої церкви робітники звикли. Різноманітні нововведення її не зачепили... В інших церквах точиться боротьба за вплив серед різних церковних течій і, звичайно, робітникам не цікаво приймати участь у цій боротьбі, адже їм треба відпочивати, а не волинити» [13, 42].

Віруючий пролетаріат в масі своїй не був прихильником якоїсь однієї православної церкви – робітники входили до релігійних громад різних православних течій (тихоновської чи старослов'янської, обновленської, автокефальної) [Таб 1.]. За підрахунками дослідника О.Ігнатуші, в 20-х роках до складу автокефальних громад в Україні входило 3,3% або 66000 робітників [25, 135].

Для протидії атеїстичним заходам влади робітники подавали скарги до місцевих виконкомів, агітували народ іти до церкви, як це було, наприклад, в Кам'янському під час кампанії за закриття Миколаївської церкви. Відомо, що завдяки агітаційним заходам віруючих – переважно робітників та членів їх родин – було подано 1532 заяви бажаючих вступити до Миколаївської релігійної грома-

ди [20, 57]. Коли хотіли закрити Брянську та фабричну церкви Катеринослава, завдяки агітації робітників та їх активній протидії цей задум не вдалося здійснити. ДПУ не приховувало справжніх настроїв частини віруючих робітників і зазначало: «Обидві церкви посилено відвідувались і доходило до того, що по неділям церкви не вмщували бажаючих потрапити на службу» [13, 37].

Про серйозність намірів частини робітників Катеринослава щодо захисту своїх храмів свідчить їх заява до окрвиконкому: «Ми, робітники, у великій кількості висловлюємо протест проти насилля властей над релігією. Ми запитуємо Голову, на якій підставі збираються закрити церкви. Ми маємо намір відправити свою скаргу до Центру, самому тов. Петровському. Ви не шуткуйте з нами, бо ми, робітники, мозольними руками знищимо насилля... всім натовпом вийдемо із заводу й тоді не пощастить вашій революції від нас». Далі робітники вимагали визволити й повернути із заслання звинувачених у контрреволюції попів і єпископів [13, 40].

Наприкінці 1928 року ДПУ знову зондувало ґрунт щодо можливості закриття Олексіївської молитовної й Брянської церкви у Катеринославі, в результаті чого дійшло висновку, що їх ліквідація може привести не тільки до невдоволення, а й викликати страйки на заводі. Один робітник, приміром, з приводу закриття Знамянської церкви сказав: «Ми не повинні дозволити це здійснити, а у випадку, якщо прийдеться захищати нашу церкву, ми наважимося всім натовпом оголосити страйк і кинути роботу. Нехай більшовики під клуби беруть і ремонтують напівзруйновані будівлі». Інший робітник, парафіянин Олексіївського молитовного будинку, висловив свій сумнів щодо закриття своєї церкви: «Вся фабрика підніме бунт, якщо все-таки наважаться закрити нашу церкву» [13, 38]. І хоча до страйків справа не дійшла, однак вражає сміливість погроз і намірів захищати віру Христову, оскільки участь у страйках була надто небезпечною для робітників. Так, ще в 1920 році резолюція катеринославського губвиконкому стосовно страйку в паровозоремонтних майстернях передбачала не лише адміністративні, а й профспілкові дисциплінарні санкції – позбавлення учасників страйку профспілкового членства і відповідно карткового постачання [32, 14]. Ще суворіше були покарані робітники залізничних майстерень Нижньодніпровська за страйк 26 травня 1921 року, під час якого економічні вимоги робітників межувалися з політичними – недоторканістю особи та розкряпаченням праці. Найактивніших бунтарів було засуджено від трьох років позбавлення волі до вищої міри покарання – розстрілу [32, 15].

Тим часом невинуваті сподівання властей на остаточну перемогу атеїзму в суспільстві внаслідок антирелігійної кампанії примусили атеїстів перейти до більш рішучих дій. Рішенням ЦК ВКП(б) в 1932 році було проголошено «безбожну п'я-

тирчку», у ході якої релігія мала бути остаточно викоренена із свідомості народних мас. Для цього застосовувалися відпрацьовані методи – як пропагандистські, так і силові – репресії щодо церковнослужителів, їх економічні утиски, ліквідація молитовних споруд тощо.

За роки «вирішального штурму» в Україні було ліквідовано до 80% церков [36, 152], немала частка яких знаходилась у пролетарських районах. Так, в 1934 році Миколаївський собор Касперівської ікони Божої матері був переданий заводу ім. 61-го Комунара для переобладнання під робітничий клуб, а для сімейних робітників того ж заводу з церкви Марії-Магдалини зробили гуртожиток [38, 110]. Рішенням президії Дніпропетровського облвиконкому від 15 січня 1938 року було підтверджене клопотання Синельниковського райвиконкому про закриття Миколаївської церкви робітничого містечка Синельникове [22, 12]. Разом із закриттям церков відбувалася ліквідація релігійних громад, оскільки відповідно до обіжника НКВС від 10/IX – 1924р. не можна було реєструвати громаду без наявності молитовного будинку. Автоматично парафіяни закритих церков викреслювалися із статистичних даних кількості віруючих (облік кількості вівся виключно по громадам). Тому й не дивно, що наприкінці 30-х років, коли майже не залишилося діючих церков в Україні, склалося враження суцільної суспільної атеїзації.

Безсумнівно, не можна заперечувати об'єктивний процес поступової атеїзації робітничого класу, однак, на нашу думку, передчасно говорити про завершення цього процесу в 30-ті роки ХХ століття. Намагаючись підкреслити провідну роль пролетаріату в розбудові соціалізму, деякі радянські історики запліщували очі на очевидні факти і наголошували на майже повному переході робітників на матеріалістичні засади світосприйняття [1, 82]. На противагу цим твердженням, маємо низку документів, які доводять зовсім протилежне. Для прикладу: в 1935р. у двох православних тихоновських громадах Бердянська – Кирило-Методіївській та Покровській – було відповідно 18% і 15% робітників, причому відмічається збільшення кількості останніх у три рази порівняно з 1930-м роком. В Бердянському районі діяло 2 оновленські парафії (одна з них – в самому місті), в яких членами релігійних громад було 277 робітників, або 16% [17, 34-36]. 3 листа в редакцію газети «Правда» від 21.09.1935 року читаємо, що 21 вересня в м. Кам'янському поруч з центральною брамою металургійного заводу ім. Дзержинського у відремонтованій церкві відбулося «як ніколи масове богослужіння» [17, 29]. В 1936 році Васильківський РПК Дніпропетровської області повідомив про те, що в робітничому селищі Чаплино церковникам вдалося зібрати 280 підписів під клопотанням про відкриття церкви, серед яких були підписи кваліфікованих

робітників-машиністів [16, 46].

Про ставлення народу до релігії досить яскраво свідчить перепис населення 1937 року, в який вперше і в той же час востаннє за всю радянську історію було включено питання про віросповідання. Незважаючи на антирелігійну кампанію, небезпеку визнати себе віруючими, 56,7% громадян СРСР підтвердили свою релігійність під час перепису [27, 172]. Серед тих, хто засвідчив своє позитивне ставлення до релігії, була й частина робітників. Так, за повідомленнями Косіорівського РК КП (б)У на 1.01.1937р., під час перепису значна частина залізничників, а також майже всі машиністи записалися віруючими [15, 100].

На жаль, певні чинники унеможливають об'єктивний підрахунок кількісного складу віруючих пролетарів: по-перше, завжди проводилось обстеження складу лише парафіяльних громад, що було єдиною можливістю отримати які-небудь фіксовані дані, в той час як відвідувачів храмів було значно більше; по-друге, з майже повною ліквідацією храмів у республіці наприкінці 30-х

років розпадаються і релігійні громади – виникає фантом суцільного безвір'я; по-третє, в умовах тоталітарного режиму частина робітників була змушена приховувати свої релігійні почуття.

Дослідження стосунків робітництва з православною церквою в 20-30-х роках ХХ століття дозволяє чітко позначити поступовий процес кількісного зростання безвірників у пролетарському середовищі, передумовами якого були революційні події 1905-1907 років, поступовий вплив соціалістичних ідей, зокрема матеріалістичної ідеології. З приходом більшовиків до влади в Україні процес атеїзації став одним з головних напрямків державної політики і набув рис нищівних хвилеподібних атак на православну церкву. Проте, подібна тактика надмірної агресивності з застосуванням насильницьких і репресивних методів разом із значними досягненнями в справі викорінення релігії у робітничої маси нерідко викликала зворотній ефект – посилення релігійних почуттів у віруючих робітників, їх активізацію у протистоянні антицерковним заходам органів влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Атеизм в СССР: становление и развитие. – М: Мысль, 1986. – 238с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.623.
3. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.630.
4. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.632.
5. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.634.
6. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.635.
7. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.636.
8. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1396.
9. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1408.
10. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2151.
11. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.239.
12. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1093.
13. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1272.
14. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1530.
15. ДАДО. – Ф.19. – Оп.2. – Спр.370.
16. ДАДО. – Ф.19. – Оп.2. – Спр.378.
17. ДАДО. – Ф.19. – Оп.2. – Спр.1812.
18. ДАДО. – Ф.305. – Оп.2. – Спр.71.
19. ДАДО. – Ф.1278. – Оп.1. – Спр.5-15.
20. ДАДО. – Ф.1278. – Оп.1. – Спр.19.
21. ДАДО. – Ф.1396. – Оп.1. – Спр.3.
22. ДАДО. – Ф.3383. – Оп.1. – Спр.5.
23. Звезда (Орган Екатеринославского Губкома КП (б)У). – 1923. – янв.-февр.
24. Звезда. – 1922. – 21 октября.
25. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917 – 1930рр.): Дис...канд. іст. наук. – Харків, 1993.
26. Коллонтай А.М. Попы еще работают //Деятели октября о религии и церкви (Статьи. Речи. Беседы. Воспоминания). – М.: Мысль, 1968. – С.62-65.
27. Кравецкий А.Г. Церковная миссия в переходную эпоху: от церкви господствующей к церкви гонимой //Церковь и время. – 2003. – №3. – С.170-187.
28. Красиков П.А. Советская власть и церковь //Деятели октября о религии и церкви (Статьи. Речи. Беседы. Воспоминания). – М.: Мысль, 1968. – С.67-115.
29. Лафарг П. Вера в бога //Деятели международного рабочего движения о религии и церкви. – М.: Мысль, 1976. – С.194-226.

30. Луначарский А.В. Почему нельзя верить в бога? — М.: Наука, 1965. — 444с.
31. Мельгунов С. Церковь и государство в России в переходное время: Сб. статей. — Вып.2. — М., 1909. — 324с.
32. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті роки) //Український історичний журнал. — 1998. — №6. — С.12-21.
33. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. — К.: Знання, 1998. — 270с.
34. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений 1917-1938гг.). — М.: Знание, 1991. — 64с.
35. Олещук Ф. Религиозные пережитки среди трудящихся СССР и пути их преодоления. — Сталинград, 1940. — 40с.
36. Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи та факти 20-30 років. — К., 1994. — 250с.
37. Рабочий класс СССР (1951-1965гг.) — М.: Наука, 1969. — 559с.
38. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: Науково-популярний довідник. — Миколаїв: Вид-во МФ на УКМА, 2001. — 248с.
39. Свідчення з минувшини: Мовою документів. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2001. — 320с.
40. Таблиця 1 складена за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). — Ф.5.-Оп.3.-Спр.1148.-Арк.11-47.
41. ЦДАВОВУ. — Ф.1.-Оп.5.-Спр.52.
42. ЦДАВОВУ. — Ф.1.-Оп.6.-Спр.349.
43. ЦДАВОВУ. — Ф.5.-Оп.3.-Спр.1126.
44. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп.20. — Спр.1163.
45. ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.1304.
46. ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.1307.
47. Ярославский Ем. О религии. — М.: Госполитиздат, 1958. — 640с.

В.В.ТАРАСОВ

ГОЛОД 1932-1933 рр. ЯК “БІЛА ПЛЯМА” ІСТОРІЇ НА ТЕРЕНАХ ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕРЕБУДОВНОГО ЧАСУ

Тарасов Володимир Володимирович - аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Вітчизняна публіцистика кінця 1980-х – початку 1990-х рр. приступила до розробки проблеми колективізації і голоду 1932-1933 рр. у той час, коли, за висловом В.Савельєва, основна маса документальних джерел 1920-х – 1930-х рр. ще не була засвоєна істориками. [1] Відтак, гостро відчувалась потреба у новій фактологічній схемі; бракувало свіжих концептуальних узагальнень та підходів. Власне, цими обставинами і зумовлювались роль та місце публіцистичної літератури в процесі дослідження «білих плям» історії (особливо зазначеного періоду).

За визначенням Ю.Ісіченко, ситуація, яка склалася наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. навколо історії колективізації та голоду 1932-1933 рр., була одним з тих прикладів, коли актуальність проблеми стоїть на заваді її об'єктивного аналізу. [2] Це самоочевидне твердження можна, з нашого погляду, сповна віднести як до «білих плям»

історії сталінізму в цілому, так і до вказаної проблематики. До певної міри його можна вважати справедливим і стосовно подальшого (пост-перебудовного) періоду дослідження проблеми.

Важко знайти періодичне видання, в якому б у часи перебудови на Україні не друкувались матеріали про колективізацію та голод 1932-1933 рр. і це, скоріше, ускладнює, ніж полегшує аналіз теми. Загальна кількість публікацій впродовж 1989-1991 рр. у вітчизняних газетах і журналах республіканського рівня становить, за нашими підрахунками, більше ста одиниць. Вони репрезентують доволі широкий спектр публіцистичних жанрів (нарис, стаття, репортаж тощо) та містять відомості переважно із соціально-економічної та політичної історії УРСР кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Що стосується подієвої сторони проблеми, то на терені новітньої історичної науки проблемати-

ка колективізації і голоду 1932-1933 рр. розроблена досить розлого: створена широка джерельна база, нагромаджено значну кількість історичної та історіографічної літератури. Історіографія колективізації і голоду 1932-1933 рр. не один раз була предметом наукового та публіцистичного аналізу як в Україні [3], так і за кордоном. [4] Проте гостро відчувається брак узагальнюючої праці, особливо зважаючи на величезний масив літератури, що існує по даній проблемі. (Хрестоматійним прикладом цього є загальна бібліографія, яку складає канадський вчений Марко Царинник: вона нараховує понад 10 тисяч книг і статей, присвячених різним аспектам голодомору 1932—1933 рр. в Україні.) [5]

Публіцистика 1989-1991 рр. становить окремих (і водночас майже недосліджений на терені сучасної історіографії) комплекс історичних та історіографічних джерел для даного питання. Його час формування припадає на початковий період перебудови (1987-1989 рр.), який збігається з періодом майже цілковитого наукового «застою» (за оцінкою західних дослідників, на той час у Радянському Союзі не було опубліковано жодної серйозної наукової праці на цю тему). [6]

Власне, ця а також ряд інших обставин, про які йтиметься нижче, дозволяють нам припустити існування, свого роду, «публіцистичної історіографії» 1989-1991 рр. в проблемі голоду 1932-1933 рр., яка в сучасній історіографічній ситуації є абсолютно неактуалізованою.

Традиційно, в українській і зарубіжній історичній літературі проблему висвітлення голоду на сторінках періодичних видань (які, як відомо, є основним носієм публіцистичного письменства) ототожнюють з двома, безперечно важливими і цікавими періодами, які акумулюють найбільший сплеск інтересу з боку преси (в основному закордонної): початок 1930-х рр. та початок 1980-х рр. (власне голод та його п'ятидесята річниця). [7]

Не варто помітити, однак, що публіцистика перебудовного часу лишається чи не єдиною групою періодичних джерел з історії даної проблеми, яка до сьогодні не проаналізована належним чином. Разом з тим, присутність на терені новітньої історіографії сформованих в її межах підходів й висновків надто очевидна. Отже, питання, які у зв'язку із цим потребують дослідження становлять досить широкий спектр: визначення ролі і місця публіцистичної літератури 1989-1991 рр. в системі історичних знань кінця 1980-х – початку 1990-х рр.; її взаємодія із зарубіжною україністикою 1930-х – початку 1990-х рр.; характеристика проблеми колективізації і голоду 1932-1933 рр. як «білої плями» історії; вплив суспільно-політичної ситуації на процес дослідження теми; зрештою, трактування тогочасних історичних подій та визначення характеру голоду 1932-1933 рр.

Для розв'язання цього комплексу питань нами

було застосовано дві аналітичні схеми. Перша включає в себе порівняльну характеристику головних концептуальних підходів до трактування проблеми на сторінках журналів і газет 1989-1991 рр.; друга стосується історико-бібліографічного аналізу публіцистики, як історичного та історіографічного джерела про голод 1932-1933 рр.

Надзвичайно важливим є питання термінології проблеми, яке напряду пов'язане з проблемою трактування даної історії. Загальновідомим є твердження, що за кожним терміном стоїть відповідна наукова проблема. У цьому сенсі слід розглянути дві групи понять. Найперше мусимо відсепарувати породжені історичним аналізом поняття (проблеми) «штучний голод» («голодомор») і «попередньо спланований голод» («терор голодом»), від категорій «голодомор-геноцид» та «холокост», які першочергово належать до термінології міжнародного права, хоча й активно використовуються в історичних дослідженнях.

Наприклад, цілком очевидно, що визначення «штучного» характеру голоду з одного боку, та його трактування як «акту геноциду» з іншого – становлять дві окремі наукові проблеми. «Штучність» голоду може впливати лише з аналізу архівних матеріалів (тобто подібний висновок можна отримати виключно шляхом конкретно-історичного аналізу). Оцінка сталінської національної політики як «геноциду проти української нації» (або українського селянства, за іншою точкою зору) базується не лише на висновках істориків, але й на юридичному тлумаченні наслідків голоду згідно відповідних міжнародних документів (зокрема, конвенції ООН 1948 р.), що яскраво показано у звіті «Міжнародної Комісії по розслідуванню голоду 1932-1933 рр. на Україні» (т.зв. «Комісії юристів»). [8]

У свою чергу, перша група понять розглядає голод з двох, відмінних одна від одної позицій, змішування яких призводить до цілковитої плутанини у визначенні центральної проблеми – питанні характеру трагедії (що постійно спостерігається в радянській та зарубіжній пресі кінця 1980-х – початку 1990-х рр.). Із визнання факту штучності голоду аж ніяк не впливає його характеристика, як «заздалегідь спланованої» акції. У висновках Комісії Конгресу США зазначено з цього приводу, що «голод – це не результат попередньо розробленого плану, хоч він і носив штучний характер». [9] Якщо не враховувати це співвідношення, погляд офіційної публіцистики на проблему може видатися непослідовним та вкрай суперечливим, тоді як політична оцінка історії колективізації та голоду 1932-1933 рр. з боку Компартії хоча і зазнавала певної еволюції, проте завжди висловлювалась чітко й зважено: схильність до визнання штучності голоду ніколи не заступала абсолютне неприйняття тези про «попередньо спланований», «антиукраїнський» голодомор.

Цікаве термінологічне рішення цієї проблеми було запропоновано на початку 1990-х рр. авторами фундаментальної праці «Колективізація і голод на Україні, 1929-1933рр.», де зокрема зазначалося, що виходячи з аналізу документів «треба окремо виділяти голодування 1931 р., голод 1932 р., і голодомор 1933 р. (Виділено нами. – В.Т.)», оскільки «у кожному році існували свої чинники, які впливали на масштаби голоду». [10]

Тлумачення понять другої групи («голодомор-геноцид», «холокост») завжди викликало значні суперечки та дискусії, причому не лише в перебудовній УРСР чи незалежній Україні, але й на терені західної україністики, звідки, власне, вони і потрапили у публіцистику кінця 1980-х – початку 1990-х рр. За свідченням Дж. Мейза, частина українських літераторів вже наприкінці 1988 р. почала називати голод актом геноциду. [11] Таке трактування («Проти українських селян вчинено акт геноциду») просочувалось в українську пресу і як висновок Міжнародної Комісії по розслідуванню голоду 1933 рр. [12], що зрештою спричинилося до того, що «в деяких радянських виданнях» термін «геноцид» стає «адекватним для визначення характеру голоду», поряд з яким вживаються й інші, близькі за значенням поняття, такі, як, наприклад, «холокост». [13]

Треба зазначити, що яскравим виявом змішування понять стає застосування терміну «геноцид» і до голоду початку 1930-х рр., і до колективізації 1920-х – 1930-х рр., і до сталінізму в Україні в цілому. Наприклад, голод міг водночас розглядатись і як уособлення власне «геноциду», і як його початковий етап. [14]

Більше того, аналіз публіцистики 1989-1991 рр. засвідчує, що дискусія про подібне тлумачення голоду 1932-1933 рр. виходить і за межі даної проблеми, і української історії взагалі. Наприклад, у перебудовні часи російська публіцистична думка сформулювала тезу про геноцид колективізації в історії СРСР 1920-х – 1930-х рр. (С.Куняєв, А.Латиніна), яка з часом трансформувалася в ідею соціального геноциду сталінізму проти радянського народу в цілому. [15] У висновках «Комісії юристів» припускалася можливість серії геноцидів на терені СРСР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. [16]

Ця тенденція наочно показує своєрідну гіперболізацію проблематики через застосування відповідної термінології, хоча й абсолютно не виключає того, що дані поняття, виходячи переважно з-під пера противників офіційної історичної концепції були все ж таки чимось набагато більшим за звичайні евфемізми перебудовного часу. З іншого боку, стосовно проблематики «радянських» голодів, проблема «змішування понятійних категорій» лишається досі не розв'язаною і на терені сучасної історіографії. [17]

Одна з найбільших проблем, з якою зіткнулися наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. дослідни-

ки історії колективізації та голоду знаходилась у площині трактування цих подій. Звісно, поза дискусіями лежали питання їх моральної оцінки. З іншого боку, відкритими (і особливо актуальними) лишалися історичний, правовий та політичний аспекти трактування.

Дослідження «білих плям» відбувалося за умов гострої політичної боротьби. І не в останню чергу політичні позиції висловлювались через оцінку подій минулого. Отже, суттєве розмежування українського суспільства кінця 1980-х – початку 1990-х рр. в значній мірі відбувалося на ниві розуміння історії, особливо її ключових подій. В цьому твердженні збігаються точки зору багатьох дослідників.

На наш погляд, використання проблематики «білих плям» історії (в тому числі й історії колективізації та голоду 1932-1933 рр.) у політичній боротьбі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. повинно стати предметом цілком окремого дослідження. В даному разі, бачимо своїм завданням окреслити загальні підходи. Зокрема, в основу такого дослідження може бути покладена категорія «політичної оцінки» історичної події, епохи або явища (яка є потужним інструментом ідеологічного впливу та важливою формою політичного позиціонування).

Безперечно, яскравим прикладом цього є історія початку 1930-х рр., центральною проблемою якої є, у свою чергу, питання визначення характеру голоду 1932-1933 рр. Зважаючи на тогочасний стан розробки теми, можна з певністю стверджувати, що дане питання становило справжню наукову проблему. (Не розв'язану, до речі, й до сьогодення часу, як засвідчує новітня українська історіографія та сучасний політичний досвід.) До її формулювання в різні періоди вивчення проблеми долучалися як західні, так і вітчизняні дослідники. [18] Узагальнюючу схему можна, на нашу думку, представити у вигляді трьох ключових питань: 1) чи був голод 1932-1933 рр. спричинений суто економічними факторами, або ж він став наслідком антиукраїнської спрямованості сталінської політики; 2) чи був голод 1932-1933 рр. «попередньо спланованим», або навпаки, став лише наслідком злочинної економічної недбалості; 3) яка кількість жертв голоду; чи можна вважати його актом геноциду проти українського селянства або нації в цілому.

Зазначені питання були наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. каменем спотикання і в науковій, і в публіцистичній літературі. Особливо гостро реагувала на політичну кон'юнктуру остання, що безумовно позначалося на характері матеріалів, їхньому обсязі та рівні документальності. Отже, є усі підстави розглядати публіцистику в якості одного з центральних виразників політичної оцінки відповідних історичних подій. Не зайве також нагадати, що саме публіцистика була у перебудовні часи трибуною як для історич-

них дискусій, так і для політичних суперечок.

Попри доволі строкату гаму українського суспільно-політичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. виразно проступають дві цілком протилежні позиції – «офіційна» Компартії України та «неофіційна» націонал-демократичних сил (репрезентованих переважно Народним Рухом України). Для прикладу, розглянемо їхні основні підходи до трактування історії УРСР початку 1930-х рр.

Підхід перший. Голод 1933 р. як наслідок «перекручень» та «зловживань» в аграрній політиці Компартії 1930-х рр. Офіційна версія радянської історії 1930-х рр. довгий час заперечувала сам факт існування голоду 1932-1933 рр. Табу на цю тему було зняте лише наприкінці 1980-х рр. На початку 1990-го р. ЦК Компартії України прийняв дві постанови, які стосувалися голоду: «Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х – 40-х і початку 50-х рр.» (3 лютого 1990 р.) та «Про голод 1932-1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним матеріалів» (26 січня 1990 р.). Зазначимо, що обговорення та опублікування в пресі згаданих постанов було перенесено на початок лютого і відбувалося з різницею у декілька днів.

Перша постанова (яка пройшла в українській пресі під гаслом: «Білим плямам» історії – політичну оцінку») недвозначно характеризувала голод 1932-1933 рр. як сторінку історії компартії, що одразу ж надавало даній проблематиці статусу «пріоритетного дослідження». Інститутові історії партії при ЦК Компартії України доручалося «провести дослідження комплексу питань щодо голоду 1932-1933 рр.» та ряду інших питань в історії 30-х – 50-х рр., при цьому «одержані в результаті наукового аналізу висновки, які потребують принципових політичних оцінок» передбачалося «вносити на розгляд ЦК Компартії України» (де, власне, остання і формулювалася). [19]

Друга постанова закріплювала основні тези офіційної версії історії голоду. Серед головних причин називалися «насильницька колективізація» та «масове розкуркулення», як результати «відходу від ленінських принципів кооперування селянства» та запровадження «згубної хлібозаготівельної політики». [20] В другій частині постанови вказувалося на те, що «документальні матеріали про голод мають велику політичну і наукову вартість» та висловлювалися рекомендації редакціям газет і журналів щодо забезпечення «правдивого і об'єктивного» висвітлення подій, пов'язаних з голодом початку 1930-х рр.

Виглядає, однак, що ідеологічне вістря цієї постанови спрямовувалося передусім політичних опонентів компартії, а намагання перевести обговорення на документальну основу в умовах напіввідкритості архівів скоріше посилювало, ніж послаблювало позиції офіційного трактування історії голоду.

Цей «керівний» документ мав в суспільно-політичних обставинах початку 1990 рр. неабияке значення. Д.Мейз вважає, що саме з часу його публікації в Українській республіці розпочинається відлік серйозного наукового дослідження проблеми й вбачає у цій події факт визнання владою штучного характеру голоду. [21] (На наш погляд, таке твердження абсолютно не випливає зі змісту згаданого документу, що, однак, не зменшує його ваги.) В цілому, лише по трьох епізодах радянського періоду історії України, які можна кваліфікувати як «білі плями», ЦК КПУ приймав відповідні постанови – по голоду 1932-1933 рр., репресіям 1930-х – початку 1950-х рр. та з приводу обставин возз'єднання Західної України з Українською РСР. (Якщо розглядати компартіїні документи в цілому, то до цього списку слід додати резолюцію XXVIII з'їзду КПУ «Про спроби політичної реабілітації ОУН-УПА»). В усіх трьох випадках були сформульовані чіткі політичні оцінки, згідно яких будувалася модель для подальшого наукового трактування. У нашому випадку, наслідуючи головні тези постанови, офіційна публіцистика зосередилася в основному на проблемі причин та характеру голоду. Так, стверджувалося, що архівні документи «не дають підстав для висновку, що голод був спланованою акцією керівництва країни проти українського селянства», [22] проте «не можна не погодитись із тим», що існував зв'язок між «викривленнями в сфері національної і аграрної політики». [23] «Гнучкість» цього формулювання, з огляду на жорстке політичне протистояння у суспільстві та контр-тезу західних дослідників історії голоду, мала скоріше політичну, ніж наукову природу. Ю.Шаповал, наприклад, зазначав в одному зі своїх інтерв'ю, що в трактуванні голоду 1932-1933 рр. (як «запланованої» акції проти українського народу) «все було набагато складніше і не так однолінійно». [24] У подібному сенсі висловлювався й інший дослідник цієї проблеми, В.Савельєв: в концепції «свідомого» характеру голоду «усе ставиться з ніг на голову, причина підміняється наслідками, а загальна картина спрощується». Натомість, причиною голоду він називає «виробничо-економічні обставини». [25] Отже, офіційний підхід до трактування даної проблематики формулювався в дусі тези про «деформації» соціалізму в наслідок культу особи і заперечував його «антиукраїнський», «продуманий» характер. В той же час офіційна публіцистика визнавала «штучність» (неприродність) голоду, акцентуючи на тому, що при відсутності «викривлень» і «деформацій» масштаби втрат були б набагато меншими. [26] Зокрема, В.Марочко називав «політично кон'юнктурним» твердження про колективізацію і голод, як «сплановану задля фізичного винищення саме українського села акцію, що визріла у коридорах Кремля», але характеризуючи здійснення суцільної колективізації застосовував термін «штучний

соціально-економічний захід групи політичних авантюристів на чолі зі Сталіним». [27]

Подібні риси були властиві і трактуванню наслідків голоду. Як важлива наукова проблематика, вона також потребувала «принципової політичної оцінки». Офіційна публіцистика 1989-1991 рр. зосередилась переважно на питанні демографічних втрат, що було продиктовано як самою логікою дослідження голоду, так і суспільно значущим характером проблеми. Очевидно, останнє є поясненням того, чому на сторінках публіцистики в якості головних репрезентантів офіційної точки зору виступали професійні історики та демографи, зокрема М.Тольц та С.Кульчицький. [28] З цієї ж причини треба відзначити і досить високий фаховий рівень публікацій написаних, як правило, до відкриття матеріалів демографічної статистики 1930-х рр. (вона лишалася засекреченою аж до осені 1989 р.) [29] Демографічні втрати УРСР в наслідок колективізації та голоду (1929-1933 рр.) позначено умовною цифрою у 3-5 млн. чоловік, що суттєво відрізняється від значно більшої цифри у 7-10 млн. за підрахунками західних дослідників та кількості жертв у викладі неофіційної публіцистики, про що йтиметься нижче. [30]

Підхід другий. «Попередньо спланований» голод, «голодомор-геноцид». Теза про «заздалегідь спланований» голод 1932-1933 рр. та «голодовий геноцид» вперше з'явилася на сторінках радянської преси у 1988 році і не в останню чергу завдяки зусиллям «дисидентів і національно свідомої інтелігенції», [31] що вже саме по собі схилило проблематику в бік політичного, а не наукового дискусювання (насамперед між партіями, а не концепціями). Вельми показовим, з нашого погляду, є і те, що офіційна публіцистика відразу ж віднесла такий спосіб трактування до «відкриттів Руху» на ниві вітчизняної історії. [32] (Вбачалося, що подібні «відкриття» безсумнівно інспіровані політичними цілями, а не потребою в об'єктивній історичній картині минулого.)

В основі цього підходу лежала версія західної інтерпретації радянської історії 1930-х рр. (передусім діаспорна), для якої факт «антиукраїнської» спрямованості голоду був неспростовною істиною. В Україні наприкінці 1980-х рр. речником тези про «голодомор-геноцид» виступала в основному неформальна преса та видання Співки письменників («Літературна Україна», «Жовтень» («Дзвін»), «Україна» тощо). [33]

О.Корнієвський, досліджуючи «неофіційну» пресу 1989-1990 рр. дійшов до висновку, що «одноточна оцінка голодомору 1932-1933 рр. як «запланованого геноциду» присутня у виданнях та програмних документах Української республіканської партії, Української народно-демократичної партії, Співки незалежної української молоді. [34]

Проте перша спроба дати саме таку політичну оцінку історії колективізації та голоду 1932-1933 рр. природно належала головному політичному

конкурентові Компартії – Народному Рухові України. «Старанно запланована заздалегідь, добре розроблена акція щодо умиротворення українського народу [...] Головний стратег – Сталін, виконавці – представники партійно-радянського апарату на місцях». [35] Аргументація такої оцінки базувалась в основному на висновках дослідників з діаспори, вітчизняна історична наука на той час лише починала розробку історії голоду і у своїй загальній масі рухалась в абсолютно протилежному напрямку.

Ми вже згадували про те, що проблематика історії колективізації і голоду 1932-1933 рр. займала провідне місце в діаспорній публіцистиці та історичній літературі, що значною мірою екстраполювалося на процес дослідження даного питання в УРСР перебудовного часу. [36] Так само зверталася увага і на те, що в західній історіографії існувало декілька версій тлумачення цих подій, які в окремих питаннях висловлювали протилежні оцінки, зокрема у питанні тлумачення голоду (чи колективізації в цілому), як «акту геноциду проти української нації» (або українського селянства) та визначенні його «заздалегідь спланованого» характеру. Так, у позитивному сенсі цю проблему вирішували М.Вербицький [37], Т.Сосновий, В.Гришко [38], М.Марунчак тощо. [39] У свою чергу, їм опонували А.Даллін, Дж. Колон та ін. [40] Проте цілком очевидно, що найбільший вплив на вітчизняну публіцистику 1989-1991 рр. (власне, на ту її частину, де підтримувалась ідея про «голодомор-геноцид») справила «українська немарксистська» історіографія Заходу, репрезентована переважно дослідниками з діаспори (за виключенням, хіба що Дж. Мейза та Р.Конквеста), що неодноразово підкреслювали радянські офіційні видання. [41] Наприклад, це стосується схеми викладу подій української історії 1920-х – 1930-х рр. як свідомої «антиукраїнської політики Москви», основними методами якої було «знекровлення нації» за допомогою «терору голодом» й «ліквідації куркульства як класу»; та «обезголовлення нації» через репресії проти української інтелігенції (справи «СВУ», «УНЦ» тощо). [42] В українській публіцистиці перебудовного часу в якості репрезентанта такої позиції можна назвати В.Пахаренка, у викладі якого голод і колективізація з одного боку, та політичні репресії з іншого розглядалися як етапи цільної «антиукраїнської» політики (власне, «геноциду» проти української нації). [43] «Винятковість» ситуації в Україні полягала в тому, що на її терені «соціальний, класовий геноцид» співпав з «культурно-національним». [44] Характерно, що критичні зауваження та поправки до цієї схеми з'являлися паралельно із появою самої схеми. І колективізація та голод, і репресії проти інтелігенції безперечно мали місце в українській історії 1930-х рр. Проте з цього аж ніяк не випливає їх винятково «антиукраїнський» характер, оскільки саме яви-

ще сталінізму є «наднаціональним». [45]

Елементи «західної інтерпретації» історії 1920-х – 1930-х рр. проникали в українську публіцистику і через статті дослідників з діаспори, передрук публікацій із західних україномовних видань, а також через обмін (переважно приватного характеру) документами та матеріалами історичного змісту, виступи на конференціях тощо. Безперечно, цей процес слід розглядати як взаємовплив діаспорної інтерпретації історії України (особливо радянського періоду) на вітчизняну перебудовну історіографію і навпаки, що засвідчують і відповідні ремарки у західній та вітчизняній публіцистиці. [46]

Помітний вплив справила західна наукова і публіцистична література на процес дослідження проблеми демографічних втрат під час колективізації і голоду 1932-1933 рр. Як уже зазначалося, дане питання також надзвичайно активно обговорювалось на сторінках вітчизняних видань. Характеристика трагедії 1920-х – 1930-х рр. як «генциду» проти української нації суттєво посилювала значення «демографічної» проблематики, позаяк такий підхід напряду залежав від остаточної цифри жертв голоду і виступав в якості вагомого аргументу для обґрунтування характеру подій тих років. Важливе місце було відведено проблемі демографії 1930-х рр. і в системі політичної оцінки історії колективізації і голоду 1932-1933 рр. з боку суспільно-політичних сил «національно-демократичного» напрямку, передусім Народного Руху України. [47]

Треба відмітити, що помітна розбіжність у висновках про кількість жертв у роки колективізації і голоду на Україні пояснюється, за думкою С.Кульчицького, «відсутністю офіційної статистики голодомору», [48] яка в разі наявності просто зняла б питання з порядку денного. Ставлення професійних істориків та демографів до тих відомостей, що популяризувалися в публіцистиці можна побачити у характерному висновку С.Діброви, який зауважував, що «свідомо не вважає на цифрові дані» публіцистів-нефахівців, бо переконаний, що «в їхніх підходах до висвітлення цієї жахливої трагедії емоції (цілком, до речі зрозумілі) переважають над тверезими розрахунками». [49]

В переважній більшості випадків публіцисти-нефахівці послуговувались гіпотетичними цифрами (приміром, у 3-5 або 7-10 млн.), не заглиблюючись у методологію розрахунків та не вдаючись до джерела їхньої появи. (Приміром, «7 млн. загиблих» могли означати і кількість жертв в цілому на території СРСР, й втрати власне українського села). Публіцистика популяризувала існуючі версії демографічних втрат, всотуючи як позитивні риси, так і помилки й неточності. Характерно, що найбільшу кількість втрат називали як правило із посиланням на зарубіжні джерела (Р.Конквеста, С.Маскудова, Ф.Ларімера тощо). [50]

Водночас, як ми уже зазначали, специфікою

даної проблеми була значна частка публікацій професійних істориків та демографів, що у певній мірі компенсувало цікаві, але вочевидь вкрай неточні висновки окремих «історичних саморобок».

Таким чином, аналіз публіцистики 1989-1991 рр. засвідчує наявність щонайменше двох протилежних схем в даній проблемі, які були не лише ретельно викладені на сторінках вітчизняної періодики, але й завдячували своїй появі переважно публіцистичним формам дослідження. Окрім суто наукових уподобань, вони фіксували й суттєву різницю у політичних поглядах. Тому враження, подібні до висловлених О.Маняком на київській установчій конференції НРУ, про те, що «довкола історії голодомору точиться політична метушня, де замість історичної правди – патетика, ідеологічно безпечні високопарності», були непоодинокі на терені розлої публіцистичної літератури кінця 1980-х – початку 1990-х рр., бо віддзеркалювали реалії тодішнього суспільно-політичного розвитку. [51]

Надзвичайно показовим є те, що за сучасних обставин як в політиці, так і в суспільній сфері дискусії навколо проблем історії початку 1930-х рр. не тільки не вщухають, а скоріше навпаки – стають дедалі гострішими. Сьогодні оцінки голоду 1932-1933 рр. аж ніяк не менш контроверсивні, ніж у часи перебудови. Приміром, свідченням цього є Заява Президії ЦК КПУ (7 лютого 2003 р.) та низка супутніх публікацій в газеті «Комуніст», журналі «Марксизм і сучасність» які нагадали хибують спрощенням та схематизмом навіть більше, ніж компартійні документи та аналітичні роботи кінця 1980-х – початку 1990-х рр. [52]

Сучасний етап дослідження проблеми характеризується насамперед появою низки цікавих документів, які суттєво доповнюють окремі тези, що раніше існували виключно як припущення та гіпотези. Приміром, це стосується нещодавно відкритого архіву Л.Кагановича, який проливає додаткове світло на проблему штучності голоду 1932-1933 рр. [53] Характерно, що як і впродовж 1989-1991 рр. одним з основних «дослідників» даної теми є публіцистика. [54]

Остаточний злам стереотипів стосовно західної історіографії проблеми також є значним стимулом для наукового пошуку. Історія колективізації і голоду 1932-1933 рр. приковувала у перебудовні часи виключну увагу з боку закордонних дослідників сталінізму, що вочевидь ставило її у центр багатьох політичних й історичних дискусій, робило її в очах Заходу своєрідним «лакмусовим папірцем» для численних декларацій радянського керівництва з приводу гласності й позитивних зрушень у сфері дослідження минулого. Й з цим фактором тогочасна офіційна публіцистика мусила рахуватись. Промовистим, в даному разі, є виступ Ю.Богаєвського, секретаря посольства УРСР в Канаді, на конференції, присвяченій проблемам гласності в УРСР, який можна розгляда-

ти як спробу «розчинити» дану проблему в середовищі загальних історичних проблем, згладити її «гострі кути». [55]

Поряд із цим, є усі підстави стверджувати, що західна (переважно, діаспорна) схема вітчизняної історії 1930-х рр. суттєво вплинула на формування нового концептуального підходу в межах публіцистики, який подекуди реалізується і в сучасній українській історіографії (наприклад, у вигляді окциденталізму). Оцінити цей вплив як цілком позитивний заважають не лише окремі висновки західних і діаспорних дослідників, які можна розглядати виключно як предмет для дискусії, але й відверто спрощений характер їх інтерпретації у вітчизняній публіцистичній літературі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Тим більше, що за рамками цієї інтерпретації лишалось чимало проблем, які так і не були розв'язані на той час, проте безперечно повинні бути розв'язані сьогодні, але вже за допомогою іншої методології та в умовах більш сприятливих для наукової роботи. Чи не найбільшою вадою публіцистики було, на наш погляд, відверте «мавпування» діаспорних оцінок й висновків без належної аргументації та історіографічного підґрунтя. Зрештою, це призвело до заперечення самої можливості іншого тлумачення голоду 1932-1933 рр., ніж як «геноциду», «попередньо спланованого голодомору», суто «антиукраїнської акції» тощо. «Альтернативні погляди, – зазначалося в одній з публікацій 1991 року, – нормальне явище в науці, але є в українській історії сторінки, двозначне трактування яких інакше, як блюзнірством не назвеш. Наприклад, геноцид 1932-1933 рр.» [56]

Приміром, за лаштунками історіографічного аналізу лишилась проблема діаспорної публіцистики початку 1980-х рр. (пов'язана із 50-літтям трагедії голоду 1933 рр. на Україні), навіть побіжний пере-

гляд якої дозволяє визначити щонайменше дві перспективні лінії дослідження. По-перше, публіцистика цього часу полемізує не стільки з уявним радянським науковцем, скільки намагається повернути до проблеми увагу свого західного колеги, переконати його в самому факті існування штучного голоду 1933 р. та вивести тодішню західну, передусім, американську історіографію з-під «слухняного підпорядкування панівним у Північній Америці напрямом російської імперської школи, яка розглядає українську історію як додаток до російської». [57] Окрім того, непересічний інтерес становить проблема формування того образу історичних подій в Україні та СРСР початку 1930-х рр., який наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. стане основою нового тлумачення голоду 1932-1933 рр. [58] Ці та інші питання безперечно потребують подальшого дослідження.

Наостанок зауважимо, що на той час, коли публіцистика приступила до розробки історії 1920-х – 1930-х рр. (яка становила цілковиту «білу пляму» на тлі численних міфів або ж навіть відвертої брехні) значного перегляду вимагала «бібліотека різноманітної літератури», яка нагромадилась за майже шість десятиріч дослідження даної проблеми в СРСР. При цьому абсолютно недослідженими лишались цілі періоди та проблеми історії колективізації, в тому числі і проблема голоду. Паралельно із цим, все очевиднішою ставала необхідність переосмислення зарубіжного історіографічного спадку (що, у свою чергу, вимагало цілковитої перебудови історіографічної критики). Тому негативні риси в дослідженні даної проблеми віддзеркалювали як особливості розвитку в цілому інтелектуальної сфери, так і характерні риси самої публіцистики, й це також позначилося на характері тодішньої (перебудовної) історіографії і безумовно позначається на характері історіографії теперішньої.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савельєв В. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії /У зб.: Голод на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – С.107.
2. Ісиченко Ю. У тенетах нового середньовіччя //Прапор.-1989.-№3.-С.153
3. Масан О. Історіографія проблеми голодомору /Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 верес. 1993 р.) /Чернів. облдержадмін., Чернів. ун-т ім. Ю. Федьковича. Центр буковинознавства при Чернів. ун-ті. – Чернівці: Вид-во «Рута» Чернів. ун-ту, 1994. – 99, [2] с.; В.Смолій. Історіографія голодомору в Україні /Голод-геноцид 1933 року в Україні: Іст.-політол. аналіз соціал.-демогр. та морально-психол. наслідків: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 534с.
4. Массе James E. How Ukraine was permitted to remember //The Ukrainian Quarterly.- Summer 1993.- №2.-Р.121-151; Самійленко І. Проблеми дослідження голодомору-33 //Визвол. шлях. -1999. -Кн. 2. -С. 178-181;
5. Савельєв В., Хорошун Б. Велика народна трагедія. Голодомор 1932-1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу //Політика і час. – 1993. – №8. – С.63
6. Кузьо Т. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні //Сучасність. – Вересень 1989.- С.75.
7. Мовчали не всі: Захід, преса 30-х років про голодомор в Україні //Нар. газ. – 1994. – № 18. – С. 6.
8. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет: 1990 год. [Перевод с англ.]. – К.: УкрЦЕНДИСИ, 1992. – С.66-76.
9. Савельєв В. Трагедія українського народу... – С.98.

10. Див. у зб.: Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 /АН України. Ін-т історії України та ін.: Упоряд.: Г.М.Михайленко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – С.10;
11. *James E Mace*. How Ukraine was permitted to remember //The Ukrainian Quarterly.- Summer 1993.- №2.-P.148.
12. *Марочко В.* Бодай те лихо не верталось... //Сучасність. – 1993. – №2. – С.93.
13. *Савельєв В.* Трагедія українського народу... – С.100.
14. *Пахаренко В.* Геноцид //Жовтень. – 1989. – №1. – С.76
15. *Хатюшин В.* Урок на века //Москва. – 1990. – №3. – С.159-160; Б.Сарнов. Над схваткою //Юність. – 1989. – №1.
16. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет: 1990 год. [Перевод с англ.]. – К.: УкрЦЕНДИСИ, 1992. – С. С.72.
17. *Іваненко В.В., Якунін В.К.* Соціалістичний експеримент в Україні на терезах історії: проблеми методології та історіографії //Грані. – 2002. – №6. – С.9-10. (8-16)
18. *Савельєв В., Хорошун Б.* Велика народна трагедія. Голодомор 1932-1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу //Політика і час. – 1993. – №8. – С.65; *Кульчицький С.* Геноцид? Геноцид! //Демократична Україна. – 1993. – 10 червня. – С.2, 3.
19. «Білим плямам» історії – політичну оцінку: [ЦК Компартії України прийняв постанову «Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х – 40-х і початку 50-х рр.»] //Робітничая газета. – 3 лютого 1990. – С.1.
20. Правда о народной трагедии. ЦК принял Постановление «О голоде 1932-1933 гг. на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов»: [Текст постановления] //Правда Украины. – 7 февраля 1990. – С.4;
21. *James E Mace*. How Ukraine was permitted to remember //The Ukrainian Quarterly.- Summer 1993.- №2.-P.149
22. Свідчать документи: [Голод 1933 р.: результати досліджень. Інтерв'ю з Ф.Рудичем] //Радянська Україна. – 13 грудня 1990. – С.3.
23. *Савельєв В.* В поисках истины: [К вопросу о причинах голода 1932-1933 годов на Украине] // Правда Украины. – 8 июля 1989. – С.2.
24. Рух і навколо: [Діалог історика Ю.Шаповала і журналіста В.Десятникова з приводу однієї телепередачі й тих подій, яким вона присвячена] //Радянська Україна. – 30 липня 1989. – С.3.
25. *Савельєв В.* В поисках истины.... – С.2.
26. Україна: Діалектика історичного розвитку //Комуніст України. – 1989. – №10. – С.47-48.
27. *Марочко В.* Голод і його творці... //Комуніст України. – 1991. – №6. – С.78-79;
28. *Тольц М.* «Білі плями» демографії у світлі гласності //Молодь України. -1988. – 23 черв.; *Кульчицький С.В.* Шукати правду, сказати правду: [Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні] //Наука і суспільство. – 1989. – №7. – С.16-21; *Кульчицький С.В.* Відлуння голоду 1933-го року у перепису населення 1959-го //Наука і суспільство. – 1990. – № 7. – С. 38-4;
29. *Кульчицький С.* Геноцид? Геноцид! //Демократична Україна. – 1993. – 10 червня. – С.2.
30. *Діброва С.* Найбільший злочин Сталіна //Наука і суспільство. – 1989. – №2. – С.19; Україна: Діалектика історичного розвитку //«Комуніст України». – 1989. – №10. – С.47.
31. *Кузьо Т.* Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні //Сучасність. – Вересень 1989. – С.75.
32. Рух і навколо.... – С.3.
33. *Пахаренко В.* //Молодь Черкащини. – 22 липня 1988; Його ж... //Літературна Україна. – 10 жовтня 1988. – С.; *В.Пахаренко.* Геноцид //Жовтень. – 1989. – №1. – С.76-81; №2. – С.86-90; *В.Сікора.* «А за наслідками – геноцид...» //Україна. – 1989. – №21. – С.18-19;
34. *Корнієвський О.* Актуальні проблеми історії України на шпальтах «неофіційної преси» //Філософська і соціологічна думка. – 1990. – №12. – С.10.
35. *Маняк В.* «Відтворювати справжню історію» (На київській установчій конференції НРУ: З доповідей та виступів) //Літературна Україна.-13 липня 1989.-С.7.
36. *Карабанов М.М., Тарасов В.В.* «Білі плями» української історії в західній англійській україністиці (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) //Грані. – 2002. – №6. – С.18.
37. *Вербицький М.* Найбільш злочин Кремля: [Запланований штучний голод в Україні 1932-1933 рр.]. – Лондон, 1952. – 111 с.; *Гришко В.* Український «голококт» 1933. – Нью-Йорк-Торонто: ДОБРУС-СУЖЕРО, 1978. – 128 с.
38. *Марунчак М.* Нація в боротьбі за своє існування: 1932-1933 в Україні і діаспорі. – Вінніпег: Укр. Вільна Академія наук у Канаді, 1985. – 143 с.
39. *Савельєв В.* Трагедія українського народу... – С.105.
40. Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді /Ін-т політ. дослід.; П.Л.Варгатюк, В.К.Василенко, Л.М.Гордієнко та ін. – К.: Либідь, 1990.– С.163.
41. *Гришко В.* Замах на життя нації. – Детройт: Вид. Федерації ім. І.П.Багряного, 1983. – С.12; (28 с.) Його ж. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933-1963). –

- Нью-Йорк: Вид. ДОБРУС у США, 1963. — 67 с.; Його ж. Український «голоко́ст» 1933. — Нью-Йорк-Торонто: ДОБРУС-СУЖЕРО, 1978. — 128 с.; *М.Хвоцовой*. 50-річчя трагічного голоду в Україні. — Вінніпег, 1983. — 15 с.; *Р.Конквест*. Жнива скорботи //Дніпро. — 1990. — С.81-82
42. *Пахаренко В.* Гарячий попіл //Березіль. — 1991. — №10. — 135-149;
43. *Пахаренко В.* Голодний 33-й. (Передрук з газ «Молодь Черкащини, №3.-18-24 липня1989) //Сучасність.-1989.-№6.-С.113.
44. *Кульчицький С.* Тридцять третій //Сільські вісті. — 1988. — 12 червня;
45. *Касьяно Гв.* Україна, 1933-й //Під прапором лєнінізму. — 1990. — №5. — С.65-70;
46. *Славутич Я.* Зустріч з рідною землею: [Інтерв'ю з письменником, що повернувся з України] //Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 7. — С. 881-886;
47. Про Сталіна і сталінщину: [Відозва, ухвалена Установчим з'їздом Народного руху України за перебування 9 вересня 1989 р.] //Сучасність.-1989.-№12.-С.221-223.
48. *Кульчицький С.В.* Відлуння голоду 1933-го року у перепису населення 1959-го //Наука і суспільство. — 1990. — № 7. — С.41.
49. *Діброва С., Панчук М.* Вогонь і попіл /У кн.: Про минуле—заради майбутнього /Упорядник Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін.— К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — С.104;
50. *Пахаренко В.* Гарячий попіл //Березіль. — 1991. — №10. — С.148. *П.Василевський.* Алгебра геноциду //Дзвін. — 1990. — №5. — С.77-79; *Євтух І.* Скільки б нас було? //Україна. — №15. — С.21-23;
51. *Маняк В.* «Відтворювати справжню історію» (На київській установчій конференції НРУ: З доповідей та виступів) //Літературна Україна.-13 липня 1989.-С.7.
52. Такое не должно повториться! [Заявление Президиума ЦК Компартии Украины в связи с 70-летней годовщиной голода 1932-9133 гг. на Украине] //Коммунист. — 2003. — 7 февр.; *Никоноров В.* Голод на Украине: кто виноват? //Коммунист. — 2003. — 12 февр.; 14 февр.; 19 февр.; *Пихорович В.* О причинах и последствиях голода 1932-33 гг. на Украине (особое мнение) //Марксизм и современность. — 2003. — №1-2. — С.172-176.
53. *Мейз Дж.* Історія як ексгумація //День. — 2003. — 7 черв.; *Шаповал Ю.* «Повелительная необходимость»: Рік 1932 //День. — 2003. — 23 лист.; 1 лют.
54. Див., на прикладі газ. «День»: *Шепель Ф.* Чи всі українці мовчали про голод? //День. — 2003. — 8 лют.; *Чаковський Ч.* Голодомор та його творці //День. — 2003. — 13 лют.; *Стіфф М.* Визнання правди про голод //День — 2003. — 12 черв.
55. *Bohayevsky Y.* Some aspects of Perbudova and Hlasnist in the USSR and in Soviet Ukraine //Echos of Glasnost in the Soviet Ukraine. /Edited by Romana M.Bahry/. — Toronto, 1990. — P. 15.
56. *Полянський П., Трубайчук А.* Повернути вкрадене //Сільські обрії.-1991.-№11.-С.4;
57. О.П. Наукова конференція: [Наукового Т-ва ім. Шевченка та Ін-ту ім. С.Петлюри щодо Великого Штучного Голоду в Україні, Торонто 25-29 лист. 1983 р.] //Визвольний шлях. — 1984. — Ч.6. — С.625.
58. *Боровський В.* Трагедія нації //Визвольний шлях. — 1983. — Ч.4. — С.387-398; *Пилипенко П.* В 50-річчя найпекельнішого із трьох всеукраїнського голодомору 1933 р. //Визвольний шлях. — 1984. — Ч.5. — С.538-544.

В.І.СИЛАНТЬЄВ

НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ 50-80-х рр. ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Силантьєв Василь Іванович — докторант кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат історичних наук

Післяреволюційний період історіографії історії Православної церкви, державно-церковних відносин в Україні можна умовно поділити на два етапи: радянській (20 – 80-ті рр.) і пострадянській (с

початку 90-х рр.). Ще в 20-ті роки у вітчизняній історичній науці утвердилась марксистсько-ленінська методологія, що базувалась на історичному матеріалізмі, ігнорувала інші методологічні і тео-

ретичні підходи до висвітлення характеру взаємин державних і церковних владних структур. Саме на цю методологію спиралась антирелігійні, антицерковні, антиклерикальні публікації П.Бляхіна, В.Бонч-Бруевича, Д.Венедиктова, А.Дмитрєва, П.Красникова, М.Нікольського, В.Рожицина, І.Сухоллюєва, О.Ярославського та інших українських і російських авторів 20-х-30-х рр., які ми уже згадували в своїх попередніх публікаціях [1].

У повоєнні роки вийшли друком відомі широкому колу науковців-істориків дослідження І.Артеменка, М.Брайчевського, М.Котляра, О.Моці, П.Толочка та ін., що були присвячені переважно віруванням стародавніх слов'ян, запровадженню християнства, історії Православної церкви за часів Київської Русі і отримали позитивну оцінку в історіографічних публікаціях [2, 3]. Ми спробуємо проаналізувати антицерковні, науково-атеїстичні публікації радянських авторів 50-80-х рр., в яких розкриваються окремі аспекти державно-церковних взаємин за дореволюційних і радянських часів. Це може доповнити історіографію проблеми, яка поки що перебуває в стадії формування.

З повоєнних досліджень радянських істориків слід назвати дві монографії Е.Ф.Грекулова [3], в яких Православна церква характеризується як союзниця самодержавства, що сприяла «народному затемненню», насаджувала православну ідеологію в усіх сферах народної освіти, викоринювала будь-яке інакомислення в суспільстві. В десятій главі монографії «Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.)» автор в загальних рисах висвітлює становище Російської православної церкви (РПЦ) після повалення царату, торкається причин розколу РПЦ і виникненню в неї «обновленського» руху.

Становищу РПЦ напередодні революційних подій 1917 р. та за радянських часів присвячені монографії М.С.Корзуна і Р.Ю.Плаксина [4]. Друга монографія Р.Ю.Плаксина (1987 р.) є фактично перевиданням першої (1968 р.), доповненої і викладеної в науково-популярній формі. Автор використав матеріали російських архівів, окремих церковно-релігійних і білогвардійських періодичних видань. Обидві монографії мають чітко виражену антицерковну, антиклерикальну спрямованість.

У монографії білоруського дослідника М.С.Корзуна (1987 р.) діяльність РПЦ за часів громадянської війни та на початку 20-х рр. XX століття односторонньо оцінюється як контрреволюційна, що завершилась переходом РПЦ на позиції лояльності до Радянської влади. Книга написана майже виключно на основі публікацій І.Скворцова-Степанова, В.Бонч-Бруевича та інших авторів 20–30-х рр., а також журнальних і газетних статей. Відсутність архівних матеріалів обумовила неповноту висвітлення історичних подій і явищ, недостатню аргументованість окремих суджень і висновків автора. Зокрема, складається враження, що в міжвоє-

ний період всі процеси у сфері державно-церковних взаємин відбувались стихійно, без втручання адміністративно-судових органів. Однак архівні матеріали свідчать про те, що саме органи ОДПУ-НКВС виконували головну роль в реалізації радянського декрету про відокремлення Церкви від держави, широко застосовуючи репресії проти православного духовенства, знищуючи багатьох з них фізично.

Праці українських дослідників тих років представлені статтями В.Єленського, М.Забереж'єва, О.Молчанова, Н.Расторгуєвої [5], присвяченими, зокрема, висвітленню позиції Православної церкви під час голоду 1921-1922 рр., діяльності партійних і радянських органів по реалізації згаданого декрету, формуванню системи антирелігійної пропаганди. Незважаючи на відому ідеологічну спрямованість публікацій, автори запровадили до наукового обігу цікаві фактичні матеріали, що відображають різні аспекти державно-церковних взаємин в Україні за радянських часів. На жаль, у зазначений період з-під пера українських істориків не вийшло жодне солідне дослідження, що мало б безпосереднє відношення до нашої проблеми знайшло б відображення в історіографічних статтях [6], або в таких відомих виданнях як «Історіографічні дослідження в Українській РСР», монографія А.В.Санцевича та капітальна «Історіографія історії Української ССР» [7], що вийшли друком в 70-80-ті рр. Навіть в академічному виданні багатотомної «Історії Української РСР» [8] проблема державно-церковних взаємин не знайшла ні часткового, ні наскрізного висвітлення. Релігія і Православна церква уже не сприймалися як такі, що загрожували існуванню Радянської влади. Завдання повного подолання їх впливу на суспільство передбачалось вирішувати двома шляхами: подальшим закриттям храмів та здійсненням науково-атеїстичної пропаганди. Для подолання «религиозных предрассудков» пропонувалось активно використовувати «средства широкого воздействия», «систематически вести широкую научно-атеистическую пропаганду, терпеливо разъяснять несостоятельность религиозных верований». Це завдання, висунуте в Програмі комуністичного будівництва в СРСР XXII з'їздом КПРС (жовтень 1961 р.) [9, 170], сприяло значному пожвавленню розробки науково-атеїстичної тематики, причому майже виключно філософами, фахівцями з наукового комунізму та атеїзму. Лише в 1978-1982 рр. й лише російською мовою в СРСР вийшли друком понад 750 книг [10, 119], присвячених історії релігії, критиці православної ідеології, аналізу релігійно-політичних рухів тощо.

Провідне місце у виданні науково-атеїстичної літератури в СРСР посідало видавництво «Политиздат». В зазначені роки воно видало друком понад 100 праць відповідного змісту та призначення: збірки творів К.Маркса, Ф.Енгельса і В.І.Леніна; підручники та посібники з наукового

атеїзму; довідкову літературу; серію «Библиотека атеиста» для пропагандистів і агітаторів. Однотомно видавництво «Знание» (Всесоюзного товариства «Знание») публікувало брошури серії «Научный атеизм», де висвітлювались питання теорії та практики атеїстичного виховання, становище релігії та Православної церкви в СРСР. Ленінградський музей історії релігії та атеїзму видавав збірку наукових праць «Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма», адресований насамперед викладачам суспільно-гуманітарних дисциплін, науковцям та організаціям атеїстичної пропаганди. В тематичних випусках збірки друкувались статті академіків Є.Жукова, Б.Піотровського, Б.Кедрова, І.Петракова-Соколова та ін. [11].

У 70-ті рр. вийшли друком праці В.Кобецького та І.Яблокова [12], в яких теоретична розробка питань щодо причин живучості та шляхів подолання релігійних пережитків в СРСР базувалась на конкретно-соціологічних дослідженнях, практиці атеїстичної роботи серед віруючих. Автори запевняли читача в тому, що в радянському суспільстві відсутні об'єктивні причини для існування релігійних пережитків, а фактичне їх існування пояснювали недовідками в організації атеїстичної пропаганди, відставанням суспільної свідомості від буття тощо.

Достіть значними за кількістю були публікації, присвячені ленінській атеїстичній спадщині – монографії та статті В.Огневої, А.Окулова, В.Тимофеева, М.Шахновича та ін. [13]. В них коментувалися погляди В.І.Леніна на місце релігії і Церкви в радянському суспільстві, підкреслювалась необхідність поліпшення атеїстичної пропаганди, розповсюдження науково-матеріалістичних знань, посилення боротьби проти релігійних традицій і звичаїв.

Розкриття сутності та критика православної ідеології подаються у дослідженнях російських (А.Осипова, В.Титова, В.Чертихіна) [14] та українських (В.Зощ, Ю.Калініна, М.Копаниці, А.Онищенко, П.Сауха, В.Танчера, О.Шуби) [15] та інших авторів, переважно філософів. З наукових позицій вони викривали причини виникнення релігії, пояснювали її негативний вплив на духовне життя радянських людей, розвиток культури, суспільну свідомість, побут; наводили приклади фальсифікації богословами вітчизняної історії; підкреслювали необхідність боротьби проти Православної церкви, тому що вона неправдиво трактує головні питання буття, нав'язує моральні принципи, що заважають комуністичному вихованню людей. Як підкреслював Ю.Калінін, «критика форм філософско-ідеалістического обоснования идеологии русского православия позволяет раскрыть методологические принципы построения его теологии как в прошлом, так и в настоящем, прогнозировать направленность развития религиозной идеологии в будущем» [16].

Висвітлюючи еволюцію богословських поглядів

на роль Православ'я у вітчизняній історії, М.Красников характеризує міжвоєнну історію РПЦ трьома особливостями: політичною переорієнтацією, переходом від неприйняття Радянської влади до її визнання; соціально-ідеологічною переорієнтацією, оновленням традиційних політичних, соціальних і моральних поглядів; переглядом богослужбової практики з метою пристосування її до нових умов існування [17]. П.Саух, піддаючи критиці релігійне тлумачення сенсу життя, щастя і місця людини у світі, підкреслює, що релігія «не делает человека непосредственно хорошим или плохим ..., она только мешает ему распрямиться ..., указывает человеку не путь к счастью ..., к пониманию мира, а путь в сторону от них ..., означает форму ухода от действительности, в мир иллюзий», тоді як атеїзм «определяет магистральное направление конкретных конструктивных путей решения наиболее серьезных проблем, вступающих перед человечеством» [18]. Аналогічні питання висвітлюються в колективній монографії українських і російських філософів «Ідеологія руського православ'я», що вийшла друком в 1986 р. у видавництві «Політвидав України» [19].

Важливе значення надавалось критиці православної концепції моралі. Російські (С.Анісімов, П.Курочкин, Ф.Придувалов, В.Сапроненко, В.Шердаков) [20], українські (С.Білинець, Н.Колесник, В.Фуров) [21] та інші автори заперечували твердженням богословів про пріоритет Православної церкви у питаннях моралі, зокрема, про те, що саме релігія є основою моральності. Сутність християнських моральних принципів, вважали автори, полягає не в покращенні моральності людей, а в намаганні посилити їх релігійність, зміцнити позиції Православної церкви в радянському суспільстві. С.Білинець і Ф.Придувалов доводили, зокрема, що православна ідеологія у цілому залишається незмінною, є ілюзорним, фантастичним відображенням дійсності, повністю протилежним науково-матеріалістичному світосприйняттю світу [22]. В соціалістичному суспільстві людина мала усі умови для досягнення високої моральності без втручання релігії та Православної церкви – ось головний висновок авторів.

Українські дослідники посідали провідне місце у висвітленні проблем соціалістичної обрядовості, неодноразово виступали ініціаторами проведення всесоюзних конференцій, республіканських і обласних семінарів, видали друком низку праць з цієї проблеми [23].

В середині 80-х рр. ХХ ст. радянська історична наука залишалась міцно змонтованою у систему державних інститутів, розвиваючись від одного з'їзду КПРС до іншого, а в умовах демократизації радянського суспільства в другій половині 80-х рр. опинилась в глибокій кризі. Дослідження істориків-науковців на деякий час замінили публіцистичні, науково-популярні й навіть художньо-літературні твори, в яких висвітлювались «білі

плями» та викривалася «вся правда» вітчизняної історії. Історики поставили питання про поглиблення методологічних підходів до постановки та рішення завдань історичної науки, адекватних цим завданням шляхів і методів історичних досліджень, в тому числі в сфері державно-церковних відносин. Одним з перших кроків на шляху до цього стала колективна монографія «Русское православие: веки истории» [24], автори якої визначили свій методологічний підхід до історії «свободно-творческим», висвітлюючи тисячолітній період формування і еволюції інститутів РПЦ. Особливий інтерес викликає остання глава книги, що написана відомим українським філософом М.С.Гордієнком і присвячена радянському періоду історії РПЦ. Хоча окремі теоретичні положення і висновки автора сьогодні можна вважати спірними («провозглашение украинской автокефалии было рассчитано на то, чтобы посредством церковного сепаратизма отгородить украинский народ от братского русского народа»; в порушенні радянського законодавства стосовно Православної церкви винні виключно місцеві органи Радянської влади тощо) [24, 640, 649], М.С.Гордієнком ретельно проаналізовані досить складні процеси, пов'язані з розколом РПЦ, виникненням «обновленського» руху та відновленням єдності РПЦ. Як справедливо зазначають автори монографії, наприкінці 80-х рр. історія РПЦ залишалась однією з найменш досліджених проблем радянської історіографії [24, 5].

Слід нагадати про збірку статей «На пути к сво-

боде совести» [25], авторами якої є атеїсти і представники різних релігійних конфесій, які висвітлюють питання, пов'язані зі становищем релігії за радянських часів. Досить цікавою є стаття Д.Фурмана «Религия, атеизм и перестройка», де доводиться необхідність реального відокремлення Церкви від держави; стаття В.Гараджи (колишнього директора Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС), якій вважає, що радянські дослідники у своїх працях обминали питання про роль і функції релігії в суспільстві, а намагались насамперед з'ясувати, «почему в социалистическом обществе еще существует религия, когда по всем теоретическим выкладкам ей положено умереть». Автор пропонував кардинально переглянути історію Православної церкви та атеїзму в СРСР, більш ретельно, об'єктивно розкривати характер і сутність відносин державних структур та Православної церкви за радянських часів [25, 20, 27].

Отже, радянським авторам 50-80-х рр. ХХ ст. були притаманні спільні методологічні підходи до висвітлення зазначеної проблеми, схожі стереотипи мислення, певна загальна спрямованість публікацій. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. виникли розбіжності щодо методології, принципів та завдань історичної науки, історії Православної церкви та державно-церковних взаємин в різні періоди вітчизняної історії. Згадані розбіжності не завадили історикам, а навпаки, спонукали їх до підготовки та видання низки цікавих досліджень, що потребують окремого і ретельного наукового аналізу в наступних історіографічних публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Силантьєв В.І.* Антиклерикальні видання радянських дослідників 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд //Грані.— 2003. — № 3 (29). — С.58-61; Його ж. Проблема «самодержавство і Православна церква» в радянській історіографії 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття//Грані. — 2003. — № 5 (31). — С.64-66; Його ж. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в антирелігійних виданнях радянських авторів 20-х рр. ХХ століття: історіографічний огляд //Грані. —2003. — 5 (32). — С.25-28.
2. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. — К.: Четверта хвиля, 1997. — 297 с.
3. *Грекулов Е.Ф.* Православная церковь — враг просвещения. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 191 с.; Його ж. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX — начало XX в.). — М.: Наука, 1969. — 183 с.
4. *Плаксин Р.Ю.* Крах церковной контрреволюции, 1917-1923 гг. — М.: Наука, 1968. — 192 с.; Його ж. Тихоновщина и ее крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. — Л.: Лениздат, 1987. — 208 с.; *Корзун М.С.* Русская православная церковь. 1917-1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. — Минск: Беларусь, 1987. — 111 с.
5. *Расторгуєва Н.* До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921-1925 рр. //Укр. іст. журнал. — 1967. — № 1. — С.85-89; *Еленський В.Е.* Здійснення в УРСР Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва //Там само. — 1968. — № 3. — С.121-129; *Молчанов О.* Перше покоління (Українські атеїсти перших років Радянської влади на Україні) //Людина і світ. — 1967. — № 12. — С.12-17; *Забереж'єв М.* Політика КПРС і Радянської держави по відношенню до релігії та віруючих: Слухачам системи політосвіти //Там само. — 1983. — №3. — С.58-61.
6. *Ким М.П., Поляков Ю.А.* Изучение истории советского общества //Советская историческая наука в 1975-1979 гг./Отв. ред. Тихвинский С.Л. — М.: Наука, 1980. — С.40-62; Кондуков Ю.Ю. Основные направления исторических исследований в Украинской ССР. — Там само. — С.288-300.
7. Історіографічні дослідження в Українській РСР/Ред. кол.: Гуржий І.О., Калениченко П.М., Санцевич А.В. та ін. — Вип.5. — К.: Наукова думка, 1972. — 147 с.; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982). — К.: Вища школа, 1984. — 142 с.

8. Історія Української РСР: У 8-мі т. — К., 1977-1979 рр.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 — 1986). — Т.10. 1961-1965. — М.: Политиздат, 1986 — 494 с.
10. *Новиков М., Пищик Ю.* Атеистическая литература: поиски и проблемы //Коммунист. — 1982. — № 10. — С.119-125.
11. Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма: Сб. трудов /Редкол.: А.М.Лесков (отв. ред.) и др. — Л.: [Б.и.], 1977. — 156 с.; Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма: Сб. трудов /Редкол.: А.М.Лесков (отв. ред.) и др. — Л.: ГМИРИА, 1978. — 155 с.; Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма: Сб. научных трудов /Редкол.: Я.Я.Кожурин (отв. ред.) и др. — Л.: ГМИРИА, 1982. — 164 с.
12. *Кобецкий В.Д.* Социологическое изучение религиозности и атеизма. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. — 118 с.; *Яблоков И.Н.* Методологические проблемы социологии религии. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 133 с.
13. *Шахнович М.И.* Ленин и проблемы атеизма. Критика религии в трудах В.И.Ленина. — М.:Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 671 с.; *Огневая Е.В.* В.И.Ленин об отношении партии и государства к религии //Вопросы атеизма. — 1980. — Вып.16. — С. 34-41; *Окулов А.Ф.* Ленинское атеистическое наследие и современность. — М.: Политиздат, 1986. — 128 с.; *Тимофеев В.* Непохитні ленінські принципи //Людина і світ. — 1980. — № 1. — С.11-17.
14. *Осипов А.А.* Путь к духовной свободе (Рассказ бывшего богослова). — М.: Госполитиздат, 1960. — 80 с.; *Його ж.* Откровенный разговор с верующими и неверующими: Размышления бывшего богослова. — Л.: Лениздат, 1978. — 287 с.; *Титов В.Е.* Православие. — М.: Политиздат, 1967. — 336 с.; *Чертихин В.Е.* У истоков религии. — М.: Политиздат, 1977. — 96 с.
15. *Танчер В.К.* Религия и современный мир. Проблемы социально-политического модернизма в русском православии. — К.: Знание, 1985. — 48 с.; *Зоц В.А.* Православие и культура: Факты против домыслов. — К.: Политиздат Украины, 1986. — 226 с.; *Калинин Ю.А.* Критика философско-идеалистических основ современного православия. — К.: Выща школа, 1987. — 102 с.; *Його ж.* Модернизм русского православия. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 77 с.; *Копаница М.М.* Современные социальные концепции русского православия. — Х.: Выща школа, 1988. — 148 с.; *Красников Н.П.* Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. — К.: Выща школа, 1988. — 179 с.; *Бондаренко В.Д.* Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — 176 с.; *Саух П.Ю.* Атеизм и религия о счастье и месте человека в мире. — Днепропетровск: Промінь, 1989. — 183 с. та ін.
16. *Калинин Ю.А.* Критика философско-идеалистических основ... — С. 4.
17. *Красников Н.П.* Вказ. праця. — С.4.
18. *Саух П.Ю.* Вказ. праця. — С.4-5.
19. Идеология русского православья: Критичний аналіз /Б.О.Лобовик, М.С.Гордієнко, М.П.Красников та ін. — К.: Політвидав України, 1986. — 197 с.
20. *Курочкин П.К.* Православие и гуманизм. — М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1962. — 167 с.; *Придувалов Ф.М.* Приспособленческие тенденции в идеологии современного православия в СССР //Критика религиозной идеологии: Сб. статей /Редкол.: П.Н.Гапочка и др. — М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. — С.112-126; *Шердаков В.Н.* Иллюзия добра: Моральные ценности и религиозная вера. — М.: Политиздат, 1982. — 287 с.; *Сапроненко В.В.* Духовные потребности и православие. — Ставрополь: Книжн. изд-во, 1985. — 96 с.
21. *Билинец С.* Тьма и ее слуги (О православных монастырях и монашестве). — К.: Госполитиздат УССР, 1960. — 88 с.; *Колесник Н.А., Фуров В.Г.* Гражданственность и религиозная вера. — К.: Политиздат Украины, 1985. — 118 с. та ін.
22. *Билинец С.* Зазн. праця. — С.70; *Придувалов Ф.М.* Зазн. праця. — С.9.
23. Социалистическая обрядность и формирование нового человека /Сост.: В.В.Бабанюк, Н.М.Закович, А.С.Онищенко. — К.: Политиздат Украины, 1979. — 351 с.; *Закович Н.М.* Советская обрядность и духовная культура. — К.: Наукова думка, 1980. — 220 с.; Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки /А.С.Онищенко, В.Н.Горовой, П.И.Косуха и др. — К.: Выща школа, 1988. — 271 с.
24. Русское православие: вехи истории /Науч. ред. А.И.Клибанов. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.
25. На пути к свободе совести /Сост. и общ. ред. Фурмана Д.В. и о.Марка (Смирнова). — М.: Прогресс, 1989. — 496 с.

О.В.ЩЕРБАКОВА

САМОДІЯЛЬНІ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Щербакова Ольга Валеріївна – проректор з економічних та кадрових питань, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Питання про діяльність органів громадської самодіяльності знайшли відображення в науковій і, здебільшого, політичній літературі радянських часів, насамперед в колективній монографії «Ради в містах і органи громадської самодіяльності» [2] та книзі Л.М.Гордієнка «Партійне керівництво державними і громадськими організаціями в сучасних умовах» [3]. Однак в названих та інших творах діяльність самодіяльних формувань розглянута не критично, зокрема автори перебільшують їхній вплив на громадське життя в країні та регіонах. У вітчизняній історіографії 1990-х – початку 2000-х років, існування цих формувань практично ігнорується, нібито їх взагалі не було. Відтак вважаємо за необхідне з сучасних позицій розглянути і узагальнити досвід діяльності самодіяльних формувань в умовах тоталітарного режиму, визначити, що в ньому було цінного і що можна використати на етапі розбудови демократичної Української держави.

Якщо адміністративно-командну систему, що функціонувала у радянському суспільстві протягом всієї соціалістичної доби, уявити у вигляді велетенської піраміди, то її підвалинами були саме органи громадської самодіяльності населення, або просто самодіяльні формування. До них зараховувались ті, що створювались за місцем проживання населення, діяли в межах території місцевої Ради чи населеного пункту, не мали власних керівних центрів і, як правило, відносин членства [10, 374]. Вважалося, що самодіяльні формування виникали і діяли з власної ініціативи самих громадян. Проте, як свідчив Закон про міську, районну Раду депутатів трудящих в Українській РСР (1971р.), насправді вони не тільки створювались за рішенням виконкомів місцевих Рад, але й були підпорядковані останнім у всій своїй діяльності, виконували роль провісних ланок системи адміністративного управління територіями [3, 64,113].

Деякі органи громадської самодіяльності з'явилися ще у 1930-ті рр. Так, у Дніпропетровську, Харкові, Сталіно (з 1961р. -Донецьк) та інших містах України у цей період почали діяти квартальні, дільничі (на декілька кварталів), підрайонні (у віддаленому районі) територіальні депутатські групи при наявності на зазначеній території хоча б одного члена чи кандидата в члени міської або районної Ради. Там, де депу-

татів не було, утворювалися квартальні комітети як органи громадської самодіяльності, що діяли на підставі інструкцій Народкомунгоспу [2, 64]. До складу квартальних комітетів входили робітники, службовці, інженерно-технічні працівники, але переважно більшість їх членів, як і в наступні роки, складали пенсіонери, які мали вільний час для виконання цієї досить обтяжливої громадської роботи.

Масове розповсюдження цих самодіяльних формувань відбувається активно у повоєнні роки. По-перше, в цих органах сталінське керівництво побачило зручний інструмент посилення тоталітарного контролю за всією життєдіяльністю своїх підданих, коли відчуло загрозу для існування тоталітаризму з боку «народу-переможця». По-друге, партійні і радянські структури були змушені санкціонувати соціальну творчість мас, зокрема створення різних громадських організацій і самодіяльних формувань, бо без цього було просто неможливо подолати жорстоку розруху в країні, відбуватися вщент зруйновані під час окупації і бойових дій міста і села.

У другій половині 1940-х рр. в Українській РСР утворюється велика кількість домових, квартальних, вуличних, сільських комітетів, а також батьківських комітетів і жіночих рад, в роботі яких брало участь більш як 400 тис. активістів – робітників, селян, службовців, пенсіонерів тощо [12, 236]. Ці органи провели досить плідну роботу по залученню широких верств населення щодо відбудови населених пунктів, налагодження побуту. Зокрема, особливо багато зробили названі самодіяльні органи у відбудові шкільної освіти. Вони неодноразово організовували суботники і недільники на будівництві і ремонті шкіл. Лише у Житомирській області, яка стала ініціатором масового руху за народну допомогу навчальним закладам, у недільниках по підготовці шкіл до 1946-1947 навчального року взяло участь майже 300 тис. чоловік. Завдяки цьому руху за період з 1946 по 1950 р. в республіці було збудовано 3,3 тис.[7, 17] шкіл, значно збільшилась мережа позашкільних закладів, кімнат для роботи з дітьми за місцем проживання тощо. Значну роботу по відбудові шкіл, а також медичних, культурно-просвітницьких закладів, шляхів, благоустрою території провела в цей час громадськість Києва,

Харкова, Ворошиловграда, Донецької та Дніпропетровської областей.

Новий етап в розвитку самодіяльних формувань припадає на кінець 50-х – початок 60-х рр. Цей етап пов'язаний з тими бурхливими соціально-політичними процесами у радянському суспільстві, які з часом отримають узагальнену назву «хрущовської відлиги». Критика сталінізму, що пролунала на XX з'їзді КПРС, реабілітація багатьох репресованих, часткове обмеження влади партапарату і свавілля різних бюрократичних структур – все це уявлялось як довгождана готовність держави до співробітництва з народом, її щире бажання спертися на соціальну творчість людей. Одним з результатів та проявів десталінізації і демократизації суспільства й стало швидке зростання кількості самодіяльних формувань, яких наприкінці 1960-х рр. налічувалось майже 500 тис. Кількість їх членів досягла за офіційними даними 8,5 млн. чол. [1, 16]. Так, у 1966 році у Дніпропетровську діяло понад 2,5 тис. масових громадських самодіяльних організацій, у роботі яких брало участь близько 110 тис. людей, у тому числі 1243 депутатів місцевих рад. Це домові, квартальні, вуличні комітети, добровільні народні дружини, товариські суди, батьківські комітети при школах, жіночі ради тощо. Крім того, в місті було утворено понад 3 тис. постів (депутатських, санітарних тощо), до складу яких входило понад 21 тис. осіб [15]. Протягом багатьох років при виконкомі Жовтневої райради депутатів трудящих ефективно працювала рада з керівництва домовими комітетами, яку очолювала З.О.Грошенкова. Завдяки діяльності цього формування, тільки за 1965 р. відремонтовано квартир силами мешканців на суму понад 190 тис. крб.

Очевидно, що далеко не кожна людина, що значилась в списках, активно працювала. Значна частина з них була лише «баластом», як тоді було прийнято говорити. Але вже сам той факт, що третина дорослого населення була зарахована до того чи іншого самодіяльного формування, свідчить про певні тенденції соціально-політичного життя в країні і обумовлений ними характер ментальності суспільства.

У нових суспільно-політичних умовах відбувається активізація діяльності багатьох самодіяльних організацій, які стають на деякий час самодіяльними у повному розумінні цього слова, бо вони не тільки допомагали місцевій владі в реалізації її рішень, але й самі були владою на підлеглий невеличкій території, поводити себе на ній як дбайливі господарі. Вони залучали населення до трудової участі в роботі по благоустрою та озелененню вулиць і дворів, наглядали за дотриманням мешканцями будинків існуючих санітарних норм, організовували допомогу самотнім людям похилого віку і навіть висту-

пали у ролі організаторів «соціалістичного змагання» за присвоєння будинку почесного звання «Будинок комуністичного побуту», вулиці – «Краща вулиця міста (району)», «Село зразкового порядку та високої культури» тощо.

І хоча більшість населення навряд чи підтримувала високий пафос придуманих партійними чи радянськими функціонерами «соціалістичних змагань», не можна не зазначити, що під гаслом цих змагань у 1960-1970-ті рр. великий загаль люდე брав найактивнішу участь у благоустрою та озелененні міст і сіл України. Так, у Дніпропетровській області за участю населення за 1966-1967 рр. було засаджено 64 парки, 111 скверів, створено 72 зелені зони відпочинку загальною площею 850 га [14]. В Донецькій області, де діяло 334 громадських органи самодіяльності, тільки у 1970 р. було побудовано і відремонтовано за їх участю 470 тис. кв. м. шляхів, 230 тис. кв. м. тротуарів, прокладено 120 тис. погонних метрів водогону, встановлено 4 тис. водорозбірних колонок, побудовано 336 колодязів, 142 мости, 375 агітмайданчиків, в ісаджено понад 1 млн. дерев і чагарників [2, 66]. Місто Донецьк, де на кожного жителя припадало у 1970-ті роки 13,6 кв. м. зелених насаджень, перетворилося в одне з зелених міст світу. Предмет особливої гордості донецчан – більш як мільйон троянд, що прикрашають місто [5, 119]. Велику і досить плідну роботу по благоустрою і озелененню підлеглих територій провела також громадськість Ворошиловграда (Луганська), Сум, Севастополя, селищ Михайлівка Запорізької та Куп'янськ-Вузловий Харківської областей.

В суспільно-політичній думці кінця 1950-х рр. поширюється ідея про те, що при соціалізмі держава і народ складають одну цілісність. Виходячи з цього положення, XXI з'їзд КПРС (1959 р.) прийняв рішення про поступову передачу багатьох функцій, виконуваних державними органами, у відомство громадських організацій. За короткий час в Україні була створена густа мережа різних органів громадської самодіяльності, головним призначенням яких повинно було стати поширення громадських засад у діяльності підпорядкованим місцевим Радам підприємств, установ, організацій. Так, у сфері народної освіти, окрім батьківських комітетів, які почали діяти у попередні роки, були створені комісії сприяння сім'ї і школі на виробництві [16]. Тільки в Полтавській області було створено 700 освітянських комісій на виробництві. У торгівлі діяли громадські ради магазинів; у охороні здоров'я – ради при відділах охорони здоров'я – виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих та медичні ради при лікувальних закладах; у системі соціального захисту населення – жіночі ради, ради пенсіонерів та офіцерів у відставці; у культурі – бібліотечні ради тощо.

З вищезгаданих органів громадської самодіяльності лише батьківські комітети відзначились активністю своїх членів, що було обумовлено природною зацікавленістю батьків тим, в яких умовах навчаються і знаходяться у школі їх діти. Хоча батьківські комітети в більшості і були спроможні втілити громадські засади в управлінні навчальними закладами, як це малось на увазі, проте вони відігравали значну роль у виконанні різноманітної конкретної роботи: залучали батьків до ремонту та оздоблення шкільних приміщень, організовували оздоровлення та дозвілля школярів, допомагали педагогам виховувати їх, вирішували питання надання матеріальної допомоги дітям з малозабезпечених сімей тощо.

Що стосується інших самодіяльних формувань, які покликані були забезпечити участь громадськості у керівництві державними закладами, то їх діяльність здебільшого була активною лише на папері. Насправді ж надзвичайно поодинокими були випадки, коли ці органи використовували своє право громадського контролю і втручалися в управління тими чи іншими установами і підприємствами. А коли вже й була хоча б слабка спроба зробити це, то, як правило, вона не отримувала підтримки з боку тих органів, що мали реальну владу. Самі ж самодіяльні формування такої влади не мали. На відміну від партійних організацій, в них не було навіть дійового механізму щодо реалізації своїх рішень, і це не дивно, адже ж командно-адміністративна система, яка залишилася незламаною, не зважаючи на всі демократичні новації 1950-1960-х рр., відторгала від себе будь-яку посправжньому демократичну інституцію.

У цьому відношенні повністю відповідали характеру суспільних відносин, що склалися у Радянському Союзі, такі самодіяльні формування, як добровільні народні дружини (ДНД) - вони ж бо не контролювали діяльність державних органів, а лише виконували їх рішення щодо охорони громадського порядку у тому розумінні, як це уявлялося владі у той чи інший час.

Вперше дружини виникли у 1958 р. за ініціативою трудових колективів низки промислових підприємств Ленінграда, Свердловська, Донецької області, і вже наступного року їх діяльність була схвалена компартійними органами. Відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про участь трудящих в охороні громадського порядку» (березень 1959 р.), дружини були створені на багатьох підприємствах, в радгоспах, колгоспах, установах, навчальних закладах і навіть домоуправліннях. До кінця 1959 р. в країні діяло вже понад 80 тис. народних дружин, а кількість дружинників досягла 2,5 млн. чол. [9, 47]. Частина з цих дружин незабаром перетворилася у оперативні загоны, які взаємодіяли з міліцією у боротьбі з злочинністю. У

1970-ті рр. з'являються також спеціалізовані дружини по охороні державного майна, боротьбі з дитячою бездоглядністю, у 1980-ті – боротьбі з пияцтвом. Велика кількість добровільних народних дружин була створена в Києві, Харкові, Дніпропетровську та ін. містах України. Наприклад, у Києві діяло у 1970-ті рр. 1,9 тис. загонів, у яких налічувалось 245 тис. дружинників. [8, 146]. Міцні робітничі загоны охоронників правопорядку були створені на Київських заводах «Кристал» та «Ленінська кузня», Харківському тракторному та Нижньодніпровському трубопрокатному заводах. Народні дружини тут були закріплені за прилеглими територіями, регулярно здійснювали патрулювання на вулицях і в парках, вартували в клубах і на танцювальних майданчиках. Завдяки залученню виробничих колективів, громадськості до охорони правопорядку протягом трьох десятиліть, коли активно діяли народні дружини, на вулицях міст України панував спокій. Навіть іноземні туристи неодноразово здивовано відзначали: у будь-яку годину доби вони не відчували загрози для свого життя.

Однак діяльність добровільних народних дружин могла б бути більш плідною і довгостроковою, якби партійні функціонери, що знаходились на чолі штабів ДНД, не залучали їх до виконання обов'язків, які або були не властиві громадським організаціям, або ж дискредитували ідею участі громадськості у охороні правопорядку. Так, на початку 1960-х рр. дружинники подекуди були змушені разом з міліцією вести гостру, хоча зовні й досить кумедну, боротьбу за те, щоб штани у юнаків були не вузче, ніж це неофіційно встановила влада. Пізніше дружинники повинні були поділяти стурбованість влади з приводу довжини дівчачих спідничок. У другій половині 1980-х рр. нове покоління дружинників залучали до не менш безглуздої боротьби «за тверезий спосіб життя», яка на практиці перетворилася у знущання з власного народу.

Вся діяльність добровільних народних дружин поступово підпала під жорстку регламентацію з боку партійних і радянських органів, відділів міліції, а самі дружинники фактично виконували роль позаштатних працівників останніх. За цих умов багато дружинників погоджувались виконувати свої обов'язки тільки тому, що за це, згідно з положенням про добровільні дружини 1974 р., вони отримували для себе на виробництві додаткову відпустку та ряд інших пільг. Коли ж у 1987 р. ці пільги були за рішенням уряду скасовані, діяльність багатьох народних дружин частково або повністю припинилася.

Занепад соціально-політичної активності громадян, з одного боку, й зростання кількості різних громадських організацій та самодіяль-

них формувань, з іншого-це один з характерних парадоксів суспільного життя за часів так званого «застою». У 1980 р. кількість самодіяльних формувань в Україні зростає до 580 тис., кількість їх членів до 9 млн. чол. [6, 431]. Однак відомо багато прикладів, коли партійні й радянські органи перебільшували задля свого благополуччя існуючу кількість активу і самодіяльних формувань або приписували їм активність там, де її не було. Наприклад, жителі селища Ясногірське Донецької області, які мали давні традиції розвитку особистого підсобного господарства, у 1980р. виростили 105 голів великої рогатої худоби, 325 свиней. 13 тис. кроликів, продали заготівельним організаціям 15,4 тон м'яса. Очевидно, це була корисна справа, але ж чи можна її вважати «патріотичною ініціативою» Ясногорської селищної Ради та вуличних і квартальних комітетів селища на честь XXVI з'їзду КПРС, як це відзначив у своїй постанові Краматорський міськком компартії? [4, 30-31]. Подібні факти не були поодинокі в ті часи і вони створювали перекручене уявлення про масштаби суспільних ініціатив і суспільно-політичну активність людей.

Багато з тих формувань, які зараховувались до категорії самодіяльних, можна вважати такими лише умовно, бо в одному випадку згоду людини працювати на громадських засадах «купували» в обмін на різні блага і привілеї, в іншому – «громадська робота» фактично входила у коло посадових обов'язків члена такого самодіяльного органа. Типовим в цьому розумінні був професійний склад рад громадськості мікрорайонів, які, як правило, утворювалися з числа інспекторів дитячих кімнат міліції, організаторів позакласної та позашкільної виховної роботи середніх шкіл, завідувачів дитячих секторів клубів та будинків культури, заступників секретарів парткомів з ідеологічної роботи промислових підприємств та установ тощо.

Перші ради громадськості з'явилися наприкінці 1960-х рр. в Донецьку і Дніпропетровську, Миколаєві, і в наступні роки вони стають майже головною ланкою в системі громадських формувань, що діяли за місцем проживання населення, їх виникнення було, на перший погляд, обумовлено характером забудови великих міст – появою так званих мікрорайонів, тобто нових міських житлових масивів з кількістю населення 6-12 тис. чол. Проте справжня причина створення і поширення цих нових органів полягала в падінні активності традиційних формувань, що діяли у великих містах виключно на громадських засадах, – домових, вуличних і квартальних комітетів. Необхідно було заповнити цей вакуум формуваннями, що склалися з числа службових осіб, яких можна було адміністративними засобами примусити працювати.

Об'єднання і координація зусиль кількох організацій дозволила багатьом радам громадськості провести плідну роботу щодо створення умов для організації і виховання дітей і підлітків, попередження правопорушень серед неповнолітніх. Наприклад, за ініціативою ради громадськості мікрорайону Миколаївського заводу «Океан», чий досвід був схвалений секретаріатом Української Ради професійних спілок, почали діяти на житловому масиві клуб юного техника, 7 гуртків художньої самодіяльності, обладнано 5 спортивних майданчиків [13]. Аналогічну роботу, як відзначалось на IV Всесоюзних педагогічних читаннях «Спільна робота школи, сім'ї і громадськості» (Київ, 1976р.), проводили також ради громадськості у Харкові, Кривому Розі, Шостці (Сумська область), Мелітополі (Запорізька область) та ін. містах України [11]. Однак активність рад громадськості аж ніяк не свідчила про активність широких верств населення, яке практично не брало участі у діяльності цих псевдосамодіяльних органів.

Формалізм, заорганізованість, потяг різних бюрократичних державних структур до дріб'язкової регламентації усієї діяльності громадськості – все це поступово призвело до соціальної апатії в суспільстві і, як результат, глибокої кризи в системі громадських організацій і самодіяльних формувань. Тому ж не дивним є той факт, що переважна більшість з них не знайшла свого місця, коли на зламі 1980-1990-х рр. розпочалися процеси політизації широких верств населення, пошук нових форм суспільно-політичної активності. Збуджена енергія соціальної творчості громадян знайшла вихід не в реанімації самодіяльних формувань, а у створенні неформальних організацій, тобто тих, які виникали без санкції різних бюрократичних структур.

Проте саме життя, а точніше розбудова Української держави, довели необхідність відродження органів громадської самодіяльності населення за місцем проживання.

У радянську добу накопичений певний досвід організації громадського самоврядування. Певна річ, у цій справі в умовах тоталітарного режиму було багато формалізму, і про дійсне самоврядування, так само, як і про демократію взагалі, тоді не могло бути й мови. Однак повністю відкидати накопичений досвід навряд чи доцільно і розумно. На жаль, поки що на етапі становлення української демократії саме так і робиться. До чого це призвело – відомо. Видно, як то кажуть, незброєним оком. Наприклад, коли звертаєш увагу на те, якими неохайними стали подвір'я і під'їзди багатьох будинків на наших житлових масивах. Або як небезпечно стало вночі на наших вулицях. Тож питання про відновлення роботи самодіяльних громадських формувань сьогодні є вкрай актуальними. Насамперед, на наш погляд, назріла необхідність створення громадських об'єднань

житлових будинків. Потрібно відновити роботу добровільних народних дружин (можливо їм дати іншу назву), в тому числі по охороні приміських дач, котрі сьогодні постійно грабуються. В умовах такої ринкової економіки, яка, нікуди правди діти, у нас сьогодні частіше нагадує базарну,

ніж ринкову, необхідні формування, що могли б ефективно відстоювати інтереси споживачів перед комунальними службами та торгівлею. Адже цілком зрозуміло, що держава поки що не може виконати деякі функції по соціальному захисту громадян краще, ніж самі громадяни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Барахтян В.* Вдосконалювати правове регулювання діяльності громадських організацій//Радянське право. – 1970. №12. -С. 14-18.
2. *Бутко І.П., Корнієнко М.П., Стоянов Г.В.* Ради в містах і органи громадської самодіяльності.- К.,1974. – 181 с.
3. Відомості Верховної Ради УРСР.- 1971. – №29. – 121 с.
4. *Гордієнко Л.М.* Парти́йне керівництво державними і громадськими організаціями в сучасних умовах. – К., 1981. – 71 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька обл. – К., 1976. -810 с.
6. История Украинской ССР: В 10 т. – К.,1985. -Т.10. -382 с.
7. *Кобзар Б.С.* Громадськість і виховання. – К., 1973. -314 с.
8. Местные Советы: Укрепление социалистической законности и правопорядку. – К., 1987. -92 с.
9. *Мицкевич А.В.* Повышение роли массовых организаций трудящихся и переход к коммунистическому самоуправлению. -М., 1963. -71 с.
10. Советы народных депутатов: Справочник. -М., 1984. -382 с
11. Совместная работа школы, семьи и общественности по коммунистическому воспитанию детей и молодежи: Программа и тезисы докладов на IV Всесоюзных педагогических чтениях, 23-26 марта 1976 г. -К., 1976. -224 с.
12. *Терлецький В.М.* Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (193-1958).- К., 1966. -379 с.
13. ЦДАВО України, ф.2605. оп.8, спр.8857, арк.21-24.
14. Дніпропетровський облдержархів, ф.Р-3383, оп. 2 – продовження, спр. 250, арк. 14.
15. Дніпропетровський облдержархів, ф.Р-416, оп. 2, спр. 1308, арк. 25-26.
16. Полтавський облдержархів, ф.П-15, оп.11,спр.114,арк.11.

ФІЛОСОФІЯ

С.В.ШЕВЦОВ

КАССИРЕР CONTRA ХАЙДЕГГЕР (КУЛЬТУРНО-ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ДАВОССКОГО СПОРА)

Шевцов Сергей Викторович - докторант кафедры философии Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук

В отличие от методов исторической филологии, имеющей собственные задачи, мыслящий диалог определяется другими законами. Эти законы более уязвимы. Ошибки в этом диалоге более опасны, упущения более часты.

М.Хайдеггер «Кант и проблема метафизики»

Борьба философов – венец интеллектуальной жизни Европы. Искры истины, высекающиеся здесь выводят в непотаенное новые грани бытия: а) *гносеологические*, расширяющие границы познания, умножающие, согласно Экклезиасту, скорь нашу, и приносящие, согласно Боэцию, утешение; б) *аксиологические*, артикулирующие ценностные идеалы европейского сознания; в) *исторические*, проявляющиеся в приверженности философов той или иной традиции, и одновременно новаторстве их мысли; г) *метафизические*, удерживающие вопрошание открытым, и втягивающие в себя сознание, поглощенное философией. В такой борьбе не существует пространственно-временных границ – споры с Парменидом, Платоном, Аристотелем, длятся уже две с половиной тысячи лет. Философы прошлого присутствуют в настоящем, пока есть потребность в вопрошающем мышлении. Особая интрига – споры, окрашенные личностным присутствием их участников, либо посредством эпистолярного жанра, либо, что называется, «глаза в глаза»: Лейбниц и Ньютон, Фихте и Шеллинг, Дильтей и Йорк и др.

Спор в Давосе между Эрнстом Кассирером и Мартином Хайдеггером, состоявшийся три четверти столетия назад, интересен и самой встречей двух титанов мышления, и столкновением в их лицах ключевых интенций фундаментальной онтологии и неокантианства, экзистенциализма и философии культуры, но главное, спор в Давосе – выявление ликов современного философствования: диалогичности, полисемантической, полицентричности, комплементарности, мультикультуральности и др.

В истории философии существует несколько оценок этого интеллектуального поединка. Первая видит в нем спор поколений (Ю.Хабермас, К.

Грюндер и др.). С ней, думаю, можно согласиться отчасти, поскольку ввиду явной психологической подкладки упускается главное – онтологические основания спора. Иными словами, такой подход может быть интересен в контексте психоаналитических штудий Софокла, Шекспира, Тургенева и др., историкам науки, но для философа важна метафизика проблемы: *как* образуется и *что* происходит в «складке» мышления (понятие Ж.Делеза), где сходятся две равновеликие и философски обоснованные точки зрения. Вторая оценка (П.Обенк и др.), примыкающая к первой, где Хайдеггер предстает апологетом философии модерна, а Кассирер – «диалектики просвещения», «тирании логоса», также мне видится слишком упрощенной. Безусловно, Кассирер отстаивал марбургское видение Канта, тогда как Хайдеггер пытался преодолеть не только марбургский, ни и баденский, то есть в целом неокантианские подходы. Однако сам Кассирер никак не укладывается в «прокрустово ложе» неокантианства (Д.Верен, Х.Кун и др.), а обращение Хайдеггера к Канту можно проинтерпретировать как отход от тех неклассических позиций, эксплицированных в «Бытии и времени», и возврат на позиции классического мышления. Оба философа – новаторы, выработавшие свой стиль, свою манеру рассмотрения философских вопросов. Оба, исходя из видения множественности способов бытия, наряду с Гуссерлем, Витгенштейном и др., стояли у истоков модерна: проекты символических форм Кассирера и деконструкции метафизики Хайдеггера, каждый по своему, выступили разрушителями эпохи «метарассказа». В этом смысле мне близка оценка Х.Петцольда, М.Соболевой и др., утверждающих, что обе позиции необходимо рассматривать не в плоскости «победа – поражение», «истинно

– ложно», но комплементарно. В этом споре Кассирер и Хайдеггер метафизически «порождают» друг друга, выкристаллизовывают свои позиции, поскольку это своего рода итог их регулярного общения в стенах Марбургского университета, начиная с 1923 г., где два философских атланта встретились в раскрытии фундаментального вопроса: что есть бытие?. Мне и интересна эта встреча, как некое со-бытие, в котором происходит становление философских позиций, где выявляется эта диалогичность, полисемантика, мультикультуральность. Поэтому задачи статьи: выявление и анализ культурно-онтологических оснований давосского спора.

К 1929 г. – времени спора – интеллектуальная жизнь Европы развернула практически все свои основные потенции: противостояние классического и неклассического стилей мышления, антропологизма и сциентизма, монизма и полицентризма. Философия в синкретичности своих направлений переживала неоренессанс и находилась в мощном силовом поле работ, среди которых: «Логические исследования» Э.Гуссерля, «Логико-философский трактат» Л.Витгенштейна, «Творческая эволюция» А.Бергсона, «Бытие и время» М.Хайдеггера, «Философия символических форм» Э.Кассирера и др. В психоанализе и неклассической физике артикулирован принцип дополнительности. Бушевали споры между последователями И.Ньютона и А.Эйнштейна. В живописи сюрреалисты проводили эксперименты не просто с пространством, но условиями возможностями его восприятия. Кинематограф переживал трагикомичность бытия маленького человека в его одинокости и заброшенности, воплощенной чаплинским гением. Литература продвигалась потаенными тропами джойсовского «Улисса», захваченная прустовскими поисками утраченного времени. Среди факторов, повлиявших непосредственно на обе стороны спора и его предмет, выделю два императива, различных по выражению, но родственных генетически, и требовавших возврата в первом случае к Канту, во втором – к самим вещам («*Sachen Selbst*»).

Идея «возврата», обозначенная двумя императивами, ни в коем случае не есть призыв к ретроградству или слепому копированию прошлого, но путеводная нить европейской культуры последних пяти столетий, укорененная в ней как фундаментализм, заявивший о себе сначала религиозно деятельностью Лютера («*hier stehe – ich kann nicht anders*») с требованием возврата к Священному Писанию, а затем философски, начиная с Декарта и Бэкона, пытавшихся найти новые беспредпосылочные основания мышления. Возврат понимался как возврат к истокам, *arche*, неким основополагающим принципам (картезианское требование ясности и очевидности, бэконовский путь пчелы), изначальности философского опыта (то же картезианское сомнение и бэконовское преодоление идолов пещеры, рынка, театра). Идея

возврата к основаниям передается английским словом *background*, семантически содержащем в себе такие понятия как *history, culture, education, experience, tradition*. В русском языке, мне видится, эту идею передает слово «укорененность» (в традиции, истине) как бытие-у-корней, присутствии в том изначальном, где все слито воедино (греч. *en kai pan* – все во всем), где человек обретает самого себя, что так тонко подмечено Мандельштамом:

*Останься пеной, Афродита,
И слово в музыку вернись,
И сердце сердца устыдись
С первоосновой жизни слито.*

Возврат к Канту – возврат к той радикальности постановки вопросов и кропотливости поиска ответа на них с императивным требованием «теоретической совести», образцом которой особенно был кенигсбергский отшельник. Революция в мышлении, охарактеризованная Кантом как «коперниканский переворот» есть обретение совершенно иного взгляда на вещи. Чего стоило одно только обнаружение измененного метода мышления, согласно которому в предметах *a priori* познается только то, что мы сами в них вкладываем, и проведение трансцендентальной границы между чувствами и рассудком, опрокинувшее по сути дела всю предыдущую традицию европейской метафизики. Потому Кант не только вершина эпохи Просвещения, но один из зодчих современной парадигмы философствования, он – главное действующее лицо, *tertium quid* давосского спора.

Требование возврата к самим вещам («*Sachen Selbst*») – реакция на кризисную ситуацию в науке как таковой. Прогресс наук был столь ошеломляющ, теория настолько заслонила собой действительность, что возникла необходимость в обретении такого изначального опыта, в котором вещи видятся такими, как они даны нам до всякой теории о них. Так, в математике развернулась борьба между формализмом и интуитивизмом, теория относительности в физике стремилась показать изначальную взаимосвязь в природе независимо от различных определений и вопросов, биология возвращалась к осмыслению фундаментальных понятий: «живое», «организм» и т.д., в истории с новой силой поднимался вопрос о самой исторической действительности, западная теология стремилась к изначальному пониманию бытия человека в его отношении к Богу.

Платой за успех естественнонаучного подхода к жизни и выставление его в качестве эталона стало овеществление сознания, и как результат – сведение его к психологическим функциям, что вызвало резкую критику со стороны феноменологии, и в частности Гуссерля, которому в начале философского пути не была близка кантовская проблематика и подход к решению проблем. Но по мере собственного развития его вариант трансцендентальной феноменологии, укорененной в

интерсубъективности «жизненного мира» (*Lebenswelt*) стал встречей с Кантом как в поле философских вопросов, так и способах их разрешения.

Таким образом, идеи возврата к Канту и самим вещам родственны онтологически, гносеологически и методологически, поскольку впервые открывают подлинную сферу человеческой субъективности, и выражают собой фундаментальное требование западноевропейской метафизики обретения изначального философского опыта. «Критика чистого разума» (далее КЧР) и в целом кантовский критицизм – та реторта, через которую должно пройти и проходит философское сознание, не только претендующее на грамотность и зрелость, но черпающее в ней вдохновение и новые горизонты философствования. В этом смысле Кассирер и Хайдеггер – кантианцы по духу вопрошания, радикальности постановки вопросов, творческому переосмыслению наследия Канта.

Поводом спора стал вопрос о понятии неокантианства, исходной точкой – учение Канта о бытии, конечной целью – вопрос о возможности познания сущего или обоснования метафизики, плацдармом выступила первая кантовская критика, а катализатором – работа Хайдеггера «Кант и проблема метафизики». Исходя из этого, я выделяю три пласта культурно-онтологических оснований давоского спора. Первый пласт – *объективный*, задающий интеллектуальное пространство спора, включает неокантианство как рецепцию кантовского критицизма в контексте европейской мысли рубежа XIX-XX вв. Второй пласт – *субъективный*, определяющий ключевые интенции спора: исходные пункты философствования Кассирера и Хайдеггера, понимание ими мира и целей философствования. Третий пласт – *интерсубъективный*, определяющий сам спор как среду становления философских взглядов, как своего рода делезовскую «складку» мышления, как со-бытийную структуру, которую предстоит раскрыть.

Хайдеггер рассматривает неокантианство *субстанциально*, это направление в философии, понимающее КЧР как трактат по теории познания и интерпретирующее его с естественнонаучных позиций. В противоположность Хайдеггеру, Кассирер отстаивает *функциональный* подход к неокантианству как только направлению постановки философских вопросов. В этом смысле, во-первых, образование двух школ: марбургской и баденской – уже следствие разработки этих вопросов, а во-вторых, под такое определение неокантианства попадает сам Хайдеггер, и, тем самым, критика его теряет свою легитимность.

Однако Хайдеггера неокантианство не удовлетворяет ни субстанциально как школа, ни функционально с точки зрения формулировки вопросов. Гносеологическая интерпретация КЧР, по мнению Хайдеггера, это не только сужение значения труда Канта, но вообще непонимание того,

что этот труд есть: «Критика чистого разума» есть теория не онтического познания (опыта), но познания онтологического... именно онтология как *metaphysica generalis*, т.е. как основная часть метафизики, в целом здесь обосновывается и впервые приводится к себе самой. Постановкой проблемы трансценденции не «теория познания» ставится на место метафизики, но онтология исследуется в отношении ее внутренней возможности» [8, 10]. Обоснование метафизики в абрисе тех проблем, заданных еще Аристотелем, но так и не решенных в европейской культуре, стало возможным только благодаря Канту. Ключом к обоснованию Хайдеггер видит открытие Кантом трех априорных источников познания, изложенных в первом издании КЧР: чувств в априорности пространства и времени, рассудка в априорности схематизма, и выступающей основанием трансцендентальной эстетики и логики, а также трансцендирования как существенной черты конечности бытия человека (во втором издании КЧР Кант уже пишет только о двух источниках, относя воображение к чувственности). Познание, по Хайдеггеру, возможно в первую очередь как созерцание, мышление же выводится как подчиненное ему, но при этом созерцание и мышление укоренены в воображении. Схематизм рассудка имеет своим источником априорную форму времени, которая становится основой конечности человеческого существования, из чего следует понимание бытия как временности в трансцендентальном единстве прошлого, настоящего и будущего.

Кассирер, также как и Хайдеггер, считает, что гносеологическая интерпретация КЧР – не единственно возможная. Однако в отличие от Хайдеггера понимает ее как основу для разработки критики культуры в целом, многообразия ее проявлений, в которых наряду с рациональными формами (наука, государственность, право) в равной мере существуют и значимы внерациональные (искусство, религия, миф). Поэтому бытие для Кассирера суть символ как синтез многообразного, укорененный в продуктивной деятельности сознания. Продуктивность сознания, или его способность к творчеству, проявляющаяся не в смысле создания вещей, но того, как они могут быть явлены нашему сознанию, раскрывает символ как *отношение* человека к бытию, то есть как то, что не существует подобно физической вещи, но всегда открывается в способности к трансцендированию, преодолевающей границы наличного существования человека, и являющейся одним из факторов тварного характера человеческого бытия. Кассирер не соглашается с Хайдеггером в вопросе служебной функции мышления по отношению к созерцанию, и настаивает на их обоюдной автономности. Основанием таких различных интерпретаций во взаимоотношении двух стволов знания служит понимание исходного пункта философствования, или того,

кто является его субъектом.

Хайдеггер исходит из идеи конечности человеческого существования, пытаясь преодолеть новоевропейский картезианский дуализм тела и духа, ставший основанием механистического видения мира, пропасти между сферами объективности и субъективности, естественнонаучным и гуманитарным знанием. Поэтому исходный пункт философствования – не чистое Эго, не трансцендентальный субъект, но эмпиричность *Dasein*, которое не есть ни тело, ни душа, ни дух, ни психика, и по заданию своему локализованное в дотеоретических сферах бытия (Хайдеггер находит для *Dasein* фундаментальный модус бытия – *Sorge* – заботу), не имеющее окончательных определений, и потому должно актуализироваться каждый раз заново, в том числе, в иных языковых традициях (в русском языке существуют такие интерпретации как «присутствие», «здесь-бытие», «вот-бытие», «сиюбытность»). Отказ от интерпретации *Dasein* суть отказ от раскрытия проекта фундаментальной онтологии как таковой.

Для Кассирера важно, что человек суть дух, бесконечность присуща ему имманентно, и как таковой он суть не античный образ *homo sapiens*, или средневековый *homo peccare*, или новоевропейский *homo faber*, но, прежде всего, *homo symbolicus* в синтетическом единстве тела и духа, их трансцендентальности и трансцендентности по отношению друг к другу, и бытие раскрывается как универсум символических форм. Поэтому если для Хайдеггера кантовский критицизм трансформируется в экзистенциальную аналитику *Dasein*, то для Кассирера в аналитику символических форм.

Категориальная аналитика, согласно Хайдеггеру, бессильна открыть бытие, она имеет дело с сущим, или онтическим познанием. Бытие же открывается в таких состояниях как забота, ужас, страх, которыми занимается экзистенциальная аналитика. Человек всегда пребывает между состояниями *Das Man*, как погруженный в повседневность, толки, быт, и *Dasein*, как обретающий в себе незримый тихий голос бытия, преодолевающий шум толпы, бешеной гонки НТП и в целом технократического подхода к жизни. Бытие первично, априорно по отношению к сущему, и онтичность сущего обретает даже некую автономию, отрывающую ее от своих корней, так что требуется деструкция метафизики для обретения той почвы, позволяющей вернуться к истокам европейского мышления. Различные способы бытия выводятся Хайдеггером дедуктивно, исходя из единой идеи бытия, а способом бытия и познания становится *понимание*, позволяющее раскрыть этот дотеоретический уровень существования, где каждый проект рассматривается как набросок, которые может изменяться в своих контурах по мере развития истолкования. Отсюда истина понимается как *aletheia*, или *непотанное*, что есть возврат к греческим основаниям западноевропей-

ской культуры, и она всегда соотнесена с *Dasein*, поскольку не существует вне бытия человека, и потому искусство интересно в аспекте его метафизического воздействия на духовную жизнь *Dasein*, а категорический императив важен для личности своим конститутивным характером, и укоренен в чувстве уважения.

Кассирер возражает против экзистенциальной аналитики Хайдеггера не только на том основании, что таковая вообще не содержится в текстах Канта, но самим выбором акцентов. Кассирер в интерпретации Канта иначе чем Хайдеггер понимает суть «коперниканского переворота». Если для Хайдеггера это согласование онтической истины с онтологической, то для Кассирера – постановка вопроса о бытийной конституции предметности как таковой, прояснение которой должно предшествовать вопросу об определенности предметов. К решению этой проблемы Кассирер подходит с логических позиций, не ограничивая при этом сферу логического мышлением, но распространяя его на другие функции сознания. Бытие предстает у Кассирера как множество открывающихся смыслов, и потому нет единой идеи бытия, и если Хайдеггер многообразие форм выводил дедуктивно, то Кассирер осуществлял индуктивное обоснование их единства. Кассирер ориентировался на эпистемологический идеал объективного познания, исходя из которого истина трансцендентна, автономна и вечна. Категорический же императив основан не на чувстве уважения, но автономности сферы свободы, и показывает возможность выхода человека в трансцендентное. Способность к образованию символических понятий выражает собой сущность человеческого бытия. Не психическая природа, но символическая деятельность – основная онтологическая характеристика человека, которая преобразует хаос чувственных впечатлений в упорядоченный космос символов и проявляется через миф, язык, религию и искусство.

Исходя из вышеизложенного вытекает и различие целей философии. Для Хайдеггера это разработка фундаментальной онтологии как метаметафизики и обретение посредством этого трансцендентального горизонта для вопроса о бытии, темпоральности его структуры и многообразии. Для Кассирера – разработка философии символических форм как критики духовного полиморфизма и обоснование единства фактического многообразия видов бытия.

Главной целью философии для Кассирера и Хайдеггера, и здесь они продвигаются в магистральном русле западноевропейской метафизики, является обретение свободы. Для обоих свобода – имманентное свойство, но для Кассирера она суть культуросозидающая деятельность, продуцирующая многообразие символических форм, где творчество открывает нам демиургическую функцию человека в бытии, а для Хайдеггера – философская рефлексия, освобождающая трансценденцию

Dasein, в которой человек осознает свою зависимость от бытия, и потому основным модусом бытия выступает не творчество, а понимание.

Раскрытие конститутивных аспектов объективно-субъективных оснований Давосского спора подводит к проблеме интересубъективности, обоснованию самой возможности такого спора. Здесь важно понять как спор мог состояться не в эмпирическом плане, но метафизически, или иными словами, как случилось то, что делает спор в Давосе философским событием.

Философа может толкнуть на спор озабоченность проблемой. Хайдеггер определяет *Sorge-zaboty* базовой онтологической характеристикой *Dasein*. Спор, имеющий в своем основании озабоченность проблемой, легитимен, когда четко определен абрис вопросов. Выделение ключевых точек спора позволяет не только разбирать его аналитически с точки зрения истории философии, или же истории культуры, но художественно его воспроизводить, актуализировать и артикулировать, несмотря на то, что с момента его фактического существования прошло уже много лет. Вопрос о понимании неокантианства может показаться надуманным сам по себе, но он выводит к более глубинному уровню проблемы: что есть бытие? Именно присутствие онтологии делает спор не просто обменом репликами «по поводу...», но таким со-беседованием которое суть со-бытийность бытия (термин, введенный М.Бахтиным [1]). Эту событийность бытия нельзя рассматривать как нечто объективное или субъективное, но интересубъективное. Со-бытийность бытия коррелирует с немецким *Seinsgeschehen*, и примыкает к антитезе Виндельбанда «вещь – событие», содержательно противопоставляемой «бытие – становление». В

со-беседовании как таком со-бытии, где происходит становление смысла, осуществляется выведение в *непотаенное* проблематики спора.

Мамардашвили как-то сказал, что познание законов мира есть элемент мира, законы которого познаются. В этом отношении позиции Кассирера и Хайдеггера комплементарны. Субъективный характер *непотаенного-aletheya* не умаляет объективной значимости истины, разработка метафизики *Dasein* не исключает разработки антропологической концепции *homo symbolicus*, понимание как основной модус бытия человека не отменяет дерзания к творчеству символов. При этом, менее всего мне хочется найти точку примирения между этими именами в философии, что было бы редукционизмом. Поэтому, говоря об оценке позиций Кассирера и Хайдеггера, то выбор лежит, как мне видится, не в эпистемологическом, но фидеистическом русле, или в контексте философской веры. Вместе с тем, важным взаимным видением недостатков обоюдных позиций, выявление которых также возможно только в диалоге, видится следующее: а) философия символических форм требует более детальной разработки антропологического фундамента, не исходя из какой-либо системы, но по отношению к самому бытию; б) экзистенциалистская интерпретация КЧР в связи с постановкой в центр способности воображения недостаточное внимание уделила трансцендентальной диалектике, где нераскрытой оказалась проблема отношения трансцендентальных схем и трансцендентных идей. Однако выявленные проблемы – не недостаток, а сложность философского дискурса, который (вернемся к началу) управляется иными, более хрупкими и уязвимыми законами, чем законы исторической филологии...

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений, т.1. Философская эстетика 1920-х годов. – М.: Русские словари славянской культуры, 2003. – 957 с.
2. Гайденок П.П. Учение Канта и его экзистенциалистская интерпретация /Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997. – 445 с.
3. Кант И. Критика чистого разума. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
4. Кассирер Э. Жизнь и учение Канта. – Санкт-Петербург, 1997. – 447 с.
5. Кассирер Э. Философия символических форм. В 3-х т. М.; СПб.: Университетская книга, 2002.
6. Кун Х. Философия культуры Эрнста Кассирера /Кассирер Э. Избранное: индивид и космос. – СПб.: Университетская книга, 2000. – С.615-637.
7. Соболева М.Е. Философия символических форм Э.Кассирера. Генезис. Основные понятия. Контекст. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2001. – 152 с.
8. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. – М.: «Русское феноменологическое общество», издательство «Логос», 1997. – 176 с.
9. Хайдеггер М. Тезис Канта о бытии /Время и бытие: статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

О.А.БАЗАЛУК

ЭВОЛЮЦИЯ ФЕНОМЕНА ЖИЗНИ В ТВОРЧЕСТВЕ МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА

Базалук Олег Александрович – докторант Института философии, кандидат философских наук

Ключевой фигурой в философии XX века явился Мартин Хайдеггер. Именно философия Хайдеггера аккумулировала в себе, с одной стороны, лучшее из классической немецкой философии, но это лучшее было направлено на подрыв ее основ; с другой стороны – воплотила в себе наиболее сильные стороны современных Хайдеггеру философий Гуссерля, Дильтея и Ясперса (или иначе: «феноменологии», «философии жизни» и «экзистенциализма»). В результате этого симбиоза вырисовалась мощная и самостоятельная «философия Хайдеггера», которая явилась значимой вехой в истории философии.

Данное исследование связано с темой докторской диссертации автора «Экзистенциально-философский анализ феномена жизни в западноевропейской философии», утвержденной ученым советом Института философии (Протокол № 5 от 25 марта 2003 г.).

Цель исследования заключается в анализе трансформации феномена «жизни» в человеческое бытие («Dasein»). Методологической основой исследования является наиболее значимые достижения философии периода «философии жизни» и феноменологии, а также концептуальный материал, заключающий в себе методологические и метафизические открытия западноевропейских и отечественных мыслителей постметафизической эпохи.

Философия Хайдеггера по значимости, на мой взгляд, сравнима с философией Канта. Ее анализу посвящены многие исследования. Для нас в этом строгом интеллектуальном построении интересен только один аспект: эволюция феномена жизни, или, трансформация взглядов Хайдеггера на данную проблематику.

Анализ литературы указывает на сложность поставленной задачи, потому что для Хайдеггера, это был один из основных вопросов. Но путеводной нитью для нас будет глубокое и масштабное исследование И.Михайлова «Ранний Хайдеггер» [3].

Эволюцию воззрений Хайдеггера на феномен жизни мы разобьем на два этапа. Первый этап – это философское воззрение раннего Хайдеггера (до выхода «Бытие и время»), для которого понятие жизнь представлялось именно феноменом, и соответственно рассмотрение происходило через достижения феноменологии Гуссерля и «философии жизни» Дильтея. Второй этап – это философское воззрение зрелого Хайдеггера, у которого феномен жизни трансформируется в понятие «бытие», а точнее в человеческое бытие

(Dasein). Здесь мы встречаемся с проявлениями экзистенциальной философии Ясперса, но главным образом с результатами собственных мыслительных исследований Хайдеггера. Рассмотрим эти два этапа более подробно.

Философские воззрения раннего Хайдеггера на проблему жизни можно начать с довольно категоричного его заявления: «Всеохватывающая беспомощность овладела нашей сегодняшней жизнью, ибо жизнь отделилась от подлинных истоков самой себя и протекает на своей собственной периферии... Мы сегодня настолько сведены с пути и испорчены неподлинной понятийностью, что почти уже не видно возможности выйти из этой до самих корней простирающейся испорченности» [3, 129-130]. В своих научных исканиях Хайдеггер стремился к поиску первооснов, к очищению общепринятых терминов от «накипевшей» на них за годы культурно-исторического развития человечества понятийной неподлинности. Многие термины отрываются от своих первичных значений, знаково расплываются, тем самым внося существенный момент иррациональности в строгие научные построения. Хайдеггер выбрал иной путь, чем многие философы до него или после него. Он прежде, чем строить свою философскую систему, сделал глубокую терминологическую очистку. Чтобы избежать релятивизма суждений, обезопасить свою систему от двухзначных понятийных интерпретаций, которые уже сами по себе разрушали строгость интеллектуального построения, Хайдеггер с одной стороны, вернулся к первоистокам значимых для него терминов и четко определил их, выделив содержание, с другой – использовал новую, сугубо свою терминологию, избегая надуманно-ложных трактовок оппонентов.

Начиная с лекций зимнего семестра 1919-1920 гг., Хайдеггер приступает к построению собственной философской системы, в основу которой закладывает исходное определяющее понятие – «фактическая жизнь». Верный себе, Хайдеггер всесторонне обосновывает как содержание данного термина, так и его введение. Что касается содержания термина «фактическая жизнь», то для Хайдеггера он представлялся как феномен. В исследовании «Ранний Хайдеггер», И.Михайлов прослеживает формирование у Хайдеггера понимания жизни как феномена: «»Все что касается жизни, в чем она движется, всегда представляет себя, «как-то» дает себя. Эти связности провозглашения становятся все более сложными, когда

на наличностях жизни выстраиваются науки...» То, что нечто, нечто пережитое «всегда каким-то образом дает себя» мы можем, считает Хайдеггер, сформулировать еще и так: «оно является, оно есть феномен». Феномен используется на этом этапе анализа «еще пока очень расплывчатый, но черпаемый из созерцания характер провозглашения, который показывает все, чему мы в жизни встречаемся» [3, 139]. Необходимость введения понятия «фактическая жизнь» объяснялась главным – Хайдеггер строил сугубо свою интеллектуально-философскую систему, для которой ему нужно было совершенно новое основание – первооснова. Философская система с первоосновой «фактическая жизнь» радикальностью взглядов делала раннего Хайдеггера «феноменологом больше чем сам Эдмунд Гуссерль» [3, 131]. В своих лекциях Хайдеггер попытался показать, что создание феноменологии, как абсолютно беспредпосылочной науки, вовсе «не предполагает обязательного и необходимого предварительного обращения к данностям «сознания» отправной точке исследования. Исходным мотивам, заложенным в самой феноменологии, значительно более полно могла бы отвечать повседневная жизнь, взятая в роли первичного феномена» [3, 131].

Анализируя первооснову своей философской системы, Хайдеггер сделал ряд важных открытий общенаучного характера. Одно из них не оценено в полной мере и до сих пор. Так, исследуя «фактическую жизнь» Хайдеггер пришел к выводу о существовании «*направленности*» жизни: «Ты, он, она, мы – всегда живем в каком-то *направлении* (большой частью так, что направление отчетливо нами не осознается... оно может охватить меня, или прокрасться ко мне, или просто быть. Но может случиться и так, что временами какое-нибудь направление *явно* овладевает нами...)» [3, 136]. Спустя более сорока лет, во второй половине XX столетия Д.Кенъон и Г.Стейман, два биохимика, на большом исследовательском материале доказали факт биохимического предопределения жизни. Они не знали об исследованиях Хайдеггера. Их исследования ограничивались естественнонаучным знанием. В данном случае философия практически на пол столетия предопределила ход событий. Философское знание задавало направление более детальным естественнонаучным разработкам.

В этот период времени Хайдеггер выделяет в жизни три «особых черты»: 1) *направленность* (о которой мы говорили); 2) *самодостаточность*: «жизни не требуется структурно выходить из самой себя, чтобы сохранить себя в соответствии со своим смыслом, что ей достаточно ее собственной структуры, чтобы преодолевать даже собственное несовершенство и недостаточность» [3, 137]. И еще: «жизнь структурно несет в самой себе... требующиеся ей самой доступности как возможности исполнения выросших в ней самой тенденций» [3, 137]; и 3) *мировой* характер: «Наша жизнь есть

наш мир, причем редко так, чтобы просто наблюдали его, но, скорее, так, что мы всегда, пусть и незаметно, скрыто «участвуем» в нем: будучи «священными», «отталкиваемыми», «наслаждаясь» или «отказывая»... И наша жизнь только постольку жизнь, поскольку живет в мире» [3, 136].

Подчеркнем, изначально и до последних дней понятие жизнь у Хайдеггера ассоциировалось с бытием человека. Корни такой ассоциации уходят в творчество Дильтея и Гуссерля, которое оказало фундирующее значение на становление мировоззрения раннего Хайдеггера. Несколько позже Хайдеггер нашел для данного понятия более приемлемый термин – *Dasein*. Но этот вопрос более подробно мы рассмотрим ниже. В качестве доказательства именно такого понимания Хайдеггером феномена жизни, мы можем привести результаты исследования И.Михайлова, который, анализируя лекции прочитанные Хайдеггером в 1919-1920 гг., установил, что «сам «мир», в который погружена человеческая жизнь, Хайдеггер делит на «мир вокруг» или «окружающий мир» – одушевленный мир, включающий в себя родителей, братьев, сестер, начальников, учеников, незнакомцев и т.д. и «собственный мир». Собственный мир (или «мир Я») есть то, в чем для нас индивидуализируется опыт мира: все, что встречается мне, «встречается... тем или иным образом» и сообщает моей жизни присущую ей только жизненную ритмику. В этих предложениях Хайдеггер высказывает важные мысли: 1) наша жизнь не может быть отделена от нашего мира; 2) мы должны мыслить включенными в этот «наш мир» также и мир других людей. С одной стороны, они тоже составляют наш мир. С другой – мы, в свою очередь являемся частыми их мира» [3, 136].

Вычленив и обосновав первооснову своего философского построения, Хайдеггер пытался показать как из этой первоосновы («фактической жизни») рождается *феноменология как наука* и *наука как таковая*: «Мир вокруг, который каждый раз являет себя по-новому, но всегда дает себя как более или менее один и тот же, может (хотя и не обязательно должен) стать исходной основой различных наук. Вещи мира вокруг берутся в новой тенденции... и становятся провозглашающими» [3, 138]. Во второй части лекций зимнего семестра 1919-1920 гг. Хайдеггер подробно рассматривает этот вопрос. Важность его рассмотрения объясняется тем, что Хайдеггер должен был освободиться от идеала строгой науки Гуссерля. Он должен был показать, что именно из «фактической жизни» как первоосновы, возможно построение феноменологии как науки и, в целом, науки как таковой. Т.е. Хайдеггер должен был доказать, что его философская система, и его новое основание (первооснова), гораздо глубже и правильнее объясняют рождение важных философских понятий: будь то «наука», «история» и т.п.

Обосновав рождение науки из фактической жизни, Хайдеггер исследует другую важную связь:

что представляет собой наука о *жизни*, или в каких формах *жизнь* осмысливает себя? Отвечая на эти вопросы, Хайдеггер во многом традиционен с исследованиями Дильтея, хотя и здесь мы встречаем новые взгляды. Он выделяет две формы самоосмысления: автобиографию и биографическое исследование. Автобиография по Хайдеггеру, основывается на той фундаментальной характеристике, что «фактическая жизнь особенно отчетливым образом может быть центрирована в мире Я» [3, 139]. (Здесь Хайдеггер, по мнению Михайлова, отходит от Дильтея, считавшего «автобиографию «высшей и наиболее полной формой, в которой являет себя понимание (жизни)»» [3, 140]). В биографически-историческом исследовании по мнению Хайдеггера, «мир Я» должен, напротив, быть приведен к «научно-объективной форме выражения» [3, 140].

Таким образом, Хайдеггер устанавливает, что фактическая жизнь «может реализовывать и демонстрировать себя в своей жизни, мире вокруг и со-мире неким выделенным, от-деленным образом, а затем, что такая жизнь или миры «Я» могут стать «объектом исторически-научного понимания и соответствующего отображения». Важным здесь является то, что мир вокруг, со-мир даются через «мир «Я»» [3, 140]. Понимание форм, в которых жизнь проявляется себя, позволяет Хайдеггеру определить в «жизни» точку, из которой может быть развернута и прослежена ее связь, точнее – единство, с «историей». Область «жизни» и область «истории» начинают все больше сближаться, выстраиваясь во взаимосвязанную систему, в основании которой покоилась «фактическая жизнь».

Хайдеггер является первым из философов, который в своих исследованиях заявил о радикальном отличии человеческой жизни от других форм жизни. Это первое научное вычленение из Мироздания разумной материи. Хайдеггер является так же первым ученым, который дабы избежать терминологической путаницы, для описания способа существования человека использует термин «бытие». Если в ранних своих исследованиях для Хайдеггера человеческое существование еще ассоциировалось с термином «жизнь» и «фактическая жизнь», то уже в преддверии работы над книгой «Бытие и время» Хайдеггер переходит от использования термина «жизнь» к понятию «бытие». Все что связано с человеческим существованием для Хайдеггера стало воплощено в термине «Dasein».

Переход от использования термина «жизнь» к «Dasein» («человеческое существование», или «человеческое бытие») у Хайдеггера, это целый аспект в философской системе Хайдеггера. Этот вопрос исследовался многими авторами. Подробно он изложен в работе И.Михайлова «Ранний Хайдеггер». Выводы практически сходны: изменение терминологии, практически не повлекли изменения содержания. Работа с терминами – это твор-

ческий процесс, в ходе которого автор ищет новые понятия, их вескую аргументацию, пытается знаково обозначить свои более глубокие мысли. Мы не будем останавливаться на его рассмотрении. Выделим лишь главное для нашего исследования: как термин «Dasein» связан с экзистенцией? Насколько обосновано утверждение, что введением «Dasein» Хайдеггер старался сделать акцент на экзистенциальном аспекте «жизни»? Ведь отсюда следует и другой вопрос: насколько зависима философия Хайдеггера от экзистенциальной философии Ясперса (т.е. то, от чего всю свою жизнь категорично отрекся Хайдеггер)?

В исследовании «Письмо о гуманизме» Хайдеггер дает следующее определение экзистенции: «Стояние в просвете бытия я называю экзистенцией человека. Только человеку присущ этот род бытия. Так понятая экзистенция – не просто основание возможности разума, ratio; экзистенция есть то, в чем существо человека хранит источник своего определения» [8, 198]. «То, что есть человек ...покоится в его экзистенции» [8, 199]. Но это уже более поздние высказывания Хайдеггера. Анализ ранних работ: «Бытие и время», лекций 1921-22 гг., указывает на то, что «экзистенция, существование человека, анализ фактичности его бытия в мире не являются главными целями Хайдеггера. Экзистенциальная аналитика «Dasein» только подготавливает постановку вопроса о смысле *бытия*» [3, 207]. На самом деле термин «Dasein» превращается в самостоятельную категорию. Хайдеггер порывает с традицией этого термина и придает ему новый онтологический смысл: «жизнь – транзитивна: Dasein = *в* и *через* жизнь *быть*» [3, 207]. В обращении с экзистенцией Хайдеггер вполне самостоятелен. Хотя, как отмечают многие исследователи Хайдеггера, отрицать влияние многих идей Ясперса на становление философии Хайдеггера, безусловно, нельзя. Этот момент прослеживается хотя бы в том, что целый ряд ключевых понятий, используемых Хайдеггером в своей философии, заимствованы из творчества Ясперса, хотя Хайдеггер, оставаясь верным себе, вкладывает в них смысл, вытекающий из собственной системы взглядов. В качестве примера приведем такие ключевые термины как «ситуация», «фактичность» и др.

В философии Хайдеггера не сущность вещи определяет ее существование, а из существования вытекает сущность. Для Хайдеггера бытие человека погружено в «бытие-в-мире» и от него неотделимо. Для Хайдеггера бытие – это прежде всего *событие*. Хайдеггер «модифицировал трансцендентальную субъективность таким образом, что обладание ею миром было необходимой сущностью, а не случайной и отделимой от нее чертой, как это было для декартовой *res cogitans*» [3, 218-219]. Хайдеггер на категориальном уровне отразил сущностную взаимосвязь мира и человека, при этом выделив человеческую жизнь в радикально

новое пространство. Именно Хайдеггер первым сказал о том, что человеческая жизнь (*Dasein*) – это радикально новое *пространство*. Оно существует в более глобальном пространстве мира, одновременно отличаясь от него и находясь в неразрывной содержательной связи.

Чем же Хайдеггер обосновывает радикальность отличия человеческой жизни от других форм жизни? Прежде всего, тем, что человеческая жизнь «способна познать себя и размышлять об этом бытии. Человеческие существа могут выбрать подлинную жизнь, полностью понимая свое положение в мире, или неподлинную, существование наподобие автоматов, бездумно приспосабливаясь к установленным порядкам и образцам» [4, 654]. Здесь Хайдеггер недвусмысленно указывает на то, что в содержательной основе пространства *Dasein* находится психика, которая и выделяет человека из жизни, возводя его жизнь, или точнее, как в более поздних работах – его бытие, в радикально новое, самодостаточное пространство-время.

В «Бытие и время» Хайдеггер осуществляет анализ человеческого существования, рассматривая его как путь к пониманию самого бытия, при этом, используя феноменологические традиции Гуссерля: «...мир есть состояние, в котором мы заняты и живем, он констатирует наши жизни. Скорее мы представляем собой «существа-в-мире» и *Dasein* – наша человеческая реальность, или способ существования – является тем множеством путей, в которых мы осуществляем жизнь» [1, 380]. Анализируя структуру *Dasein* Хайдеггер постоянно ведет речь о «смысле человеческого бытия». И это не случайно, потому что через смысл Хайдеггер приходит к пониманию времени. Сначала *Dasein* Хайдеггер представляет как *пространство*, что позволяет ему вести речь о «вложенности» человеческого бытия в «бытие-в-мире» и о его движении в себе, а после, говоря о «смысле человеческого бытия» Хайдеггер приходит к пониманию *времени*, и к связи времени с *Dasein*. «*Dasein* есть не что иное как бытие времени» – цитирует Хайдеггера Михайлов [3, 259]. «Время – не что-то, что случается в мире, но то, что есть я сам... Человеческая жизнь не протекает во времени, но есть само время» [3, 259]. Понимание времени позволяет Хайдеггеру объяснить содержание феномена «история», «историчности». Таким образом, говоря о *Dasein*, Хайдеггер ведет речь о пространстве-времени. По Хайдеггеру, выходит, что человеческое существование – это радикально новое пространство-время!

Человек для Хайдеггера – это «сущее, существующее способом экзистенции» [8, 32]. Для Хайдеггера «человек экзистирует» означает: «...человек есть то сущее, чье бытие отмечено открытым стоянием внутри непотаенности бытия, отличительно благодаря бытию, отличено в бытии. Экзистенциальное существо человека есть основание того, что

человек умеет представить сущее как таковое и иметь сознание о представленном» [8, 32].

В отличие от классической философской позиции Хайдеггер считает, что человек (*Dasein*) не может быть «индифферентным, нейтральным по отношению к самому себе «предметом»» [3, 222]. Всякий раз собственное бытие человека выспрашивает у самого себя собственный бытийный характер. Понимание человеком мира и себя самого, по Хайдеггеру, уже не означает ориентации на модель восприятия наличных вещей. Предлагаемая Хайдеггером герменевтика «имеет своим «предметом» как раз «неопредмечиваемое» бытие человека» [3, 222].

Начиная с «Бытие и время», для Хайдеггера «*Dasein*» превращается в самостоятельную категорию, которую он понимает как «присутствие». «Присутствие есть сущее, которое, понимая в своем бытии, относится к этому бытию. Тем самым заявлено формальное понятие экзистенции. Присутствие экзистирует. Присутствие есть далее сущее, которое всегда я сам. К экзистирующему присутствию принадлежит его *всегда-мое* как условие возможности собственности и несобственности. Присутствие экзистирует всегда в одном из этих модусов...» [6, 71].

Основоустройством присутствия является «бытие-в-мире», в котором присутствие «движется не только вообще, но преимущественно в модусе повседневности» [6, 79]. «Бытие-в-мире» – это единый феномен, в котором можно выделить три «конститутивных момента»:

1) «*В-мире*»; «относительно этого момента встает задача спросить об онтологической структуре «мира» и определить идею *мирности* как таковой» [6, 72]. По Хайдеггеру феноменологически описать «мир» значить «выявить и концептуально-категориально фиксировать бытие наличного внутри мира сущего. Сущее внутри мира это вещи, природные вещи и «ценностно нагруженные» вещи. Их вещность становится проблемой; и поскольку такая вещьность надстраивается над природной вещьностью, бытие природных вещей, природа как таковая оказывается первичной темой» [6, 83]. «Природа сама есть сущее, встречающее и раскрывающееся на разных путях и ступенях внутри мира» [6, 83]. Далее Хайдеггер дает следующее определение «мирности»: ««Мирность» онтологическое понятие и подразумевает структуру конститутивного момента бытия-в-мире. Последнее же нам известно как экзистенциальное определение присутствия. Мирность есть соответственно экзистенциал. Когда мы онтологически спрашиваем о «мире», то никоим образом не покидаем тематическое поле аналитики присутствия. «Мир» онтологически не есть определение *того* сущего, каким по сути присутствие *не* бывает, но черта самого присутствия. Этим не исключено, что путь исследования феномена «мир» должен идти через внутримирное сущее и его бытие» [6, 84].

2) Второй конститутивный момент «бытия-в-мире» – это *сущее*. «*Сущее*, всегда существующее способом бытия-в-мире. Искомое в нем то, о чем мы спрашиваем в «кто?» В феноменологическом показе должно прийти к определенности, кто существует в модусе средней повседневности присутствия» [6, 72]. И Хайдеггер дает ответ на это «Кто?» – человек: «*Человек*, отвечающий на вопрос о *кто* обыденного присутствия, есть тот *никто*, кому всякое присутствие в его бытии-друг-среди-друга себя уже выдало» [6, 152]. Человек по Хайдеггеру всегда рассеян в *людях*: «Самость повседневного присутствия есть *человеко-самость*, которую мы отличаем от *собственной*, т.е. собственно взятой на себя *самости*. Как человеко-самость присутствие всегда рассеяно в людях и должно себя сперва найти» [6, 153-154]. Для Хайдеггера «люди» «...есть экзистенциал и принадлежат как исходный феномен к позитивному устройству присутствия» [6, 153]. «Рассеянность» человека в людях для Хайдеггера не означает обезличивание человека, аннигиляцию его собственного Я. Несмотря на то, что люди существуют способом «несамостояния и несобственности», этот способ быть «не означает никакого умаления фактичности присутствия, и *человек* как *никто* вовсе не *ничто*. Наоборот, в этом способе быть присутствие есть *ens realissimum*, если понимать «реальность» как присутствиеразмерное бытие» [6, 152].

3) Третий конститутивный момент бытия-в-мире – это *бытие-в*. «Бытие-в» есть соответственно формальное экзистенциальное выражение бытия присутствия, имеющего сущностное устройство бытия-в-мире» [6, 73]. Для Хайдеггера «бытие-в» тождественно понятию «бытие вот»: «Сущее, которое по своей сути конституируется бытие-в-мире, *есть* само всегда свое «вот»» [6, 157]. Бытие *вот* распадается на две части: 1) Экзистенциальная конституция *вот*; 2) Повседневное бытие *вот* и падение присутствия. В свою очередь, экзистенциальная конституция *вот* разбивается Хайдеггером на: а) присутствие как расположение, б) страх как модус расположения, в) присутствие как понимание, г) понимание и толкование, д) высказывание как производный модус толкования, е) присутствие, речь и язык. «Анализ бытийных черт *бытия-вот* – экзистенциальный. Этим сказано: черты тут не свойства чего-то наличного, но сущностно экзистенциальные способы быть. Их бытийный образ в повседневности подлежит поэтому выявлению» [6, 158].

Повседневное бытие *вот* и падение присутствия, Хайдеггер подразумевает на: а) толки, б) любопытство, в) двусмысленность. «На этих феноменах становится виден основной способ бытия вот, интерпретируемый нами как *падение*, каковое «падение» экзистенциально кажет свой образ подлинности» [6, 159].

Чтобы описать господствующую позицию чело-

веческого бытия, Хайдеггер использует термин «забота» (феномен забота). Для Хайдеггера забота – это бытие присутствия. «Аналитика присутствия, пробивающаяся вперед вплоть до феномена заботы, призвана подготовить фундаментально-онтологическую проблематику, *вопрос о смысле бытия* вообще» [6, 212]. Для Хайдеггера забота – это радикальная озабоченность человека относительно собственного бытия. И. Михайлов считает, что «важно, что Хайдеггер определяет бытие человека не через разумное постижение мира, но через заботу, «заботу-к-бытию». *Dasein* не является только лишь «брошенным» в мир, не только находится в плену возможностей, но может активно преобразовывать их» [3, 224].

В результате фундаментального анализа Хайдеггером присутствия оно дифференцируется на: 1) основорасположение ужаса как отличительную разомкнутость присутствия; 2) бытие присутствия как забота; 3) присутствие, мирность и реальность; 4) присутствие, разомкнутость и истина.

По Хайдеггеру, человеческое существо является, так сказать, «заброшенным» в уже существующий мир и вследствие этого должно быть ответственным за себя. Оно участвует заинтересованным образом в мире, в котором находится. Таким образом, «забота характеризует наше бесконечное взаимодействие со всем, что мы находим, используем или с чем связаны. Это и есть структура способа, которым мы «проживаем жизнь», активное отношение, конструктивное и необходимое условие человеческого бытия – *Dasein*» [1, 380].

Через выявление феномена заботы Хайдеггер проясняет «бытийное устройство сущего, к чьему бытию принадлежит нечто подобное понятности бытия» [6, 262]. Тем самым, бытие присутствия «отграничивается от бытийных модусов (подручность, наличность, реальность), характеризующих неприсутствиеразмерное сущее» [6, 262].

В работе «Что такое метафизика?» Хайдеггер пишет: «Человеческое присутствие означает: выдвинутость в Ничто» [8, 22]. И дальше он разъясняет: «Выдвинутое в Ничто, наше присутствие в любой момент всегда заранее уже выступило за пределы сущего в целом. Это выступание за пределы сущего мы называем трансценденцией. Не будь наше присутствие в основании своего существа трансцендирующим, ... не будь оно заранее всегда уже выдвинуто в Ничто, оно не могло бы встать в отношение к сущему, а значит, и к самому себе» [8, 22]. По Хайдеггеру Ничто это следующее за сущим. Он дает следующее определение Ничто: «Ничто есть условие возможности раскрытия сущего как такового для человеческого бытия» [8, 23].

«Человек «заброшен» в Ничто (Космоса и природы), он обречен мучиться бессмысленностью и одиночеством своего существования. Однако в мучении и заключается жизнь, в невозможности

вырваться из небытия, ничто, бессмысленности – единственно человеческий смысл и даже радость.

Она рождается из бездны отчаяния, не переставая быть отчаянием» [4, 655].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Блинников Л. В. Великие философы. Словарь-справочник. М.: Логос, 1999. – 429 с.
2. Мартін Гайдеггер очима сучасників. – К.: Стило, 2002. – 128 с.
3. Михайлов И.А. Ранний Хайдеггер: Между феноменологией и философией жизни. – М.: «Прогресс-Традиция» / «Дом интеллектуальной книги», 1999. – 284 с.
4. Мусский И. А. Сто великих мыслителей. – М.: Вече, 2000. – 682 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время: Пер. В. Бибихина. – М.: AD MARGINEM, 1997. – 452 с.
6. Хайдеггер М. Бытие и время; Пер. с нем. В. Бибихина – Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с.
7. Хайдеггер М. Хайдеггер Мартин /Пер. с нем. С. А. Бронштейна. – Мн.: «Современное слово», 1998. – 384 с.
8. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

Ю.Й.СЕМЧУК

ЄДНІСТЬ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ФРАНЦУЗЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ МИСЛІ В БОЖЕСТВЕННІЙ ОЗНАЧЕНОСТІ СВОБОДИ

Семчук Юрій Йосипович – викладач кафедри історії та політології Дніпропетровського університету економіки та права

Українські та французькі мислителі вивчаючи світ вибирали різні шляхи до досягнення свободи, й незважаючи на супротивні мисленнєві системи, таки наближалися до божественної яви освяченого знання істинної картини буття. Французькі філософи маючи за плечима давні традиції логіко-гносеологічного препарування буття, зіштовхнулися з непереборною дилемою «унеможливленого пояснення свободи методами емпірично-епістемологічного пізнання». Матеріалістичний радикалізм з атеїстичним екстремізмом, пом'якшений дійсним конформізмом, лишень поглиблювали розчарування й усвідомлення безвиході з обраного шляху. Драма кожного філософа вилівалася в екзистенційні роздуми сенсу звеличеного розуму, що в знереалізованих потенціях спрямовувався до утилітарних забаганок обивателя. Французькі любомудри, через катастрофічні суспільно-ідеологічні колізії, деформовану зраціоналізованими концептами свідомість, тільки висходили до чуттєво-трансцендентального світовідчуття. Українські філософи з екзистенційно-морального самобуття й не зіходили, полишаючись у нерозгорнутій самоті до визначених Творцем часів себе-світо-з'яви. Звідси – неможливість заперечення Бога в українській філософській думці – в боговизначеній своєприсутності.

С.Яворський у трактаті «Знамення пришествя антихриста й кончини віку» віщував: «Разум правому святих учению и догматом церкви святия православным непокорив, великие рождает бедствия, рвенія, раздоры, смятения и вселютейшие пагубы» [14, 174]. М.Костомаров зазначав: «Україна завжди трималася закону Божого... ні в одній країні світу не моляться так щиросердно Богові, ніде так чоловік не любить свою дружину, а діти не поважають своїх батьків» [12, 22]. Де приналежність до Бога виражалася через свободу, як вищий вимір моральності.

У французьких мислителів субстанційний устрій світу пов'язаний із внутрішньо властивими матерії особливостями, П.Гольбах писав: «Всесвіт – це колосальне з'єднання всього суцього, звідусіль явлене нам в матерії і рухові... природа існує сама по собі, діє в силу своєї власної енергії і ніколи не може бути знищена» [6, 504] Фонтенелівське категоричне визначення, що «філософському розуму належить правити людьми й упорядковувати Всесвіт» [17, 48], було характерне для просвітників і власне руйнувало їх щонайдосконаліші філософські системи. Розум встановивши владу техніки й науки, звільнившись від моралі на користь прогресу міфологізувався. Бурхливий розвиток науки на потреби суспільно-економічних змін

XVIII ст. призвів не тільки до зміщення ціннісних пріоритетів у формуванні нового етико-прагматичного змісту капіталістичних відносин, а й до вичленення змістової категорії «розуму», як основної формотворчої одиниці цивілізаційних процесів. Науковець Т.Виперайленко з цього приводу зазначає: «Соціально-психологічне сприйняття успіхів науки привело до помилкового судження, що нібито наукове знання є вичерпний засіб реалізації всіх людських цілей» [5, 17]. Е.Гуссерль ставив вирок відірваним від життя знанням: «Хіба, в наш час просвітительство й інтелектуалізм, з його, жодним чином не відповідними світові теоріями, та неминуче сумнівними наслідками, не є пустою гонитвою за освітою та інтелектуальним снобізмом?» [7, 57]. М.Достоевський нагадував, що поза креативно-почуттєвим сприйняттям світу раціоналістично-прагматичний техніцизм не спроможний навіть до самовідтворювальних процесів: «Там, де освіта починалася з техніки, ніколи не з'являвся Аристотель. Навпаки, спостерігалось незвичайне обмеження й зубожіння мислі. Там же, де все починалося з Аристотеля, одразу ж спостерігався вибух технічних відкриттів й торжество людської мислі» [9, 268]. Витворені в цій агресивній системі мислення суспільні інституції, поза проголошенням демократичних свобод, логічно призводили до ще більшої несвободи, як писав М.Бердяєв: «Абстрактна демократична ідеологія зняла відповідальність з особи, з Духа людського, ліквідувала особистість автономії, і її права» [2, 212]. Просвітители, розуміючи наслідки такої «обезбоженості» людини придумували ерзац замінники свободи, як то рівність, братство, справедливість. Ш.Монтеск'є констатував: «Якщо би Бога не було ми все одно мали би любити справедливість» [13, 202].

Проголошення розуму, як первинної й самоцінної субстанції з незаперечним домінуванням у всіх сферах людського буття наштовхується на антиномію: з одного боку – обмеженість і залежність мисленевих актів від інтелектуально-творчих потенцій індивіда, а з іншого – незнання особистістю не тільки, власне механізмів мислення, а й «мислинневої сфери» «богоозначеної ідеї», із заданим гріховним втручанням в царину господніх творчих інтенцій, та й ще й з використанням незнаного інструментарію «в сліпу», у «вдосконаленні» буття. Нібито знане, неосяжне вириво засмоктувало незнанність, як казав Ніцше: «Спробуй-но довший час дивитися у провалля, і воно загляне тобі у вічі». Ота «змієва спокуса» й нестримне бажання «покерувати» буттям вилілася у ніцшеанський сарказм: «У диявола відкриваються на Бога самі широкі перспективи, тому він держиться від нього подальше: диявол нуж бо самий старий друг пізнання» [15, 212]. А там «де дерево пізнання, там і рай: так віщують нові і древні змії» [15, 214]. Висунута розумова домінанта доповнена руссоїстським бовванами «нові

релігії», стала наслідком суспільних змін, формою якобінської диктатури, але із знищенням феодальних відносин, протестантська етика успішного буржуа вернулася раціонально обумовленої усталеності західної цивілізації. Е.Зверде констатував: «Що ж трапилось з емансипаторським духом Просвітництвом. Він перетворився на «тіло» західної цивілізації, застиг у формі звичних схем діяльності і втратив свій моралісний та звільнювальний імпульс» [10, 130]. Е.Фромм визначив сутнісну ціну цієї трансформації: «Сама людина, перетворившись в товар, стала відноситися до свого життя як до капіталу, який варто вигідно в що-небудь вкласти» [18, 90].

Виведення людини в матеріалістично-прагматичні площини буття віддаляє її од божої означеності, як зазначав М.Бердяєв: «Свобода є основна внутрішня ознака кожної істоти, створеної за образом і подобою Божою; в цій ознаці міститься абсолютна досконалість плану творіння» [3, 46]. Тому єдиний шлях у вернені себе-справжності тільки у свободі: «Бог присутній тільки у свободі і діє лишень через свободу. Тільки свобода може бути сакралізована» [3, 64].

Але щоб досягти свободи потрібно, принаймі, володіти мінімальними знаннями про жаданий предмет, який не є фізичною величиною і знаходиться поза межами пізнання. І. Кант, вважав, що свобода є не феномен, а ноумен, себто чуттєво не сприйнятний, але інтелектуально осяжений, через зовнішній, об'єктивно існуючий і спрямовуючий волю людини «практичний розум». Свобода знаходиться «поза» буттям, стані постійного устремління в буття у себе-вернення, являючись «безосновною основою буття», задля його вдосконалення. Свобода коріниться в Ніщо, і несе потенцію першопоштовху, енергію творчого акту. Тому Бог, котрий породжує буття і є володарем сотвореного світу, не всесильний над Небуттям, над його несотвореною свободою. А значить, і не всесильний над людиною як носія й продуценту цього Небуття. Людина виходить з Нічого і в нього ж спрямовується. Таке спрямування є виявом справжньої трансцендентності: від майбутнього до минулого. Щоб стан буття встановився необхідно створити його основу. Та свобода не може вплинути і змінити буття без людини. Буття актуалізується лише в людині – єдино суцільному, чия сутність укладається в трансцендентності.

Свобода в істині, теж не дотична окремо людському розуму й почуттям, але в розумі й почуттях вона прагне єдності у гармонії. Цю гармонію відчуває геній. Як писав А. Івін: «Тріщина в бутті проходить через серце поета. І своєю творчістю, роботою розуму і душі він намагається згадати й поновити цю гармонію» [11, 2]. Ця «тріщина буття» «розчахнувши» серце поета відкриває шлях до істини. Творець відкриває таїну буття в однаковій мірі сприйняття «посвяченим», як то в Гете: «Ist nicht der Kern der Natur Menschen im Herzen?»

(«Хіба зерно природи не у людському серці?»). Геній в «серці» знаходить божественне переображення. Самість Творця переноситься на людину: «Геній має бути індивідом, чия спонтанність збігається з діями абсолютного суб'єкта» [1, 292]. Натовпу божественна свобода недоступна, «сприйняття реальної несвободи зруйнувало буянню суб'єктивної свободи як свободи для всіх і зберегло її лише як виняткову царину геніїв» [1, 233]. Але натовп складається з індивідів, потенційних носіїв «божого іскри», що притаївшись у колективному підсвідомому чекає індивідуального «спалаху» в поколіннях. Бог би не «витримав» «натовпу геніїв», а як би кожен й отримав повну міру знань і реалізацію свободи, то за визначення Вольтера: «Якщо би ми були б постійно вільні, то були би тим, що є Бог» [4, 261].

До тої свободи, що є Бог» наближався Г.Сковорода – посталий богопокликаною явою незреалізованої потенції українського народу, ще, до «несотвореного світу самості», уособивши «жаску тугу» пригнобленої нації, вирвавшись рабського скніння, – постав духовною месією, вказавши своєму народові путь до жаданої свободи.

Г.Сковорода не жадав розчинення у Богові, але наблизитися божественним знань й свободи – прагнув усе земне життя. Просвітлена душа Сковороди іронізуючи із «зовнішнього світу» знаходила упокоєння й притулок у вищих сферах буття. Тому мудрець й патетично вигукував «О смерть ця свята!» [16, 168], жадаючи у ній уподоби чистої свободи. Де немає стenanня за щезаючим життям, а є екзистенція радості «яви у вічному бутті», де «чисте як весна, світоносне серце не тільки не мучиться наближенням, як гаванню, смерті, але й підносить її зором усвідомленим й сприйнятим небесям в супомісних череслах матері своєї», де: «Думка, або серце є дух, володар тіла, господар дому. Ось справжня людина! А тіло? Це мушля устриці. Якщо зруйновано фізичні думки й серце, то людина є мертва стихія, порох, тїнь, ніщо» [16, 55].

Свобода уособлена в самоодічній яві, поза національними вподобаннями, ментальними сприйманнями, чи науковими школами, має однакову природу, і в тій чи іншій мірі філософи в мисленевих конструкціях «вхоплюють» її «справжнє» тло засвідчуючи світу істинне буття. «Утримувати» безкінечно явлену «істину» не можливо – із-за перманентного розвою буття і немічності самовитвореного буттям розуму. Осіяне переображення тільки коротким спалахом акме розриває морок вічності похапцем вхоплюючи непевні обриси «справжності». Проблема в тому, якої інтерпретації піддається явлене генію. Шарахання багатьох філософів в «поясненні» «баченого» буття свідчать лишень про розгубленість кволого розуму перед величчю «ніколи не пізнаного світу».

Філософія свободи не терпить втручання людсь-

кого розуму, означувана суб'єктивізмом індивіда залишається недосяжною в істині. Буття, життя духу існують у свідомості первинній, не раціоналізований й не можуть осягатися лишень розумом. Сприйнятливий через внутрішнє просвітлення в творчих еманациях відкриваються волею, де сила інтелекту є одна із складових всього Духа і божественної істини. Але так трапилося, що надана людині можливість до творення, а значить і відносної влади над бутністю призвело до розриву з Абсолютним Розумом, породження хаосу. Відірваність людини від божественного із детермінацією у земне призвела до викривленого сприйняття істини. Але це не означає що було втрачено повністю зв'язок із Логосом. Якраз у залишках цього зв'язку і криється потенційна можливість виходу до Абсолютної Реальності.

У містичному сприйнятті божественної істини перебуває свобода, яку не можна ні з чого вивести, в ній можна тільки одвічно перебувати. Як і божественна істина пізнається у повному зануренні в одкровення. Але це занурення не має бути цілеспрямованим актом до пізнання «непізнаного мороку». Свобода є висхідна божого еманация, і проявляється тільки в осійному «злитті», і в цьому ж висхідному потоці самовідреченого залюбування має перебувати творча особистість, завжди пам'ятаючи про свою індивідуалістичну природу й творчі потенції. Життя не є самоціллю осягнення повної свободи. Свобода ніколи не буде ідеальною доки буде теплитися щонайменший спомин Божественності, себто того що утримує наше життя у межах доцільності й оповиває таїною незвіданого примарні цілі на котрі спрямовані наші вічні поривання.

Людство «змагаючи» у «боротьбі у людині божого й людського – свободи й розуму» має вийти до розуміння, що допоки розум проголошується домінантною складовою у цивілізаційному поступі то біблійний «кінець світу» і «друге пришестя» стануть реальністю нашого майбуття. «Кінець світу» й реалізується в результаті кінцевого занурення людини в царство матеріального, що супроводжується сьогодні кінцем світу в душі колективній. Такий ідеальний «кінець світу» призводить до кінця фізичного, «актуалізуючи необхідність другої спроби переродження homo sapiens в homo philos (людини люблячої)» [8, 125]. Заради спасіння людства, якраз «людина любляча» має стати нашою новою реальністю. Нам, українцям, потрібно плекати в собі дану Богом духовність і спрагу свободи, спрямовувати свої помисли сили до розбудови Храму Господнього на землі.

Поза свободою людини не існує, і свобода без людини не постає. Людина приречена до існування у свободі. Але це довгий і важкий процес, із завершенням якого людина перестає бути, власне людиною, і свобода втрачає свій сенс. Та з народженням кожної людини свобода в первісному початку знов розгортається до свого звершення, аби

по смерті свого носія, оновлена, могла сягати наступних меж свого призначення в іншій особистості. Бути людиною і бути вільною – це найголовніша сутність людини. Саме Бог створив людину

для того, щоб повертаючись своїх початків осмислювати сотворення, а в успадкованому людиною подвійному дарові: свободи та дії – утворювати нову реальність безперестанного розвитку буття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адорно Теодор. Теорія естетики. – Київ. Видавництво Соломії Павличко. «Основи». – 2002 – 518с.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. – М.: ИМА – Пресс 1990. – 288 с.
3. Бердяев Н.А. Самопознание. Опыт философской автобиографии. – М.: Книга, 1991 – 446с.
4. Вольтер. Метафизический трактат /Философские сочинения. М.: Наука, 1988 – 750с.
5. Выперайленко Т.И. Наука. О некоторых механизмах детерминации. //Философия как феномен культуры. Сборник научных трудов. Днепропетровск. ДГУ, 1993. – с.13 – 21.
6. Гольбах П. А. Избр. произв. В 2 т.- Т.1. – М.: Соцэкгиз, 1963 – 563 с.
7. Гуссерль. Е. Криза европейського людства і філософія. //Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 7 – 8. – С.35 – 67.
8. Даллакян К.А. Эзотерическое понимание воли в свете современной науки. //Философские науки. – №2. – 2002 С.125 – 130.
9. Достоевский Ф.Н. Полн. собр. соч. Т.21. Л.: Наука, 1980 – 571 с.
10. Звееерде Эверт Ван дер. Конец русской философии как русской?.. //Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 127 – 135.
11. Ивин А.А. Философия истории. Гардарика. Москва. – 2000. 525 с.
12. Костомаров М.І. Закон Божий буття українського народу. – К.:Либідь, 1991 – 40 с.
13. Монтескье Ш. Персидские письма. Роман. – М.: Госполитиздат, 1956 – 400 с.
14. Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII нач. XVIII века. К.: Наукова думка, 1978. – 236 с.
15. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Избранные произведения. Кн. 2. – М.: ИТАЛО. Советское изд-во. Сирин, 1990. – 414 с.
16. Сковорода Григорій. Твори в двох томах. Т. 1 – К., АТ «Обереги, 1994 – 528 с.
17. Фонтенель Б. Рассуждение о религии, природе и разуме. – М.: Мысль, 1979 – 300 с.
18. Фромм Э. Догмат о Христе. – М.: Олимп, ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998 – 416 с.

Г.П.БЕЖНАР

ХУДОЖНЬО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ В.ВИННИЧЕНКОМ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Бежнар Г. П. – Аспірантка кафедри історії української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Процес відродження духовності і культури в незалежній Україні надзвичайно актуалізує проблему радикального переосмислення здобутків української філософії. Сьогодні діалогічне розуміння історії стимулює передусім включення всього духовного багатства минулої культури до складу актуального базису національної самосвідомості.

Переключення історико-філософського бачення на реєстр культури передбачає осмислення філософської думки минулого в контексті історії національної культури.

М.Бердяев тлумачив національне як індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства, як проблему історичну, а не соціальну. «Мож-

на й слід сподіватися на зникнення класів та примусових держав у досконалому людстві, але не можна сподіватися на зникнення національностей. Нація – це динамічна субстанція, а не скороминуща функція, і корінням своїм вона востає у таємничу глибочинь життя» [1, 155]. Щоправда, в контексті глобалізації, масового застосування інформаційних технологій, глобальних регіонально-етнічних конфліктів, подібна позиція викликає певні заперечення.

І все ж таки сучасний соціум потребує такого розуміння суспільства, як культурного організму, в якому формуючим і мотиваційним началом є національна ідентичність. Адже «проблема національної самоідентифікації – це проблема чинника, що консолідує суспільство, системи ціннісних орієнтацій, націй і людини, це проблема національної ідеї в її культурно-політичному вияві» [8, 64].

Сучасне буття української нації глибоко вкорінене у духовний світ національного минулого, його традиції та історію. Звернення до минулого обумовлено бажанням знайти та відкрити шляхи вдосконалення нашого сучасного в ім'я майбутнього. У цьому аспекті продуктивним, як уявляється, є звернення до проблеми національного в творчості В.Винниченка.

Сумний висновок професора Г. Костюка, зроблений ним понад 30 років назад – «ми Винниченка не знаємо», і досьогодні, на жаль, не втратив своєї актуальності [9, 78]. Якщо соціально-політичні погляди В.Винниченка і літературний аспект його творчості становлять об'єкт численних наукових студій, вільних від ідеологічного нашарування, то об'єктом історико-філософського аналізу твори письменника стають нечасто (Н.Гусак, Н.Михайловська). Це пов'язано як з вилученням творчої спадщини письменника з наукового обігу більше ніж на 70 років, так і з відсутністю повного об'єму його праць в Україні. Зокрема, соціально-політичний трактат В.Винниченка «Конкордизм» досі не виданий в Україні, і ми змушені аналізувати роздуми мислителя над проблемами буття опосередковано, зокрема, через праці Н. Гусак, Є.Лащика, Г.Сиваченко. Отже, метою даного дослідження є аналіз співвідношення екзистенційної та національної парадигм у творчості В.Винниченка.

Слід зазначити, що однією з головних ознак філософсько-культурних та соціально-політичних пошуків кінця XIX – початку XX ст. було прагнення до усвідомлення особистості у її національних витоках. Саме в цей час українська філософська культура відбиває новий рівень буття, свідомості і самоусвідомлення кількох поколінь, оскільки приналежність особистості до певного покоління, а через нього і до нації – одна з характерних її ознак.

Питання національної ідентичності, усвідомлення і розуміння своєї особливості серед інших народів, стає в цей час надзвичайно актуальним і

популярним. Чи не вперше звернулася до цієї проблематики Леся Українка, чії слова з листа до М.Драгоманова про сприйняття себе і свого народу не як вихованців російської чи західноєвропейської культури, а як окремої нації, стали вже історичними та хрестоматійними: «...ми відкинули назву «українофіли», а звємось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства» [11, 86].

Проблема національного займає чільне місце і в творчості В.Винниченка. Значну частину творів письменника наскрізь проходить українська національна ідея, ідея формування української нації, як нації модерної й державної. Але складність аналізу творчого доробку письменника полягає у його подвійному характеру. Специфікою творчого та життєвого шляху В.Винниченка є поєднання одночасно двох площин – професійного письменника і політичного діяча. Таке поєднання, на перший погляд протилежних сфер діяльності, не було чимось надзвичайним для суспільно-культурного процесу в Україні XIX – XX ст. Сам В.Винниченко, усвідомлюючи двополосність своєї діяльності писав: «Я не лише художник, я ще й член певної соціальної групи, я беру участь в її житті, чим можу, помагаю, так чи інакше борюся з тим, що вважаю за неморальне...» [5, 452].

Характеризуючи спонуки до прагнення національної незалежності, В.Винниченко описує національне почуття як «велику, таємну, нерозгадану людським розумом силу, що зветься людською мовою інстинктом життя» [3, 72]. «І непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалася найкраща доба її існування – до тих людей, до тої місцевості, до тих будинків, рослин, звірят, до мови тих людей, до крику тих звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча би свідками зросту її життєвої сили. В цьому є корінь і основа національного чуття. Через це національна свідомість і любов до своєї нації не знає ні клас, ні партій, ні віку, ні полу. І визискуваний пролетарій, й визискувач-буржуа однаково люблять себе й все те, що дає ї підтримує в них владичну, могутню силу» [3, 73].

В.Винниченко цікаво й точно відтворює процес пробудження національної свідомості в обрусілому українцеві у романі «Хочу!» (1915). Героя роману Андрія Халепу характеризує тотальне розчарування в житті. Невдоволення поета як самим собою, так і світом взагалі, призводять до екзистенційної туги та спроби самогубства. Життя Халепи рятує щасливий випадок. І саме з цього моменту бере початок повільне повернення зросійщеного поета у лоно національного буття. Подолання екзистенційної кризи, зумовленої втратою життєвих орієнтирів, стає можливим завдяки поверненню Андрія Халепи до власних українських витоків, що означає потребу стати на захист

своєї приниженої, скривдженої нації, яка виростає у важливу життєву цінність.

Саме національне відкриває для героя, розгубленого у вирі буття, реальну життєву перспективу, наповнює її змістом. У ньому пробуджується національне «Я», починається болісний пошук своєї української ідентичності. Андрій Халепа осягає прості, випробувані життям істини, впускаючи їх у свою свідомість і душу. Словами героїв роману багато йдеться про українську історію, «нешасну націю», національне відступництво, український індивідуалізм та інші слабини, що притаманні українській вдачі, про невідкладну роботу по відродженню українства.

В.Винниченко, власне, намагався пояснити, що національне відродження відкриває нові джерела для культури, взаємного збагачення культур. Саме тому «інтернаціоналізм спеціально руського видання, інтернаціоналізм, що вимагає одречення від своєї національності й розтворення себе в безфарбній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкодлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі» [3, 73-74].

Проблему національного самовизначення В.Винниченко підіймає на екзистенційний рівень. Певним чином, таке поєднання було обумовлено власною драмою письменника – Винниченко прагнув все життя поєднати, згармонізувати соціальне та національне. Ідея національного визволення не сполучалася з соціалістично-комуністичними позиціями. «Починаю заглиблюватися. Не знаю вже, що робити, бо є тільки два виходи: або відмовитися бути українцем і тоді бути революціонером, або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє» [6, 445].

Ця винниченкова роздвоєність найбільш повно проявляється у п'єсі «Між двох сил», яка писалася у 1918 році, по свіжих слідах кривавої вакханалії в окупованій більшовиками Україні. Болісні враження від погромів, свідком яких став автор, та викликана ними духовна криза письменника, заповненого соціалістичними ідеями, виразно відлунилися в цьому творі.

Під час роботи В.Винниченко занотує в «Щоденнику»: «Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілья, руйнація господарської, політичної, звичаєвої машин – це все серйозні факти...це такі вчинки, які робляться свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити. Бо страшно ж подумати, що люди могли ради хвилевої влади вчинити стільки горя» [6, 277-278].

Назва драми Винниченка «Між двох сил» глибоко символічна – це, з одного боку, протистояння між національними та соціальними пріоритетами, а також протистояння між особистим та індивідуальним. При чому, «національне стає адекватним

Індивідуально-особистісному, а особистісне – національному» [2, 64]. У ситуації війни, перед загрозою смерті, можливого для себе кінця, постає вже не окремий індивідуум, а те ціле, чим він закріплюється у бутті, те, звідки він вийшов і що у порівнянні з ним, кінцевою істотою, має відносно безсмертя, і, у всякому випадку, є більшим життям – його народ і його країна. Головна героїня Софія Сліпченко змушена зробити вибір між комуністичною та національною ідеями. Ставлення до національного ідентифікується зі ставленням до смерті – не витримавши тягара власної екзистенції, вона покінчує з собою.

Проблема національного, національної ідентифікації пов'язана з проблемою еміграції. Г.Тавризян, аналізуючи проблему людини у французькому екзистенціалізмі, відзначала наявність у ньому теми «людини з бараку» – тобто емігрантів, засланих, біженців, переселенців і т. п. Ця тема виразно лунає, зокрема у філософії Г.Марселя. Людина, в якій забрано «життєвий простір», яка втратила все, чим жила: особисті прихильності, повсякденне оточення, речі, предмети, які були невід'ємною частиною її життя, звичного пейзажу» постає в центрі увазі французького мислителя [10, 127].

На актуальність «проблеми безгрунтянства» вказував і Ю. Шерех. Для ХХ століття з його політичними катаклізмами, руйнуваннями міжнародних бар'єрів це питання з питань: «Всі історичні процеси нашого часу ніби спеціально спрямовані на те, щоб позбавити людину ґрунту» – над нею тяжіє постійний «страх бути здмукненим з місця», «страх починати все, буквально все знову і спочатку» [12, 62-63]. На думку Ю.Шереха, українське письменство відчуло цю загрозову тенденцію ще на початку ХХ століття, і саме еміграція є одним з характерних виявів безгрунтянства. Не обминули своєю увагою означену проблему і В.Винниченко, висвітлення якої відбувається у двох аспектах.

По-перше, це відчуття «безгрунтянства» як втраченої рідної землі, як ґрунту, як основи духовного життя людини, що присутнє, зокрема, в творі Винниченка «Рівновага» (1912). Роман, що викликав бурхливе обговорення в дореволюційній критиці, подавав вражаючу картину морального занепаду політичної еміграції – вихідців із забезпечених кіл суспільства: міжфракційні сварки, відмова від революційної ідеології в ім'я задоволення особистих потреб або ж нових суспільних віань (богошуканство, сатанізм), низька самодисципліна, негідна поведінка в побуті тощо.

Другий аспект проблеми «безгрунтянства» полягає вже у природі власне екзистенційній, коли втрата ґрунту – це усвідомлення абсурдності буття, страх перед неминучістю, самотність, зневіра і відчай. Ці екзистенціали є наслідком втрати «ґрунту» героями Винниченка, які перебувають за межами рідної землі. Суспільство і його

цінності, криза свідомості призводять до абсурдистського сприйняття ними реального світу, коли реальність переплітається з ірреальністю, з повною відсутністю нормального органічного буття. Усі герої переживають цілий спектр екзистенційних станів, серед яких тривога, нудьга, непевність, навіть невроз. Найбільше мучить їх нудьга, відчуття марноти зусиль, беззмістовності життя.

Відома «теорія чесності з собою» В. Винниченка плавно трансформується в життєву теорію рівноваги. Цей процес відбувається складно і суперечливо. Прагнення людини до гармонії, погодженості слова та дії, поєднанні власних та соціальних потреб у реальному житті реалізуються з великими труднощами. В еміграції ж почуття дисгармонії посилюється. Відірвана від рідної землі та звичного оточення людина почувається самотньою і гостро відчуває абсурдність буття. Подібні розчарування переживають герої «Рівноваги», які існування поза Батьківщиною намагаються наповнити змістом, подолати душевну порожнечу.

Самотність, страх, нерозуміння особливостей нового часу, а звідси й трагічне несприйняття навколишнього світу, який не відповідає внутрішній схемі, ірраціональність ідей, яка випливає із заперечення цього світу – все це ознаки, притаманні екзистенціалізму. І Аркадій, і Хома, і Шурка («Рівновага») – це люди, які втратили ґрунт, тобто сенс у житті, підмінивши його різними теоріями, що втягують їх у замкнене коло ілюзій.

У «Рівновазі» В. Винниченка намагався з'ясувати, як чужина, випробовуючи людину, відкидає «на терезах життя» пасивних натур, і навпаки, загартовує діяльних. Саме тому головні герої, переживши втрату ґрунту, у фіналі твору знову прагнуть його віднайти. Для письменника-емігранта, яким був В. Винниченко, втрата зв'язку з Вітчизною видавалася особливо болючою. Проблема безґрунтності з відлунням особистої драми митця постає і в його пізніших творах.

Так, зокрема, проблема національного буття заявлена і в «Пісні Ізраїля» (1922). Автор наголошує на тому, як глибоко суспільна, особливо національна ворожнеча здатна понівечити людську душу. Головний герой твору, Арон, ставить загальнолюдські ідеали вище національних, не намагаючись знайти тут гармонії, відмовляється від своєї національної приналежності, яка однак врешті-решт владно нагадує про себе. «Пісня Ізраїля» в художній формі виражає одвічні проблеми трагедії людського буття.

Перебуваючи у 20-х роках ХХ ст. в еміграції, В. Винниченко болісно переживав свою відірваність від України, порівнюючи свій стан з потойбіччям. «Одна з характерних рис стану смерті є та, що мертві не мають більше зносин з живими. Вони можуть десь там, на тому світі існувати собі (чи не існувати)... Але до живих мертві не можуть торкатися. Це абсолютний закон.... Я можу собі тут в Європі існувати чи не існувати, але як-небудь тор-

катися до «живих», себто до суцільних на Україні й у Союзі Рад. Республік я не можу» [7, 10].

Болісно вразила Винниченка звістка про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. «Що то за лад такий» і які «нестерпні страждання повинні були бути», щоб таку людину, як «старий більшовик, що бачив тюрми, каторги, війни, повстання, барикади, голод, пошесті, який тридцять років боровся в рядах партії проти всякої гидоти та страхів життя і ніколи не лякався», – примусили злякатися, «знесли її, знівечили її волю і погналі в смерть» [7, 13].

Розмірковуючи над причинами, що підштовхнули М. Хвильового до останнього вчинку, В. Винниченко доходить до висновку про причини саме національні. «Він тільки добре і без помилки бачив і відчував, що треба тікати від Москви... культурно. ... Отже, коли він уважав за потрібне тікати від комуністичної Москви до буржуазної Європи, то це значить, що він хотів тікати, як то кажеться, хоч чортові в зуби, аби подалі від Москви. «Культурно», «культурно», от що важливе. Себто, читай, і національно» [7, 9].

За кілька років до початку другої світової війни В. Винниченко звертається з «Одвертим листом до Сталіна і членів Політбюро ВКП (б)», у якому закликає здійснити «справжній, дієвий, єдиний фронт у світовому і внутрісоюзному масштабі» проти фашизму в ім'я «оборони від нього СРСР, країни будівного соціалізму» [4, 197]. Найважливішою духовною силою письменник вважає «національне почуття народів, що були поневолені імпералістичною Росією» [4, 202]. Тому він закликає повернутися до правильного розв'язання національного питання в СРСР, особливо на Україні: «Я писав вам уже не раз і ще раз скажу: ваша національна політика на Україні утворює там такий тил, який вам можуть побажати тільки ваші вороги» [4, 204]. Винниченко прагнув довести, що в тогочасному політичному житті всього світу національний момент – могутній чинник. «Офіційно вважається й проголошується в СРСР, що національне питання там розв'язано ідеально. На превеликий жаль, це не так. В глибині своєї свідомості ви й самі, звичайно, знаєте, що до ідеального розв'язання питання ще дуже далеко. Так звані «націоналістичні ухили», постійні арешти «ухильників», розстріли їх, хвилювання в масах – це все свідчить про те, що в цій галузі немає заспокоєння і не тільки ідеального, а просто задовільного розв'язання болючого питання» [4, 202].

У ХХ ст. етнічна самототожність індивіда нерідко була підставою для насильства над ним. Якщо особа зрікалася українства, світ ставав до неї відносно терпимішим і толерантнішим. Така тенденція чи не найяскравіше простежувалась в Україні під час існування СРСР. Всезагальний тоталітаризм змушував особу на болісний екзистенційний вибір – відмежування від своєї національності і, як наслідок, здобуття абсурдного по-

лепшення або фізичної та психологічної деградації.

Свої роздуми щодо розгубленої свідомості людини, яка опиняється в тоталітарному, абсурдному світі, В.Винниченко втілює в романі «Слово за тобою, Сталіне», який він закінчив за 100 днів до смерті. У романі майстерно описується наступ влади на екзистенційне «Я» людини через низку національно дискримінаційних заборон, відвертий пресинг та ідеологічну обробку. Табу накладається на вкорінені у психіку реалі, більшість з яких формують етногенетичне обличчя народу: примус говорити винятково російською мовою, залякування народу репресіями, руйнування моральних основ української родини, впровадження в масову свідомість філософії зради та духовного самозречення.

У тоталітарному суспільстві людина почувається незахищеною перед всезагальною присутністю держави, і, як наслідок, виникає абсурдна ситуація подвійного життя: справжнього в собі, та несправжнього – в суспільстві. Ця суперечність між «життям у собі» та «буттям у суспільстві» пород-

жує відчуття абсурдності доколишнього світу і безглуздості існування. Вся колоніальна сила спрямовується на придушення природного прагнення до свободи та гідного існування. Гайдеггерівська теза про одну із форм суспільного «вбивства» людини – стандартизацію всіх під єдиний психологічний тип – є ключовою темою «Слова...», дезнаціоналізований та дезорієнтований масовий українець у етнопсихологічній площині постав як мертвий.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у творчості В.Винниченка тісно переплітаються екзистенційні та національні характеристики особистості – національне обумовлює екзистенціальне в людині, визначаючи її сутність (екзистенцію). Разом вони утворюють філософський дискурс, домінуючою ідеєю якого є теза, що людина рано чи пізно в пошуках сенсу життя стає перед вибором – для чого і як жити. І тільки внутрішня свобода та свобода вибору дають їй змогу самовиявитися і надати сенсу своєму існуванню.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяєв М. Національність і людство //Сучасність. – 1993. – №1. – С.154-157.
2. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму //Слово і час. – 2003. – №6. – С.64-69.
3. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. У 3-х ч. – Ч. 1. – К., Відень: Дзвін, 1920. – 318 с.
4. Винниченко В. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП //Дружба народов. – 1989. – №12. – С.197-205.
5. Винниченко В. Про мораль пануючих і мораль пригноблених. Одвертий лист до моїх читачів і критиків. – Львів, 1911. – Ч. 9-10. – С.451-479.
6. Винниченко В. Щоденник. – Т.1. – 1911 – 1920. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – 499с.
7. Володимир Винниченко про самогубство М.Хвильового і М.Скрипника (З неопублікованих записок В.Винниченка «Думки про себе на тім світі») //Сучасність. – 1971. – №9. – С.7-18.
8. Жулинський М. Національна культура та її роль у сучасному діалозі цивілізацій //Слово і час. – 1998. – №1. – С. 64-65.
9. Костюк Г. Деякі проблеми наукового вивчення В.Винниченка //Сучасність. – 1971. – №11. – С.78-87.
10. Тавризян Г. Проблема человека во французском экзистенциализме: Критический анализ. – М.: Наука, 1977. – 144с.
11. Українка Леся. Лист до Драгоманова. 17 березня 1891 р. /Зібрання творів: у 12-ти т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 10. – С. 86-88.
12. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом //Шерех Ю. Друга черга. – Нью-Йорк: Сучасність, 1978. – С.62-81.

М.І.РОМАНЕНКО

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Романенко Михайло Ілліч – ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат філософських наук, доцент

Актуальність теми. Соціальна детермінованість змін у системі вітчизняної освіти є головним чинником, що визначає зміст та напрям освітянських реформ. Тому аналіз соціокультурного виміру найбільш загальної основи модернізації освіти – філософсько-освітньої парадигми – має пріоритетне значення для розуміння стратегії та спрямованості розвитку вітчизняної освіти.

Мета дослідження. Визначити напрям та наслідки впливу соціокультурних факторів детермінації змісту сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Об'єкт дослідження. Філософсько-освітня парадигма в системі соціокультурних детермінант.

Предмет дослідження. Вплив соціокультурних факторів на зміст сучасної філософсько-освітньої парадигми та його дослідження у вітчизняній філософії освіти.

Задача дослідження. 1. Проаналізувати підходи до аналізу соціокультурного виміру сучасної філософсько-освітньої парадигми у вітчизняній філософії освіти.

2. Визначити основні чинники соціокультурного впливу на зміст сучасної філософсько-освітньої парадигми.

3. Визначити результати цього впливу на зміст сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Наукова новизна. На основі аналізу існуючих підходів до визначення соціокультурного виміру сучасної філософсько-освітньої парадигми уточнено основні напрями соціальної детермінації змісту сучасної філософсько-освітньої парадигми та компоненти цього змісту.

Розробленість теми. Аналіз соціального впливу на становлення філософсько-освітньої парадигми здійснюють у своїх роботах Гершунський Б., Тхагапсоев Х., Гомілко І., Канак Ф., Саух П., Пуляев В. та ряд інших дослідників. Особливу цінність представляє розробка цієї проблеми на основі синергетичної методології, представлена в роботах Ігнатової В., Богуславського М., Шевелева С., Ляшенка Л., Євтодюк А., Козлова О. та інших дослідників.

На сьогоднішній день можна виділити кілька системостворюючих для нової філософсько-освітньої парадигми проблем, навколо яких концентруються як наукові дослідження, так і дискусії. Передусім це питання соціальної визначеності нової парадигми, її зв'язку з тими чи іншими етапами розвитку суспільства. Практично ніхто не оспорує тезу, що формування нової парадигми

освіти пов'язане з загально соціальними зрушеннями, проте природа останніх та характер їх впливу на становлення нової моделі освіти є предметом постійних дискусій.

Ряд дослідників в основу освітніх змін кладуть ціннісну переорієнтацію суспільства на особистість, яка відрізняє сучасне інформаційне суспільство від індустріального. Так, аналізуючи філософські засади формування нової парадигми освіти та її відмінності від попередньої, український психолог І.Д.Бех пише: «філософія і наука новоевропейського часу в основу специфіки буття людини поклала суб'єкт-об'єктне ставлення, виходячи з методологічно правильного положення, згідно з яким людина – це істота свідомо, здатна усвідомлювати саму себе (тобто рефлексивна) і діяльна (здатна до свідомого перетворення)... Однак діяльнісна сутність людини новоевропейською свідомістю була неправильно ототожнена з машинним виробництвом, з ринковими відносинами як своєю метою і науковою технологією як своєю основою і рушійною силою, а свідомість і мораль підпорядкована їм... лише ті види діяльності (людини – М.Р.) по справжньому презентують і розвивають її як особистість, які спонукаються її глибинним Я і зв'язаними з ним морально-духовними принципами як безумовними цінностями» [1, 34].

Навряд чи можна згодитися з автором відносно «помилковості» у трактуванні сутності людини – воно цілком відповідало тогочасному машинно-індустріальному виробництву і цілком правильно визначало і сутність освіти як сфери передусім професійної підготовки кадрів для цього виробництва. Інша справа, що сучасне інформаційне суспільство створює економічні вимоги до професійного розвитку людини, фактично тотожні з вимогами її розвитку у відповідність зі своєю родовою сутністю як практично-перетворюючого світ і себе суб'єкта діяльності. Якщо для індустріального суспільства самоактуалізація особистості зовсім не була економічною потребою, то для інформаційного суспільства це – основне джерело розвитку. І саме через нові вимоги до людини як суб'єкта діяльності формується і соціальний вплив на систему освіти у вигляді подолання освітньої кризи шляхом розробки та реалізації нової філософсько-освітньої парадигми.

В цілому слід констатувати, що у вітчизняній і зарубіжній літературі установилася традиція протиставлення сучасної та просвітницької філософсь-

ко-освітніх парадигм, коли мова йде про необхідність фундаментальних змін у освіті. Так, російський доктор філософії Х.Г.Тхагапсоев вказує: «Практично у всіх розвинених країнах з 80-х років з наростаючою активністю формується думка про те, що просвітницька модель освіти вичерпала себе, світ впиргул наблизився до усвідомлення необхідності радикального перегляду основ освітньої практики та педагогічної діяльності і що контури нової парадигми освіти вже складаються.» [2, 103]. Цю ситуацію він називає «парадигмальна криза освіти» [3, 103] і вказує на основні напрями переходу від просвітницької до сучасної освітньої парадигми: нові структура, зміст, методологія і стратегія, «які забезпечували б рух від репродуктивно-інформаційного та предметно-диференційованого до інтегрованих знань та мета-предметів, від споглядового до діяльнісного (до культуротворчості), від емпіричного до концептуального, від тематичного до проблемного, від гносеологічного до культурно-особистісного, а взагалі – до культуроконтекстної та культуротворчої модифікації (парадигми) освіти.» [4, 105].

Ряд дослідників все ж відрізняють теоретико-методологічні основи освітніх систем ХХ ст. від епохи Просвітництва і для характеристики першої використовується термін «технократична парадигма» [5, 26]. Однак принципово це ситуацію не змінює, оскільки фундаментальні характеристики технократичної парадигми визначаються все тим же просвітницьким раціоналізмом.

Найбільш розповсюдженим підходом до визначення соціальної детермінованості нової філософсько-освітньої парадигми є так званий культурологічний. Його переваги полягають у тому, що взаємодія соціально-економічного фундаменту суспільства та сфери освіти пояснюються через інтегральну для суспільства сферу – сферу культури, де механізми взаємовпливу вже давно і детально вивчаються і добре розроблені. Відтак загальносоціальні та освітні зміни вписуються в єдиний соціокультурний контекст розвитку, добре розроблений у рамках сучасної соціальної філософії, і це сприяє змістовному наповненню нової філософсько-освітньої парадигми.

Так, професор П.Саух вказує на пряму детермінацію не лише освіти, а й взагалі всього гуманітарного знання зміною соціальної парадигми розвитку. «Через зношене полотно соціальної парадигми, – пише він, – починають прозирати подекуди ще не зовсім чіткі елементи нової парадигми, яка характеризує фундаментальні засади майбутнього постіндустріального суспільства і окреслює епістемологічний простір соціальних наук.» [6, 27]. Відтак він основні напрями розвитку останніх: орієнтація на антропний принцип у системі джерел розвитку суспільства; зростання ролі гуманітарних наук (постіндустріальне суспільство він називає «гуманістичним»); перехід до пізнання закономірностей циклічної динаміки, не-

лінійного мислення; синтез знань, інтеграція наук. [7, 27-29]. Результатом системних змін у ціннісних орієнтирах наукових досліджень є своєрідна «антропологічна революція», яка і визначає зміст культурологічних механізмів передачі впливу загальної цивілізаційного розвитку на гуманітарну сферу суспільства. «У багатьох галузях соціально-гуманітарного знання, – підкреслює П.Саух, – ... постає ідея «антропологічної революції», змістом якої має бути загальна переорієнтація на культуру як власне людський спосіб буття. Якщо смисловим центром античності був космоцентризм, середньовіччя – геоцентризм, а доби індустріалізму – природоцентризм, то смислотворним вектором нового типу цивілізації є культуроцентризм». [8, 27].

Ідея культурологічної переорієнтації освіти як фокусу сучасної її парадигми є дуже розповсюдженою у філософії освіти. Український науковець І.Гомілко характеризує сучасну освітню ситуацію як «постмодерн» через синтез соціокультурної прагматизації освіти та її орієнтації на феномен життєвого світу і культурне життя. [9, 32 -33].

Найбільшою чеснотою вказаного підходу є те, що формування нової парадигми освіти визначається (по суті, в рамках синергетичної методології) як один з компонентів єдиного поступального культурного розвитку цивілізації в умовах, коли духовна культура набуває вирішального значення для її виживання. Тому в рамках культурологічної методології є можливість комплексного вивчення сучасної моделі освіти в єдності з процесами духовної переорієнтації суспільства та формування соціально-економічної структури інформаційного суспільства. «Духовна переорієнтація суспільства, – вказує професор Ф.Канак, – це завжди болісна духовно-практична проблема, яка не розв'язується самими лише просвітницькими засобами. Вона можлива тільки в разі глибоких соціокультурних і духовних зрушень, оскільки вона є проблемою водночас світоглядною, соціокультурною й культурологічною. Звичайно, до її розв'язання найбезпосереднішим чином причетні освітянські засоби. Тому будь-яка концепція освіти має будуватися з огляду на «освітньо забарвлені» аспекти культурного поступу.» [10, 23].

На нашу думку, культурологічна методологія соціальної детермінації освітніх процесів у сучасних умовах дійсно надає максимум можливостей для характеристики сучасної філософсько-освітньої парадигми в усіх її вимірах – від особистісного до матеріально-ресурсного. Крім того, вона дозволяє поєднувати позитивні аспекти теоретико-методологічного дослідження проблем освіти як в рамках традиційної, так і в рамках постмодерністської філософії. Культурологічний дискурс філософсько-освітньої парадигми також найкраще висвітлює міждисциплінарну, інтегративну роль філософії освіти, в рамках якої, власне, ця парадигма і досліджується. Нарешті, слід вказати ще на одну по-

зитивну особливість культурологічного підходу. Він дає можливість синтезу соціоцентричних та природо центричних напрямів філософсько-освітньої думки на базі теорії поєднання ідей культурного поступу людства та особистісного саморозвитку людини в умовах «суспільства освіти та культури». Відтак відкриваються можливості подолання багатовікового протистояння прихильників соціальної та природної детермінації як розвитку людини (в загально філософському аспекті), так і її формування в освітньому середовищі (у філософсько-освітньому аспекті).

Важливим соціокультурним аспектом сучасної філософсько-освітньої парадигми є зміна соціальної ролі та статусу освітньої діяльності. Цей процес пов'язаний передусім з основними характеристиками інформаційного суспільства, яке не знає стабільності і ґрунтується на використанні знань (інформації) як основного ресурсу функціонування та розвитку. Освітні новації парадигмального характеру, детерміновані вказаним процесом, акцентуються в основному у двох сферах. По перше, це характеристика освітньої діяльності не як обмеженої соціальної сфери, а як постійного елементу життєдіяльності людини та суспільства, що охоплює всі соціальні сфери. По-друге, це розширення синергетичної методології у визначенні характеристик сучасної філософсько-освітньої парадигми, яка широко використовується при адаптації культурологічного підходу при дослідженні інформаційного суспільства.

У зв'язку з цим відомий російський філософ В.І.Купцов підкреслює провідну рису сучасної системи освіти: «Будується неперервна система освіти, де остання розглядається як реалізація невід'ємного права людини, як частина образу життя». [11, 18].

Подібний підхід визначає значною мірою отожднення процесів освіти та оволодіння культурою як соціальних явищ, що мають інтегративний та всеохоплюючий характер для життєдіяльності суспільства. «Зміст освіти, – підкреслює професор В.А.Ігнатова, – в тому числі і природничої, слід розглядати значно ширше – як педагогічно адаптований соціальний досвід людства, що за своєю структурою рівний людській культурі» [12, 27].

Однак, на відміну від традиційного культурологічного підходу, визначення освіти як постійної складової життєдіяльності індивіда в рамках інформаційного суспільства вимагає і нового розуміння самої культурної суті освітнього процесу. Його дає синергетична методологія освіти, тому багато дослідників, розробляючи її, називають сучасну філософсько-освітню парадигму «синергетичною парадигмою освіти». [13, 14, 15]. Необхідність застосування синергетичної методології до розробки сучасної філософсько-освітньої парадигми дослідники пояснюють передусім зміною засад розвитку самого суспільства. «Освіта пере-

стала бути короточасним епізодом у житті громадян розвинених країн, вона все більше стає неперервною. З точки зору... синергетичних понять і підходів, уперше в історії людства еволюція суспільства і системи освіти відбувається за нелінійним законом». [16, 134].

Вплив синергетики на формування сучасної філософсько-освітньої парадигми здійснюється переважно через визначення нової якості соціальних процесів, особистісних характеристик, інтегральних соціальних структур тощо. Оскільки ж прихильники синергетичної парадигми сповідують звичайно культурологічний підхід, найбільш розповсюджений у вітчизняній філософії освіти, то і в центрі синергетичних концепцій сучасної філософсько-освітньої парадигми звичайно знаходяться проблеми культурного змісту сучасної освіти, інтерпретовані в рамках синергетичної методології.

«Інтегральною метою освіти, – вважає російська дослідниця О.Козлова, – є становлення культурної особистості. Критеріями культури особистості виступають, з одного (зовнішнього) боку, подолання елементарності та перехід до неоднозначності, варіативності поведінки особистості в різних ситуаціях, оволодіння особистістю своїми соціальними ролями, а з другого (внутрішнього) боку, цілісність уявлень про світ, здатність виділяти головне і служити йому, визначати ієрархію цінностей, смисл явищ, виходячи зі стійкого «ядра» – світогляду. [17, 52].

Таким чином, новизна синергетичного підходу в порівнянні з традиційним культурологічним підходом – наповнення новим змістом соціокультурних функцій освіти в рамках нелінійної інтерпретації розвитку як суспільства в цілому, так і освіти зокрема. При цьому на цей зміст впливає не лише синергетична методологія, а й постулати постмодернізму. Підкреслюючи це, російський педагог В.Т.Пуляев говорить про «перехід до нової парадигми розвитку освіти, мірою і центром якої є людина культури» [18, 38] і вказує, що для неї, на його думку, характерна «множинність істин».

Основною новацією є трактування освіти як інтегративної сфери життєдіяльності, що безпосередньо визначає характер розвитку соціуму і формує середовище в якому відбувається життя кожної людини. Відтак освіті надається моделююча та системостворююча соціальна роль, вона перетворюється на вирішальний механізм впливу на розвиток суспільства в умовах невизначеності та мінливості тенденцій розвитку та перспектив вирішення глобальних проблем. З практичного боку обґрунтовується необхідність побудови неперервної системи освіти і власне організованої в масштабах всього суспільства неперервної самоосвіти – ідея, що змикається з вихідним положенням соціально-філософської концепції суспільства освіти.

Слід сказати, що вказані ідеї мають характер

проективних, тобто таких, які відносяться більш до футурологічного прогнозу, ніж до освітньої та соціальної практики. Тому значна частина спеціалістів сприймає їх з певним скепсисом – як і взагалі теоретичні побудови, здійснені в рамках синергетики. На нашу думку, однак, цей скепсис є безпідставним з двох причин. По-перше, з точки зору соціально-філософських теорій висновки про нову соціальну якість та нові соціальні функції освіти виглядають бездоганими і повністю обґрунтованими. Питання лише в тому, наскільки інтенсивно будуть здійснюватися процеси, що ведуть до формування «суспільства освіти», але це вже питання не обґрунтованості теорії, а взаємодії реальних детермінант розвитку суспільства. По-друге, практичні висновки синергетичної теорії – щодо неперервної системи освіти та самоосвіти –

вже стали елементами практичної політики і значною мірою слугують безпосередньою основою освітньої діяльності. Виходячи з цього, пропозиції синергетичного визначення нової суті освітньої діяльності в нелінійному вимірі виглядають цілком обґрунтовано і можуть розглядатися як валідний науковий напрям дослідження сучасної філософсько-освітньої парадигми.

Висновок. Таким чином, в соціокультурному відношенні сучасна філософсько-освітня парадигма детермінується становленням інформаційного суспільства та загальним процесом антропоцентристської переорієнтації цивілізації. Найбільш загальним напрямом детермінації змісту філософсько-освітньої парадигми цими факторами є впровадження культури як основного виміру сучасного освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини // Дайджест педагогічних ідей та технологій школа-парку – 2002. – №1. – С. 33-38.
2. Тхагапсоев Х.Г. О новой парадигме образования. // Педагогика. – 1999. – №1. – С.103 – 110.
3. Там же.
4. Там же.
5. Игнатова В.А. Педагогические аспекты синергетики. // Педагогика. – 2001. – №8. – С.26 – 31.
6. Саух П. Зміна парадигм соціальних наук і трансформація культур освітнього простору на межі тисячоліть // Освіта і управління. – 2001. – Т.4. – №3-4. – С.26 – 30.
7. Там же.
8. Там же.
9. Гомілко І. Антропологічний вимір освітньої ситуації // Освіта і управління. – 2001. – Т.4. – №3-4. – С.31 – 33.
10. Канак Ф. До питання про трансформацію гуманітарної освіти та її соціокультурну детермінацію // Освіта і управління. – 2001. – Т.4. – №3-4. – С.21 – 25.
11. Образование в конце XX века. Материалы круглого стола. // Вопросы философии. – №9. – 1992. – С.3 – 32.
12. Игнатова В.А. Педагогические аспекты синергетики. // Педагогика. – 2001. – №8. – С.26 – 31.
13. Игнатова В.А. Синергетика как метод познания природы и общества // Экология и жизнь. – 1999. – №2. – С.28 – 32.
14. Богуславский М.В. Синергетика и педагогика // Magister. – 1995. – №2. – С. 89 – 95.
15. Шевелева С.С. К становлению синергетической модели образования // Общественные науки и современность. – 1997. – №1. – С.125 – 133.
16. Ляшенко Л., Євтюк А. Синергетика і освіта ХХІ ст. // Освіта і управління. – 2002. Т.5. – №3. – С.127 – 135.
17. Козлова О.Н. Изменчивость и поиск устойчивости: синергетика и образование // Дайджест педагогічних ідей та технологій школа-парк. – 2001. – №3-4. – С.50 – 52.
18. Пуляев В.Т. Поиск и утверждение новой парадигмы социально-гуманитарного знания и образования // Дайджест педагогічних ідей та технологій школа-парк. – 2002. – №3. – С.36 – 38.

М.С.КОНОХ

НАУКОВИЙ СВІТОГЛЯД

Конох Микола Семенович – завідувач кафедри історії України, українознавства та правознавства, декан економічного факультету Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор філософських наук, професор

Надумку В.І.Вернадського (1863–1945), поняття «науковий світогляд» не є синонімом поняття «істина». Різні світоглядні системи, включаючи наукові, не повинні оцінюватися однобоко – тільки за мірками істини (істинного знання), тим більше що істина не є застиглим абсолютом. Скажемо, уявлення Клавдія Птолемея про Космос входило до складу наукового світогляду певної епохи, вважалося істинним і сприяло досягненню практичних результатів. В даний час у науковому світогляді є компоненти, які настільки ж мало відповідають дійсності, наскільки мало їй відповідала птолемеївська система епіциклів, яка царювала довгий час. Тому, говорячи про характерні риси наукового світогляду, необхідно насамперед указати на можливість оцінки за мірками наукової істинності явищ об'єктивної дійсності, доступних науковому вивченню. У даному випадку мається на увазі визначене відношення суб'єкта, що пізнає, до оточуючого його світу, за якого кожне явище цього світу знаходить своє пояснення, котре не суперечить основним науковим принципам, що панують у ту чи іншу епоху [1, 43].

В основі наукового світогляду лежить метод наукової праці. Це і є визначене відношення суб'єкта, що пізнає, до пізнаваного явища. При цьому, як підкреслював Вернадський, науковий метод не завжди являє собою інструмент, за допомогою якого конструється науковий світогляд, але він завжди є тим інструментом, яким перевіряється науковий світогляд [2, 44].

Як вважає Вернадський, деякі компоненти сучасного наукового світогляду були досягнуті не шляхом наукових шукань, а ввійшли в науку ззовні – з релігії, філософії, мистецтва та ін. У науковому світогляді вони удержалися тільки тому, що витримали пробу науковим методом. Наприклад, прагнення древніх виразити усе в числах проникло в науку з музики, з музичної гармонії. Такі настільки звичайні поняття нашого наукового світогляду, як «атом», «матерія», «сила», «енергія», «інерція» та ін., ввійшли в цей світогляд з інших галузей духовної діяльності людини, часом зовсім чужих науковій думці. Тому відокремлення наукового світогляду і науки від релігійної ідеології, філософських ідей або художньої творчості неможливо, оскільки всі ці галузі тісно сплетені між собою і можуть бути розділені тільки в абстракції [3, 50].

Таким чином, якщо ми хочемо зрозуміти особливості розвитку науки, то неминуче повинні бра-

ти до уваги різні прояви духовного життя людського суспільства і їхній складний взаємозв'язок.

У другій половині XIX ст., коли почала зміцнюватися і набирати силу позитивістська філософія, були здійснені спроби розмежувати науку, філософію, релігію й інші форми духовної діяльності людини. Усе частіше стали лунати заклики замінити науковим світоглядом світогляд релігійний або філософський. Вернадський з цим категорично не згодний. За його словами, в історії людства ніколи не спостерігалось науки без філософії. Вивчаючи історію наукового мислення, підкреслював він, ми переконуємося в тому, що філософські ідеї входять у науку необхідним її компонентом [4, 51].

Знаходячись усередині того чи іншого світогляду, цілком приймаючи основні ідеї і цінності відповідного світогляду, практично неможливо відокремити істинне від помилкового, хоча будь-який досить зрілий (з історичної точки зору) світогляд визначає наше ставлення до істинного і помилкового, але це не значить, що помилкове дійсно є помилковим, а істинне не маскує неправду. Тому з наукового погляду дуже значущим уявляється питання про світоглядні фікції і їхню інструментальну роль у практичній діяльності людей.

Вернадський вважав, що фікції неминуче присутні у науковому світогляді. Вони з'являються, зникають, змінюють свою форму і зміст, додаючи науковому світогляду рухливий, динамічний характер і разом з тим роблячи розпливчастим, позбавленим строгої логічної ясності в плані вираження істинного стану справ. От чому питання про фікції в науковому світогляді є винятково важливим світоглядним і методологічним питанням. «Справа в тім, – підкреслював Вернадський, – що ці фікції нерідко одержують форму задач і питань, тісно зв'язаних з духом часу. Людський розум неухильно прагне одержати на них визначену і ясну відповідь. Шукання відповіді на такі питання, що нерідко виникали на далекому від науки ґрунті релігійного споглядання, філософського мислення, художнього натхнення або суспільного життя, іноді служать живлющим джерелом наукової праці для цілих поколінь учених. Ці питання служать рихтуванням наукового будинку, необхідним і неминучим при його будівлі, але потім безвісти зникаючим» [5, 62].

До числа подібних питань відносяться питання про квадратуру кола в математиці, питання про *perpetuum mobile* у механіці, питання про філо-

софський камінь у хімії, шукання життєвого еліксиру у фізіології та ін. Вирішуючи ці нерозв'язні питання, учені попутно зробили низку найбільших відкриттів. Скажемо, астрономи І.Кеплер і Т.Браге були послідовниками астрології і склали гороскопи, англійський фізик Р.Бойль (1627–1691) і голландський натураліст Я.В.Ван-Гельмонт (1577–1644) завзято шукали філософський камінь, наприкінці XVII ст. Т.Гоббс намагався вирішити питання про квадратуру кола.

Наявність фікцій у науковому світогляді – свідчення того, що даний світогляд міняється з часом, а раз так, то зрозуміло, що тільки частина пануючих тепер ідей може перейти в науковий світогляд майбутнього [6, 66-67].

Науковий світогляд постійно охоплений боротьбою з ідеями минулого і за ідеї майбутнього. Ця боротьба ведеться в різних напрямках (філософських, релігійних та ін.) і на різних рівнях (емпіричному, теоретичному). Природно, що в подібних умовах не можна говорити про один монолітний науковий світогляд [7, 100-101].

Постійна зміна наукового світогляду в цілому чи в окремих його частинах складає, на думку Вернадського, найважливішу задачу, яку постійно повинна мати на увазі історія науки.

Вирішуючи цю задачу, ми виявляємо досить дивні речі, а саме: часом наукова істина чи точно доведений факт, ввійшовши в науковий світогляд, через деякий час випадає з нього, замінюючись чимось сумнівним чи відверто помилковим. Відбувається регрес наукового знання, котрий постійно спостерігається в історії наукового мислення. Наприклад, так сталося з уявленням про кульову форму Землі, яке змінилося уявленням про плоский земний острів, а також з геліоцентричною картиною Всесвіту. Цікаво і те, що коли в XVII ст. Г.Галілей відкрив закони руху і поклав початок динаміці, його наукові супротивники поспішили обвинуватити сміливого новатора ледве не в плагіаті, посиляючись на твори схоластичних учених. Дійсно, у XIII ст. німецький математик Йордан Неморарі (пом. 1237) передбачив ряд узагальнень Галілея, але ці узагальнення були піддані забуттю і замінені помилковими схемами аристотеліків. У кращому випадку ідеї Неморарі були відомі окремим фахівцям, котрі не надавали їм належного значення [8, 82].

До сказаного про нереалізовані можливості можна додати таке. Криза у фізиці кінця XIX ст. підготувала шлях для виникнення теорії відносності. Але, як підкреслював Т.Кун, не можна забувати і про забуте, але цілком можливе джерело сучасної теорії відносності, яке датується XVII ст., коли ряд філософів, включаючи Г.В.Лейбніца, критикували І.Ньютона за збереження, хоча й у модернізованому варіанті, класичного поняття абсолютного простору. Ці філософи змогли досить точно показати, що абсолютний простір і абсолютний рух не несли ніякого корисного навантаження в

системі Ньютона. Більш того, вони висловили здогад, що цілком релятивістські поняття простору і руху мали б велику естетичну привабливість. Але їхня критика була чисто логічною, оскільки вченим XVII ст. було важко уявити, що перехід до релятивістської системи міг мати наслідки, що спостерігаються у фізичному світі. У результаті цікава і дуже перспективна точка зору вмерла разом з її авторами і знову воскресла тільки в останні десятиліття XIX ст. [9, 95].

За словами Вернадського, в історії науки на кожному кроці ми бачимо заміну істинного помилковим. Іноді можна простежити причину регресивного ходу наукового пізнання. Наприклад, у науковий світогляд вторгаються зовсім далекі йому релігійні ідеї, що суперечать науковим істинам, але в той же час є для людей у даний історичний момент дуже цінними і непорушними.

Життєстійкість наукового світогляду багато в чому залежить від матеріальних засобів комунікації. Чим ефективніше у швидкості інформаційного поширення ці засоби і чим всеохоплююче вони, тим швидше і глибше проникають наукові знання в голови людей. Тому друкарство можна розглядати як те могутнє знаряддя, що дозволило міцно затвердитися новому науковому світогляду. Тому ми, як підкреслював Вернадський, можемо і повинні починати історію наукового світогляду з відкриття друкарства, яке надало науковому світогляду безупинного характеру [10, 96-97].

Біля середини XV ст. збіднілий патрицій німецького міста Майнца Іоган Гансфлейш, інакше Гутенберг (1400 – біля 1468), заснував у цьому місті першу друкарню і зробив цілий ряд відкриттів у типографській справі. Ремісник за професією, він працював в галузях, що мали близький стосунок до золотих справ майстерності і шліфувальних справ (виробництво окулярів, дзеркал). На жаль, він вмер у безвісності, утративши всі плоди своїх багаторічних праць. Рік його смерті невідомий, але приблизно датується 1468р.

Одна зі створених Гутенбергом друкарень потрапила в руки спритному і хижому ділку Іогану Фусту (пом. 1466 чи 1467), який давав Гутенбергу гроші і зрештою заволодів всім його майном. Однак серед діячів цієї друкарні була одна людина, якій типографська справа зобов'язана великими удосконаленнями, що дозволили друкарству почати широкий і швидкий розвиток. Нею був учень Гутенберга Петер Шеффер (1430–1503), людина з університетською освітою і великими технічними здібностями.

Завдяки працям Гутенберга і Шеффера типографська справа набула того вигляду, який вона зберігала багато сторіч. Нові великі зміни почалися в книгодрукуванні наприкінці XVIII і, головним чином, із середини XIX ст. Наприкінці XX ст., завдяки розвитку комп'ютерної техніки типографська технологія зазнала істотних пере-

творень. Що ж стосується книжкової справи, то вже зараз вона знаходиться в стадії революційного перетворення в зв'язку з появою так званої комп'ютерної книги, що дозволяє не тільки відмовитися від паперової книги, але й значно здешевити подання книжкової інформації споживачу, а також дозволить швидко вводити в обіг те, що раніше роками лежало у видавництвах.

Друкарня стала могутнім засобом для демократизації знань і секуляризації свідомості. Цьому сприяло різке збільшення числа відносно недорогих книг, поширення численних брошур, листівок, афіш, плакатів та ін.

З чого усе почалося?

Друковане мистецтво прийшло в Європу зі Сходу. Так, у Китаї в II–VI століттях був відкритий і широко вживався спосіб ксилографічного (від гр. *xilon* (зрубане) дерево + *grapho* пишу – гравіювання на дереві, відбиток із гравіюри на дереві) друкування, тобто спосіб друкування з різьблених дерев'яних дощок. У XIII ст. він проникає в Європу, і вже в XIV ст. набуває поширення в майстернях Італії, Франції і Німеччини. Характерно, що Марко Поло (1254–1323), котрий жив при дворі Кубілай Хана, не надав особливого значення ксилографії і згадує тільки про друкування грошових асигнацій.

Уже з кінця XIII ст. у Європі було відоме мистецтво друкування з дерев'яних дощок, що вживалися для відбитка малюнків на тканинах, а також для друкування картин. Часом на картинах друкувався і текст, вирізаний на дереві. Для друкування використовувався валик чи коток. Набита піском і досить важка подушка каталася під тиском по дошці, на якій був вирізаний малюнок. Такий прес зовсім не годився для друкування розбірними літерами. Тому його не можна було безпосередньо перенести в типографську справу. Був потрібний особливий верстат-прес. Але в даному випадку важливо те, що цей досвід друкування дозволив працею багатьох поколінь впровадити в друкарську справу відповідну типографську фарбу.

Значним етапом у розвитку типографської справи був етап, пов'язаний з відкриттям у першій половині XV ст. у Голландії способу гравіювання з металевих дощок. Завдяки цьому способу в другій половині XV ст. набули широкого поширення численні ділові видання з гравірованими текстами і малюнками. Таким же способом видавалися книги без малюнків, невеликі за обсягом підручники (наприклад, елементарні підручники латинської граматики). Дуже довго подібні гравірувальні роботи трималися в цехах золотих справ майстрів, до яких належав і Гутенберг.

До часів Гутенберга в техніці друкування були уже відомі окремі металеві літери, за допомогою яких друкувалися фрази і слова. Найчастіше ці літери вживалися в монетній справі, при виготовленні штемпелів і в палітурному мистецтві.

Наприклад, на корінцях рукописів здавна вибились окремі фрази, імена авторів чи власників, що потім золотилися. Показово, що палітурники належали до цехів золотих справ майстрів і каліграфів. Останні, як правило, були представлені ценцями.

Таким чином, до часів Гутенберга уже відомі були рухливі літери, фарба для друкування, прес. Залишалось об'єднати ці елементи в єдине технологічне ціле і тим самим покласти початок типографському виробництву, але здійснення подібного синтезу виявилось справою нелегкою.

Гутенберг витратив на здійснення ідеї типографської справи усе своє життя. Особливі труднощі являло виготовлення форми літер. Матеріал, який був у розпорядженні, для літер був такий, що вони швидко стиралися і тим самим губилася перевага рухливих літер перед нерухомими різьбленими дошками, тобто рухливі літери не могли давати багато відбитків, не деформуючись при цьому. Тільки Шефферу в 1450 р. удалося одержати необхідний сплав для рухливих літер – так званий типографський метал або гарт (*hartblei*). Не важко догадатися, що даний метал не повинен був мати властивість зайвої ковкості, тому що в протилежному випадку літери швидко втрачали б свою форму, і, відповідно, повинен був характеризуватися достатньою твердістю. Для того часу створення подібного металу було надзвичайно важкою задачею. Однак у середині XV ст. у майстернях Нюрнберга була винайдена лагунь такої якості, що відповідала типографським вимогам. Одночасно був створений новий вид бронзи, використовуваний в артилерії.

Який зі сплавів використовував Гутенберг, невідомо, але зате відомо, що типографський метал, винахід якого приписується Шефферу, являв собою сплав свинцю із сурмою. Крім того, Шеффер винайшов різьблену мідну форму для лиття гарту і тим самим вирішив задачу легкого масового виробництва дрібних літер [11, 100-103].

Таким чином, вирішення питання про метал, винахід типографського верстата і відповідної фарби остаточно зміцнило у своїх правах типографське мистецтво.

Перші друкарні були кустарними переносними майстернями, для роботи яких досить було 3-5 чоловік. Ці переносні друкарні часто з'являлися на ярмарках для виконання замовлень щодо друкування листівок, брошур, невеликих творів, завдяки чому типографська справа почала швидко поширюватися в Європі.

У 1470-х рр. друкарні з'явилися у Франції, Іспанії, Англії і Польщі; у 1480-х рр. – у Данії, Швеції, Норвегії і Португалії. У 1483 р. у Венеції була надрукована перша слов'янська книга (глаголиця) «Міссал», а в 1491 р. гусит Святополк Фіоль (Швайпольт Фейль) у Кракові надрукував перші слов'янські книги кирилицею. У першій чверті XVI ст. починається друкування кирилиці.

цею книг для румунів і сербів. До середини того ж століття друкована справа проникає в Московську Русь [12, 96-97].

До початку XVI ст. у Європі було видано приблизно 15 млн. примірників різних книг і брошур, відомих за назвою інкунабул (від лат. *Incunabula* – раннє дитинство, перші кроки; книги, що відносяться до початкової пори друкарства (до 1501 р.) і зовні схожі на рукописні книги). Важливо підкреслити, що завдяки друкарству ціна книги зменшилася в кілька десятків разів, у результаті чого вона з предмета розкоші чи малодоступного предмета стала предметом побуту. Необхідно відзначити і те, що друкарні відкривалися за участю і сприянні передових людей свого часу. Наприклад, в Італію вони проникли завдяки земляку Гутенберга кардиналу Ніколаю Кузанському (Кребсу, 1401–1464), видатному мислителю епохи Відродження. Цікаво помітити, що завдяки друкарству не були піддані забуттю багато сміливих, новаторських ідей Кузанця. Зокрема, у 1501 р. у Римі був виданий його твір, у якому відстоювалася думка про те, що Земля рухається одночасно навколо своєї осі і навколо деякої точки в просторі, за яку бралось не Сонце, а особливий полюс світу. Висловлена за 40 з лишком років до видання знаменитої праці М.Коперніка, ця ідея мала велике філософсько-світоглядне значення, тому що вона підготовляла ідеологічний ґрунт для світогляду Коперніка.

До сказаного варто додати, що в першій чверті XVI ст. реформаційний рух знайшов у друкарстві могутнє пропагандистське знаряддя, яке відіграло винятково важливу роль у перемозі церковних реформаторів. Католицька церква, котра звикла боротися з інакомисленням і ересю традиційними способами – вогнем, мечем і особистими проповідями, а також рукописними творами і відповідними листами, виявилася неготовою для боротьби з поширенням ворожих їй ідей за допомогою друкарського верстата [13, 100-103].

Винахід друкарства мав велике значення для поширення і широкого використання арабських (точніше кажучи, індійських) цифр. Так, у 1471 р. було видано один із творів Франческо Петрарки (1304–1374) з нумерацією сторінок зазначеними цифрами, а в 1482 р. ці цифри проникають у рахункові книги в друкованих виданнях Петценштеднера, і з тих пір перемогу цього позначення можна вважати остаточно досягнутою.

Таким чином, до початку XVI ст. друкарством був охоплений увесь культурний світ. Повсюдне поширення типографського виробництва і його продукції зробило глибокий і сильний вплив на все розумове життя людства. Цей новий фактор культурного розвитку істотно збільшив силу демократичних начал у житті європейського суспільства, підняв значимість окремої людської особистості, істотно стимулював науково-технічний прогрес.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – С.43.
2. Там само. – С.44.
3. Там само. – С.50.
4. Там само. – С.51.
5. Там само. – С.62.
6. Там само. – С.66-67.
7. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. – М.:Прогресс, 1975.-С.100-101.
8. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – С. 82.
9. Там само. – С.95.
10. Там само. – С.96-97.
11. Там само. – С.100-103.
12. Там само. – С.96-97.
13. Там само. – С.100-103.

СОЦІОЛОГІЯ

Е.Р.БОРИНШТЕЙН

СИСТЕМА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Боринштейн Евгений Русланович - докторант кафедры философии и социологии Южноукраинского государственного педагогического университета им. К.Д.Ушинского (г. Одесса), кандидат философских наук

Ценностные ориентации личности выступают в качестве целей жизни и основных средств достижения этих целей, а поэтому приобретают функцию основных регуляторов социального поведения индивидов. Будучи отражением концептуальных социальных интересов личности, ценностные ориентации выражают субъективную общественную позицию индивидов, их мировоззрение и нравственные принципы. Они используются для характеристики значимости различных явлений для индивидуума, социальных групп, общества в целом. Однако было бы крайним заблуждением ограничивать роль ценностных ориентаций только этим. В синхронном балансе личности они являются механизмом, с помощью которого согласовываются цели не только в социальных, но и в биологических и физических системах.

Рассматривая систему ценностных ориентаций личности в условиях социально-культурной трансформации необходимо учитывать именно социокультурные аспекты преобразований.

Несмотря на огромное количество работ по тем или иным основаниям аксиологии, необходимо отметить, что авторы касались в первую очередь философской стороны проблемы. Так А.-Г.Баумгартен выдвинул идею эстетики как философской области знания, К.Маркс рассматривал понятия «*value, valeur*» (ценность, стоимость) как выражение свойств, принадлежащих вещам в контексте «Теории прибавочной стоимости». Д.Д.Фрэнкел говорил о противопоставлении жизни и смерти, имея в виду религиозные мотивы.

Современная проблематика системы ценностных ориентаций требует существенного переосмысления, учитывая социально-культурные трансформации общества, изменившие систему социальных взаимодействий. Сегодня необходимо учитывать наравне с социальными и культурные составляющие, играющие огромную роль в процессах адаптации и социализации личности. Интерес к данной декларации проблем был продемонстрирован американскими социологами У.Томасом и Ф.Знаецким еще

в начале XX века. Они исследовали типологию личностей по характеру их приспособляемости к социальному окружению, при этом учитывая и культурные особенности личности. В результате вместо понятия «*attitude*» (отношение) был введен термин «*orientation value*» (ориентация ценностная). Однако в данном направлении работы были продолжены лишь спустя огромное время.

Лишь в конце XX века авторы стали отдавать предпочтение одновременному анализу социальной и культурной составляющим ценностных ориентаций личности. И если Л.Н.Столович лишь декларирует проблему «ценности личности и личностного отношения к ценностям» [16], то М.С.Каган рассматривает социально-культурную среду как ключевую в современном обществе [7].

Большой вклад в исследование системы ценностных ориентаций в современном мире внесли украинские ученые В.П.Андрущенко, В.И.Волович, Е.И.Головаха, Н.В.Панина, А.А.Ручка и другие. Однако большинство исследователей рассматривает в основном или понятие «ценности» (В.П.Андрущенко, Л.А.Микешина, М.И.Михальченко), или «ценностные ориентации» (В.И.Волович, А.А.Ручка), не уделяя внимания аспектам существования системы ценностных ориентаций в социально-культурных трансформациях. Правда А.А.Ручка оговаривается, что при анализе ценностных ориентаций, необходимо уделять внимание их различным особенностям, например, поведению личности, ее социальной активности и целям жизни [12, 31].

Таким образом, можно говорить о сложившейся тенденции рассматривать ценностные ориентации личности и социально-культурную трансформацию как отдельные проблемы. Хотя так или иначе большинство авторов вскользь касаются и второго компонента в своих исследованиях. Так В.Степаненко, анализируя «общественную трансформацию в социокультурной модели интерпретации», учитывает «причинно-следственные связи» культуры в контексте «ценностей самовыражения» [15, 94],

которые подробно исследовал Р.Инглхарт [5]. А.А.Кавалеров вплотную подошел к заявленной проблеме, работая над «ценностными ориентациями в структуре сознания» и предлагая изучать «ценность в социокультурной трансформации» [6]. В.С.Ларцев изучает проблему «социокультурных механизмов формирования личности» [9].

Однако, системе ценностных ориентаций личности именно в условиях социально-культурной трансформации, уделяется недопустимо мало внимания. Между тем число и уровень конфликтных ситуаций в мире в условиях социокультурной трансформации неизмеримо возросли и от умения преодолевать личностные кризисы, выходить из кризисных ситуаций зависит жизнедеятельность личности.

С социологической точки зрения «ценностные ориентации» являются «личностными ориентациями относительно ценностей тех или иных социальных общностей или групп: общечеловеческих, национальных, классовых, профессиональных и т.п.» [13, 678].

Отмечая способность ценностных ориентаций выступать как средство упорядочения и соизмерения потребностей и способов их удовлетворения, многие авторы забывают об их фильтрующей особенности. То есть, ценностные ориентации могут использоваться как приспособительный, своеобразный защитный механизм, с помощью которого индивидуум окрашивает объекты в положительные и отрицательные тона, руководствуясь при этом различными мотивами: своим мировоззрением, доступностью объектов, реальностью и нереальностью поставленных целей, что особенно важно в условиях социокультурной трансформации.

В оценке личностью объектов окружающего мира обычно принимают участие три компонента: эмоциональная, когнитивная и поведенческая.

Эмоциональная компонента характеризует степень, с которой данное явление фактически удовлетворяет или потенциально может удовлетворить те или иные потребности. Как правило, эмоциональная компонента отражает сегодняшние, т.е. наиболее актуальные потребности. При этом оказывает немалое влияние и прошлое, а именно то, в какой степени ранее были удовлетворены потребности личности с помощью этого явления. Заметим, что эмоциональная компонента зависит от чувств индивидуума и будет действенной только в случае немедленного, не подвергшегося анализу, а значит тоже эмоционального, восприятия, что снижает ее практическую значимость.

Когнитивная компонента отображает степень понимания индивидуумом сущности явления, которое оценивается, уровень анализа проблемы, ее пригодности для удовлетворения тех или иных потребностей. Здесь учитывается не только сегодняшнее (выступающее на первый план при эмоциональной компоненте), но и будущее, что предоставляет возможность для прогнозного социаль-

ного проектирования. При когнитивной компоненте оценки в случае противоречивой информации может возникнуть когнитивный диссонанс – интеллектуальный конфликт. Не углубляясь в анализ данного процесса, отметим, что при подобном развитии проблемы возможны: глубокая убежденность в правильности своего варианта решения ситуации, переоценка системы ценностных ориентаций личности, коинцидентность (взаимное разрушение) системы или систем ценностей.

Поведенческая компонента проявляется при рассмотрении вопроса о том, в какой степени данная оценка отражает готовность индивидуума к действию. Поэтому поведенческая компонента органически связана с волевым началом в деятельности человека.

Между тем соотношение суждений и поведения совершенно различно и противоречиво. Неудачи многих прогнозов поведения людей на основе массовых опросов в значительной мере возникают из-за слишком большого, если не сказать абсолютного, доверия исследователей к оценочным суждениям, непонимания ими необходимости тщательной дифференциации оценок по ведущим социальным и культурным показателям. Поэтому при проведении социологических исследований в условиях социокультурной трансформации необходимо более частое применение метода квотированного отбора, ведь оценка поведения личности, ее системы ценностных ориентаций зависит от темперамента личности, условий проведения интервью, принадлежности личности к тем или иным социальным и культурным слоям и группам, статуса личности в социокультурной системе общества и т.д. и т.п.

Для точного прогнозного социального проектирования важно умение предвидеть динамику ценностных ориентаций личности. А ценностные ориентации отнюдь не всегда обладают таким свойством как устойчивость, что, безусловно, осложняет точность прогноза.

Как нам кажется, сущность системы ценностных ориентаций личности в условиях социокультурной трансформации основывается на социальном, зеркальном и витальном «Я».

Социальное «Я» представляет собой совокупность зависимостей от социокультурной среды, общественного мнения, общения, деятельности, систем массовой коммуникации и т.п. Социальное «Я» – это результат совместной деятельности индивидов, проявляющийся в их общении и взаимодействии. Возникая в ходе взаимодействия людей, оно детерминируется различными их местами и ролями в различных общественных структурах, что проявляется в различных отношениях индивидов и социальных групп к явлениям и процессам общественной жизни. В современных условиях социальное «Я» подверглось кардинальной трансформации под влиянием социокультурных трансформаций общества. Социальное «Я»

влияет на личность через взаимодействия личности и личности, личности и общества, личности и социальных групп и слоев, их иерархию и ролевые функции.

Зеркальное «Я» рассматривает личность в продолжение социального «Я». Согласно теориям американских ученых У.Джеймса и Ч.Кули «Я» человека – прежде всего то, каким его видят окружающие. То есть зеркальное «Я» основывается на общественном мнении, мнении друзей и сотрудников. Здесь многое зависит от индивидуальных свойств личности. Отметим, что У.Джеймс основное внимание уделяет практическим последствиям влияния общества на личность, являясь наряду с Д.Пирсом основателем прагматизма [3, 4]. А Ч.Кули анализирует представления о собственном «Я», которые индивид усматривает в сознании других людей и называет их «представлениями представлений». «Я» взрослого человека предполагает социальную жизнь и отношения в социуме, что способствует формированию «представления представлений». Представление человека о самом себе включает: 1) представление о том, как человек выглядит в глазах «другого»; 2) представление о том, как «другой» оценивает этот образ; 3) вытекающее отсюда самоощущение [17]. Данная точка зрения акцентирует внимание на том, как мы интерпретируем мысли и чувства людей, которые, как нам кажется, оценивают нас [11, 109]. Преобладание внушаемости, конформизм определяют более глубокое влияние зеркального «Я».

Безусловно, любой выбор в той или иной обстановке обуславливается убеждениями и потребностями личности, зависит от ее витальных функций (Ego Vit), которые и составляют основу характера человека. Причем обязательно какая-то из витальных функций оказывается доминирующей в структуре характера. Витальные функции имеют самое непосредственное отношение к жизни человека, базируясь на его потребностях, мотивации, интересах, социальных диспозициях. Мы считаем, что при исследовании системы ценностных ориентаций личности в условиях социокультурной трансформации необходимо учитывать постоянную подверженность витальной структуры личности конкретизации, индивидуализации, ментализации и социализации. Таким образом, витальное «Я» актуализирует реализацию потребностей личности в соответствии с ее ценностными ориентациями.

Социальное «Я» воздействует на ситуацию при помощи общества, общественных интересов. Зеркальное «Я» кроме общественного Его зависит от психологических качеств – свойств личности. Витальное «Я» основывается на понятиях личности о личностных интенциях, эмоциональных установках, интересах и потребностях, идеале и долге.

Видя в идеале образец, индивид может по ходу жизни, в зависимости от обстоятельств, не единожды его менять. В силу того, что идеалы являются сферой жизненно значимых идей, затраги-

вающих конкретные интересы индивидов, идей, включающихся в структуру их личности, процесс изменения идеалов оказывается процессом личностного и социального преобразования, прогрессивного или регрессивного по своему характеру. Коллизии, в которых находит свое выражение противоречивое развитие идеалов, представляются нам характерными для любого общества (например, проблема смены поколений, а соответственно, и идеалов), но особенно они присущи обществам, проходящим кризисную точку своего развития, когда культурные нормы, ценности и взаимосвязи ослабевают, отсутствуют или противоречат друг другу. Идеалы, будучи направлениями развития личности, выражают истинную природу человека, его сущность и в плане смысловых ориентаций личности соседствуют с понятиями долга.

Психологически феномен долга складывается из определенной системы идей и некоторых эмоциональных переживаний, чувства долга, в силу которых человек поступает именно так, как это следует из идей, составляющих содержание долга. В случае неисполнения долга или такого поведения, которое противоречит долгу, человек испытывает дискомфорт, досаду, вину и т.п. Иногда такие переживания настолько сильны, что вызывают нарушения психики личности. Поэтому элементы, составляющие содержание долга, присутствуют и в структуре личности (например, воля).

Установка возникает при взаимодействии индивида с другим индивидом, со средой, при «встрече» потребности с ситуацией ее удовлетворения. Установка определяет характер протекания деятельности, выступая как механизм стабилизации, позволяющей сохранить ее направленность в непрерывно изменяющихся ситуациях. Регулируя широчайший спектр осознаваемых и неосознаваемых форм деятельности, установка фиксирует развитие познавательных процессов в личности. Нас же интересует прежде всего эмоциональная установка, поскольку она входит в структуру витальных потребностей личности. Эмоциональная установка позволяет использовать регистрируемые проявления эмоций – мимику, голос, изменения физиологических функций и активности мозга, – являясь своеобразным индикатором потребностей личности и степени их удовлетворения.

Потребности являются побудителем активности индивида. Они совершенствуются в зависимости от роста общей культуры человека, его знаний о действительности и отношении к ней. Потребности – предпосылка и результат деятельности людей и познавательных процессов. Поэтому они выступают как такие состояния личности, благодаря которым осуществляется регулирование поведения. Потребности обнаруживаются в мотивах, влечениях, желаниях, интересах, побуждающих человека к деятельности и становящихся формой проявления потребности.

Интересы понимаются как форма проявления потребности, направленная на осознание целей деятельности и способствующая отражению действительности. В последнее время социологи предпочитают анализировать интересы, подразумевая под ними специфические социальные результаты, приносящие пользу отдельному индивидууму или группе. «Такие интересы могут осознаваться человеком или группой, а также устанавливаться другими... в качестве основных или «объективных» и не осознаваемых преследующими их мотивами» [2, 255]. Устойчивость интересов выражается в длительности их сохранения и интенсивности.

Личностные интенции в структуре витального «Я» необходимо рассматривать не только с психологической точки зрения в плане любого желания или убеждения, «которые ориентируют на некоторую цель, некоторое конечное состояние» [1, 320], но и, учитывая социальные аспекты понятия, как равнодействующую «мотивов и целей... деятельности, общения и взаимодействия людей с окружающим их миром» [13, 377]. При этом на первый план в системе ценностных ориентаций личности в условиях социокультурной трансформации выходят социокультурные средовые детерминанты, предопределяющие тот или иной исход всевозможных взаимодействий личности с социокультурной средой. Данная проблема, с учетом языковых особенностей личности, привела к разработке нового метода исследования в области социолингвистики (*интенционального анализа*), который «позволяет как изучать, так и оценивать состояние любых звеньев коммуникационно-познавательного процесса» [13, 377].

Все вышеперечисленные компоненты присутствуют в системе ценностных ориентаций личности и играют основополагающую роль в условиях социально-культурной трансформации.

Причем в социальном «Я» общение выступает средством передачи форм культуры и общественного опыта, максимально способствуя социализации личности. Деятельность изменяет и преобразовывает человеческое сознание в соответствии с миром, а мир – в соответствии с представлениями человеческого сознания. Деятельность личности социально обусловлена в связи со значениями, фиксированными в понятиях языка, в ценностях, в социальных ролях и нормах. Общение и деятельность весьма слаженно сотрудничают с системами массовой коммуникации (СМК), что проявляется в следующей цепочке: адресант (субъект сообщения) – адресат (кому направлено сообщение) – сообщение (передаваемое содержание) – код (средства передачи сообщения (СМК, прежде всего язык), канал связи) – результат (деятельность).

В зеркальном «Я» общественное мнение формируется под влиянием СМК, конкретных жизненных обстоятельств и ситуаций, что подразумевает большое, если не решающее влияние на

него мнения друзей и сотрудников. Все это составляет сущностную основу зеркального «Я».

Рассматривая витальное «Я» отметим, что идеал в нем как бы составляет комплекс совести, моральных черт и норм поведения личности, которые контролируют действия «Я» и формируют у личности представления о долге. Долг же выступает в качестве контролера, принуждающего поступать в соответствии с потребностями, исходящими из социальных, культурных и этических ценностей. Более целостно сформировать ценностные ориентации личности дает возможность эмоциональная установка, которую обычно исследователи предпочитают не выделять ни в структуре потребностей, ни в социокультурной среде. Между тем в витальном «Я» человека она играет важную роль, влияя на социализационные процессы в личности посредством максимизации (усиления, повторения и т.п.) положительных эмоций и минимизации (ослабления, предотвращения и т.п.) отрицательных, усиливая при этом регулирующую функцию эмоций. Интересы и потребности также способствуют социализации личности, определяя направленность смысло-жизненных ориентаций. Отметим, что система ценностных ориентаций личности зависит, а может быть, и обусловлена, деятельностью личности и ее мотивацией.

Принцип деятельности в анализе социальных явлений, закономерностей и процессов состоит в том, что человек, группы людей рассматриваются как активные субъекты, преобразующие социальное окружение. Деятельность сама по себе при этом подходе понимается как средство самореализации человека, способ его связи с окружающим миром, «система, имеющая строение, свои внутренние переходы и превращения, свое развитие» [10, 85].

Наиболее обоснованная и разработанная структура деятельности представлена в работе М.Кагана «Человеческая деятельность». В качестве критерия структурирования автор выдвигает многообразие субъектно-объектных отношений. В результате таких отношений выделяются пять видов деятельности: преобразовательная, познавательная, ценностно-ориентационная, коммуникативная и художественная [подробнее см.: 7, 53 -139].

В принципе такой подход возможен, ведь виды деятельности исторически формируются как обособление различных способов человеческого отношения к миру. Конечно, можно спорить о правомерности присутствия или отсутствия некоторых видов деятельности. Но, на наш взгляд, М.Каган выделил лишь наиболее общие способы отношения человека к миру. Да и сам автор пишет, что эти «единицы», первоэлементы деятельности «в чистом виде существуют только в теоретическом описании» [7, 98].

Вообще же все внешне многообразные явления общественной жизни представляют ту или иную разновидность совместной деятельности людей. Таким образом, все многообразие общественных

явлений составляет в своей сущности тот или иной вид деятельности. Это как бы скрытая, тайная сущность, первооснова, субстанция всего социального. Однако при всем исключительном значении феномена человеческой деятельности в социальной жизни, роль ее нельзя преувеличивать, а тем более абсолютизировать. Это означало бы искусственное упрощение, обеднение реально существующего многообразия, сложности и многомерности социального пространства. Следует учитывать, что при всем фундаментальном, системообразующем значении социальной деятельности, она все же не является исчерпывающим основанием человеческого существования, поскольку определяется лежащими в ее основе различными мотивами, нормами, ценностными представлениями людей.

В системе ценностных ориентаций личности в условиях социокультурной трансформации происходят изменения, носящие динамический характер. Детерминантами ценностных ориентаций личности выступают условия жизни, деятельность, социальный опыт, способности, интересы, потребности человека.

Система ценностных ориентаций личности в условиях социокультурной трансформации находится в очень тесной зависимости от мотивов, движущих деятельностью. Мотив не определяет действие, он лишь проявляется в действии. Мы подразумеваем под мотивацией систему внутренних факторов, которые вызывают и направляют поведение человека, т.е. его деятельность, на достижение цели. Постигание истинных мотивов поведения личности, группы индивидов позволяет понять позицию человека и те влияния в среде жизнедеятельности, благодаря которым она сформирована. Мотивация личности имеет ряд функций. Основными, на наш взгляд, являются: отражательная (зеркальное «Я»), побудительная (витальное «Я») и регулятивная (социальное «Я»).

Отражательная функция позволяет считать мотивацию специфической формой субъективного отражения явлений, что дает возможность исследовать истоки мотивации, ответить на вопрос, каким образом ценностно-нормативная система общества отражается в мотивах поведения человека.

Побудительная функция мотивации раскрывает ее детерминистское предназначение. Если истоки мотивации лежат в социальной среде, взаимодействующей с субъектом, которая порождает мотивацию и отражается в ней, то непосредственной побудительной силой любого поведения личности выступает сама мотивация и особенно актуальные потребности, трансформируемые в конкретные мотивы и предметные цели.

Регулятивная функция мотивации представля-

ет собой управление деятельностью человека вообще. Она несет в себе и контролирующие возможности в виде обратных связей к сознанию лица от каждого акта его поведения.

Следовательно, можно говорить о том, что все вышеперечисленные функции влияют на формирование и изменение системы ценностных ориентаций личности, преобразуя ее смысло-жизненные ориентиры.

Конечно, сопоставление этих функций с социальным, зеркальным и витальным «Я» достаточно условно. Однако такое сравнение вполне возможно, тем более, что функции мотивации оказывают воздействие на систему ценностных ориентаций личности примерно похожее с воздействием социального, зеркального и витального «Я».

Рассматривая личность в системе социальных связей и, признавая общечеловеческое значение личности, мы считаем, что правомерно и необходимо поставить вопрос о ценности человеческой личности, понимая при этом систему ценностных ориентаций как явление творческой деятельности, зависящее от мотивации индивида. Формирование системы ценностных ориентаций обозначает становление личности как субъекта социальной деятельности. А это особенно важно, учитывая динамику социокультурной трансформации в современном обществе.

Выводы:

1. Система ценностных ориентаций личности в условиях социально-культурной трансформации может использоваться как приспособительный, своеобразный защитный механизм, с помощью которого индивидуум «окрашивает» объекты в положительные и отрицательные тона, руководствуясь при этом различными мотивами: своим мировоззрением, доступностью объектов, реальностью и нереальностью поставленных целей.

2. Сущность системы ценностных ориентаций личности в социокультурной трансформации основывается на социальном, зеркальном и витальном «Я». Социальное «Я» – это результат совместной деятельности индивидов, проявляющийся в их общении и взаимодействии. Зеркальное «Я» основывается на общественном мнении, мнении друзей и сотрудников. Витальное «Я» составляет основу характера человека.

3. Мотивация личности в условиях социокультурной трансформации приобретает особенное значение. Мотивация личности имеет ряд функций: отражательную (зеркальное «Я»), побудительную (витальное «Я») и регулятивную (социальное «Я»). Эти функции влияют на формирование и изменение системы ценностных ориентаций личности, переопределяя ее смысло-жизненные ориентиры.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой толковый психологический словарь. В 2-х т.- Т.1./Ребер Артур.- ООО «Изд-во АСТ», «Изд-во «Вече», 2003,- 592 с.

2. Большой толковый социологический словарь (Collins). В 2-х т. - Т.1.- М.: Вече, АСТ, 1999.- 528 с.
3. Джеймс У. Личность // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенретер, А.А.Пузыря.- М.: Изд-во МГУ, 1982.- С. 61-70.
4. Джеймс У. Прагматизм.- СПб., 1910.
5. Инглхарт Р. Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона.- М., 2002.- С. 106-129.
6. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації.- Одеса: Астропринт, 2001.- 224 с.
7. Каган М.С. Человеческая деятельность.- М., 1978.
8. Каган М.С. Философская теория ценности.- СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.- 205 с.
9. Ларцев В.С. Социокультурный генезис личности.- К.: ООО «Принт-Экспресс», 2002.- 360 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность.- М.: Политиздат, 1975.
11. Смелзер Н. Социология // Социологические исследования.- 1991.- №6.- С. 122-134.
12. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы.- К.: Наук. думка, 1976.
13. Соціологія: короткий енциклопедичний словник // Під заг. ред. В.І Воловича.- К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998.- 736 с.
14. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко.- Мн.: Книжный дом, 2003.- 1312 с.
15. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- К.- №4.-2003.- с. 89-109.
16. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстет. аксиологии.- М.: Республика, 1994.- 464 с.
17. Cooley Чарльз. Sociological theory and social research.- N.Y., 1930.

В.В. ЛИМАН, Р.М. ГНАТЮК

ОБЩЕСТВЕННОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ ЧЕРЕЗ ТРАДИЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Лиман Виталий Васильевич — доцент кафедры информатики Винницкого института региональной экономики и управления, кандидат технических наук

Гнатюк Роман Михайлович — глава ОО «Ассоциация молодых управленцев и предпринимателей»

В последнее время в сфере образования как России, так и Украины повышается внимание к православному образованию в школах, что связано с возрождением православных устоев общества и тысячелетних православных традиций. Про развитие этого вопроса говорит этап широкого обсуждения среди учительствующей интеллигенции вопроса про введение Основ православия как факультативного предмета.

Одним из показателей важности этого вопроса является косвенное, но наиболее существенное и однозначно решающее значение образования для развития общества. Естественно, что такая важная роль образования связана с его не только учебной функцией, но и с воспитательной — формирующей жизненные морально-культурные и общественно-политические ценности. Необходимо сказать, что образование в части его ценностных ориентиров со времени отказа от идеологии социализма еще не обрело каких-либо

других ценностей. Как нам кажется, единственным верным отношением к этому вопросу будет продолжение шагов в направлении возрождения православных основ образования, как это было в дореволюционной России и Украине. Насколько эти шаги будут успешными, в значительной степени зависит от общей концепции изучения религиозно ориентированных предметов, которая еще во многом не определена. На сегодня можно выделить три основных подхода к изучению предметов религиозной направленности в светских учебных заведениях: религиозно-научный, вероучительный и культуроведческий.

Религиоведческое направление, к которому относится и курс истории религий, подобно своему предшественнику, научному атеизму, рассматривает религиозную культуру из внешних относительно среды носителей этой культуры позиций, не выделяя православное вероисповедание в ряду иных верований. Такой подход к

изучению вероучения по своей сути антирелигиозен, поскольку разрушает язык передачи религиозных понятий, упрощая их смысл и замещая его суждениями, которые сами носители религиозной культуры, как правило, воспринимают как грубую ошибку. За то, чтобы в изучении православной культуры ограничиться религиозоведческим подходом, ратуют, прежде всего, убежденные атеисты. В отличие от стихийных атеистов, преимущественно равнодушных к религии, убежденные атеисты, в нынешних условиях, нередко имеет религиозную, а также и политическую подоплеку и косвенно направлены именно против христианского вероучения.

Сторонники вероучительной направленности религиозного просвещения ориентируются на формы организации религиозного образования и воспитания, основой которых являются христоцентрические воззрения и участие в литургической жизни. Но, как показал дореволюционный опыт, будучи всеобщим и обязательным, такое образование нередко давало результаты, обратные ожидаемым. Что довольно естественно, когда принудительная форма изучения и невысокий уровень преподавания религиозных предметов ставят учащихся перед непростой задачей самостоятельно разграничивать для себя сферы применения естественнонаучного знания и религиозных воззрений.

Сложности использования такого подхода в условиях современной школы связаны не только с тем, что придерживающимся материалистических и (или) атеистических воззрений родителям далеко не всегда понятно, зачем их детям нужны наставления в вере. Принципиальная трудность состоит в том, что для выражения категорий богослужебной культуры и научных знаний используются разные языки. В последние 3 – 4 века использование образных представлений перестало соответствовать критериям научности. Образную форму представления научных категорий сменила форма описательная, вследствие чего астрономия отказалась от системы архетипических образов своей предшественницы астрологии, а химия – алхимии. Символические образы религиозного культа не соответствуют принятой в сфере науки и образования форме изложения знаний, и трудности интеграции элементов богослужебной культуры в образовательный процесс, как правило, чреваты противопоставлением религиозных категорий авторитету науки, начинаются уже на уровне языка.

Все больше сторонников приобретает культурологический подход к изучению православной традиции, позволяющий рассматривать религиозную культуру в качестве фундамента светской культуры, не вызывая при этом противоречий между верующими и неверующими. Поскольку независимо от того, является ли чело-

век верующим или атеистом, он живет в культурной среде, сформированной под прямым или опосредованным влиянием религиозной традиции. Из христианства в современную культуру вошли такие понятия, как милосердие, жертвенность, стремление к совершенству, и многие другие категории духовного порядка. Акцент на культуuroобразующем влиянии христианской религии, и, в особенности, православного вероучения, не отмежевавшегося от лучших достижений святоотеческой мысли, позволил бы повысить роль компонентов религиозной культуры в составе культуры национальной. Притом, что особенно важно в условиях таких многоконфессиональных стран, как Россия и Украина, – не противопоставляя одну конфессию другой. Ведь, невозможно самопревозношение милосердием, совестливостью, искренностью, добротой и т.п. Или если бы приверженцы какой-то из религий стали доказывать, что они к инакововерующим относятся не хуже православных, то, думается, большого вреда это бы не принесло.

Культурологический подход к изучению православной традиции, чтобы не оказаться отражающим лишь отдельные взгляды и мнения, должен основываться на Священном Предании. Наиболее соответствующей этому подходу к изучению православного учения, особенно в плане его влияния на формирование личности человека и характера социальных отношений, является святоотеческая духовно-аскетическая традиция, направленная на сознательное внутреннее совершенствование человека, повышение его целостности. Однако, на сегодня духовно-аскетическая традиция не осмыслена в нужной мере. В общесовременно-политической среде, и, в частности, в среде интеллигенции мало знают про такие традиции. Трудность дополняется тем, что иногда и в церковно-православной среде мнения различаются до противоположности. Наглядным свидетельством этому является отношение к исихазму. Так, по словам православного богослова, специалиста с мировым именем в области патристики, протоиерея Иоанна Мейендорфа, «наследие исихазма... является внутри самого Православия наиболее ценным и бесспорным» [1]. В отличие от этого, в основательном справочном пособии для православного духовенства, «Настольной книге для священно – церковно – служителей» С. В. Булгакова, исихасты характеризуются как «монашествующее сословие мистиков, которые отличались самой странной мечтательностью» [2].

Такое расхождение во взглядах на основные составляющие православного вероучения чревато многими недоразумениями при истолковании как этих составляющих, так и самого вероучения, поэтому стоит остановиться на сути и причинах данного расхождения более детально. Тем более, важно рассмотрение этого вопроса в свя-

зи с тем, что он мало освещен, а также с тем, что такие составляющие православного вероучения, как исихазм, по сути, потенциально есть одной из наиболее существенных религиозных основ не только школьного образования, но и наиболее важных общественно-политических процессов, как это будет показано дальше.

С самого начала христианского аскетизма и мистики (здесь этот термин используется в значении снижения порога осознаваемого восприятия) в них определились два направления духовного развития: через совершенствование чувств и совершенствование мышления. Известный немецкий историк Русской Церкви Игорь Смолич так писал об этом в своей книге «Жизнь и учение старцев»: «В древнехристианской мистике развиваются рядом два течения, которые со временем становятся все более ясными. Эти два течения были в аскетизме с самого начала. Это суть: 1) нравственно, духовно возвышающее и 2) мыслительное. Представителем первого течения является Макарий Египетский, ко второму принадлежат Григорий Нисский и Евагрий Понтийский... мистика Макария развивает духовное чувство... мыслительная мистика связана с духом и с глубинным рассмотрением понятий».

Нравственно развивающее направление духовного восхождения, с широким использованием атрибутов культа, создающих условия для развития духовных чувств, ныне широко отражено в организации церковной жизни. Тогда как мыслительное направление духовного аскетизма на сегодня менее известно и востребовано.

Согласно писаниям святого Симеона Нового Богослова, одного из наиболее ярких представителей мыслительного направления аскетизма, в нем можно выделить три составные части или последовательных этапа. Первый этап обычно носит обобщающее название «покаяние». К важным задачам этого этапа относятся освобождение от власти похотей и инстинктивных побуждений, а также осознание и очищения своих эмоций и чувств. То есть, можно сказать, что на этом этапе происходит становление зрелой личности. Второй этап аскетической практики связан с повышением качества и интенсивности своей духовной жизни через постоянные усилия к трезвенному состоянию ума, то есть сознательно организованному и сосредоточенному на Совершенстве вниманию. И третий этап связан с мистическими созерцаниями, которые также как и другие стороны аскетизма, не являются самоцелью, а – средством улучшения человека, о чем, в частности, писал святой Григорий Палама.

В поздней Византии массовое распространение приобрела форма мыслительного аскетизма, в которой для формализации трезвения использовалось постоянное повторение краткой молитвы, а для упрощения предшествующего созерцанию собирания внимания могли приме-

няться вспомогательные телесные приемы, в частности – дыхательные. За этой формой аскетизма закрепилось наименование «исихазм». В более широком значении термин «исихазм» также применяют ко всему мыслительному направлению христианского аскетизма. В России исихастское направление аскетической традиции воплотилось в виде старчества. Его последователи называли себя старцами, т. е. странствующими нищими (в этом значении слово «старец» донныне можно услышать в южнорусских и украинских селах).

В Византийской империи, где нравственно возвышающий и мыслительный вид аскетизма сосуществовали на всем протяжении ее истории, а исихазм даже был канонизирован как официальное церковное учение, христианство служило идеологической основой государства на протяжении более 1100 лет его существования. В России же, веропреемнице византийского христианства, отношение к исихазму сложилось иное. Событием, изменившим значение мыслительного аскетизма в российской церковной жизни, стал Собор 1503 года, на котором представитель старцев, святой Нил Сорский, автор первых русских произведений в аскетической традиции, поставил вопрос, чтобы монастыри не владели селами. За этим последовала многолетняя дискуссия, окончившаяся разгоном старческих скитов и заточением наиболее видных представителей старцев. В духовной жизни России усилилась роль «уставного благочестия», и ослабевало значение проводимого старцами сознательного внутреннего совершенствования. В связи с устранением влияния аскетов, способных к углубленному постижению сути общественных процессов и явлений, церковное учение утрачивало способность соответствовать общественным требованиям времени, а государство лишилось идеологического обеспечения насущных общественных проблем. Особенно остро это проявилось, когда перед Петром Первым встала задача перевооружения и реорганизации армии ввиду военного превосходства европейских государств. Обеспечить соответствующую требуемым государственным преобразованиям идеологию он смог только с помощью внедрения иноземной культуры, что, впоследствии, послужило одной из причин отречения Царя от власти и которая, впоследствии, была полностью искоренина народом во время и после Октябрьской революции.

В XVIII веке старчество снова стало заметным явлением духовной жизни России. Весьма характерно, что в это время оно вызывало больше интереса в среде интеллигенции, чем в церковных структурах. Примером тому являются Оптина пустынь, старцы которой стали известны благодаря посещениями деятелей культуры того времени. Тогда как у церковной иерархии осно-

ванне на інших аскетических принципах форми вероісповедання старців інтереса не вызывали. В изданных до революції церковних справочниках ісихазм трактується по більшій частині пренебрежительно, а старчество не упоминається вообще. Такое же внешнее, с позиций иных духовно-аскетических начал, суждение об исихазме и старчестве преобладает и поныне, что можно проиллюстрировать на примере отношения к термину «старец». Приобретший авторитетное звучание благодаря самоназванию последователей исихастской традиции, этот термин в современных церковных изданиях зачастую истолковывается, как относящийся к избираемому монашествующими из своей среды духовному наставнику. То есть, значение слова, обозначающее вид духовного подвига и святости, подменяется иным, соответствующим иерархической ступени в структуре церковной организации, вытесняя его предшествующее значение. Вследствие чего, многие из христиан по рождению не имеют адекватного представления об этой составляющей православного вероучения.

На сегодня в среде народов христианской, и даже православной, культуры имеется значительно больше возможностей ознакомиться с духовными практиками буддистов, элементами суфизма, индейскими шаманскими практиками, и тому подобным, чем с основными аспектами святоо-

теческой духовно – аскетической традиции.

Наверное, каждый из трех перечисленных выше подходов к изучению религии может быть в какой-то форме представлен в образовательном процессе. Но при выборе подхода к изучению православной культуры в государственных учебных заведениях следует исходить из насущных потребностей государства и общества в целом, в частности, – в формировании объединяющих идеологических начал. При этом достижения православной традиции должны быть глубоко осмыслены в качестве средства для выражения наиболее общих и глубоких духовных ценностей и устремлений народа, для осознания и согласования в обществе личных и социальных идеалов, для углубления понимания общественных процессов и обоснования критериев их оценки, что позволило бы достижениям православной культуры стать действенным фактором современной общественной и политической жизни, а отечественной общественно – политической мысли обрести опору в национальных мировоззренческих устоях. Отсутствие такой опоры уже не единожды приводило к ситуации, когда общественное сознание оказывалось беззащитным против зарубежных реформаторских идей, эксплуатирующих стремления народа очиститься от фальши, и направляющих энергию лучших его чаяний к саморазрушению.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Булгаков С.В. Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Западной Церкви.- Москва: «Современник», 1994.
2. Мейендорф Иоанн. Православие и современный мир (лекции и статьи).- Минск: «Лучи Софии», 1995.

С.А.КВІТКА

ДЕМОГРАФІЧНІ ЦИКЛИ І СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

Квітка Сергій Андрійович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Одним з напрямків розвитку соціального прогнозування є розробка нових підходів до розкриття закономірностей історичного процесу на основі вивчення демографічних циклів. Вони є одним з об'єктивних факторів наукового передбачення і тому останнім часом відбувається переоцінка і нове осмислення демографічних теорій, особливо розроблених закордонними нау-

ковими школами і зокраема школою «Анналів». Саме її представники розробили концепцію демографічних циклів, тобто циклічних коливань чисельності населення, які Ф.Бродель назвав «віковими трендами», Р.Камерон – «логістичними циклами», Д.Голдстон – «екологічними циклами». «Демографічні припливи і відливи є символ життя минулих часів, – писав Ф.Бро-

дель, – це наступні один за одним спади та підйоми, причому перші зводять майже нанівець – але не до кінця! – другі. У порівнянні з цими фундаментальними реальностями все (або майже все) може показатися другорядним...» [1].

Початок теорії демографічних циклів було покладено американським біологом і демографом - Р.Пірлом, який доказав, що зміна чисельності популяції тварин (і, можливо, людей) описується так званими логістичними рівняннями. Поводження логістичної кривої показує, що спочатку, в умовах достатку ресурсів і високого споживання, чисельність популяції швидко зростає. Однак через обмеженість ресурсів ріст популяції супроводжується падінням душевого споживання. Тому ріст сповільнюється і населення стабілізується близько асимптоти, що відповідає максимально можливій чисельності при повному використанні природних ресурсів. Досягнення популяцією максимально можливої чисельності означає існування людей на рівні мінімального споживання (на грані виживання), коли природний приріст цілком елімінується смертністю від голоду. Такий стан «голодного гомеостазиса» у дійсності виявляється нестійким і коливання природних факторів ведуть до «демографічної катастрофи» – голоду або епідемії. Катастрофа призводить до різкого зменшення чисельності населення, після чого починається період відновлення в новому демографічному циклі. У такий спосіб з погляду демографії історичний процес являє собою послідовність демографічних циклів.

Теорія логістичних циклів була математичним відображенням концепції Т.Мальтуса. Але, як відомо, його ідеї віддавна сприймалися як щось одіозне, і тому циклічна теорія довгий час залишалася незадіяною соціологами та істориками. Між тим, ця теорія відразу ж завоювала міцні позиції в екології, де вона одержала назву теорії популяційних циклів і стала неодмінним компонентом підручників [2].

Повернення до ідей Пірла та Мальтуса відбулось на початку 30-х років ХХ століття, коли активно почали вивчатися циклічні процеси в інших сферах розвитку суспільства. У 1933 році російський сходознавець Є.Є.Яшнов написав про демографічні цикли в Китаї [3]. В той же час Ф. Сіміан і Э.Лябрус виявили циклічні коливання цін і реальної заробітної плати в Європі в XVI-XVIII століттях. У 1934 році німецький історик В.Абель, проаналізувавши дані про економічну кон'юнктуру в Німеччині в XII-XIV століттях, показав, що ріст чисельності населення в цей період привів до нестачі орних земель і росту цін на зерно. Епідемія чуми, що вибухнула в середині XIV століття, обумовила різке зменшення чисельності населення, утворився надлишок орних земель, ціни упали, а заробітна плата зросла. Щоб довести зв'язок між зміною чисельності населення і динамікою ре-

альної заробітної плати, Абель посилався на класичну економічну теорію Д. Рикардо

Ще один крок у розвитку демографічних циклів зробив англійський дослідник М.Постан, який теж посилався на Мальтуса. Він показав, що катастрофа середини XIV століття не було випадковістю, що вже на початку того сторіччя сільське господарство не могло прокормити зростаюче населення, і голод 1310-х років був першим симптомом перенаселення, що наступило. М.Постан і Д.Тітов довели, що після 1300 року намітився ріст смертності й уповільнення демографічного росту, що пояснювалось падінням рівня життя. Саме падіння рівня життя і постійних голодувань обумовили катастрофічні наслідки епідемії чуми.

Після робіт вищезазначених авторів уже в 50-х роках ХХ століття теорія демографічних циклів одержала широке визнання. До неї звертались у своїх роботах такі відомі вчені, як Ф.Бродель, Р.Камерон, К.Киппола [4]. Ця теорія представлена і у відомих енциклопедичних виданнях, таких як «Кембріджська економічна історія Європи», «Нова кембріджська історія середніх століть», «Економічна і соціальна історія Франції» [5].

Продовжуючи розвиток теорії демографічних циклів Э.Лабрус у своїх дослідженнях показав, що падіння споживання наприкінці демографічного циклу породжує загальну екосоціальну кризу. Така криза кінця XVIII століття призвела до Великої французької революції. Пізніше в рамках нової науки, «історичної соціології», з'явилася «теорія революції», і Д.Голдстон детально показав роль перенаселення в революціях XVII-XIX століть [6].

На сьогодні поширена точка зору, що в історії Європи було вісім демографічних циклів:

- цикл римської республіки,
- цикл епохи принципату,
- цикл християнської імперії, перерваний навалами варварів;
- цикл часів Каролінгів,
- цикл епохи середньовіччя, що завершився Великою Чумою;
- перший цикл нового часу, що завершився англійською революцією, Фрондою і Тридцятирічною війною;
- другий цикл нового часу, що завершився Великою французькою революцією і наполеонівськими війнами.
- цикл епохи промислової революції.

Між тим слід відзначити, що вивчення демографічних циклів обмежувалося, в основному, Європою. Питання про демографічні цикли в країнах Сходу, у Росії, в Америці дотепер залишаються малодослідженими. Ф.Бродель висловлював припущення, що історія Сходу протікала в тім же ритмі демографічних циклів, що й історія Заходу. Втім Р.Камерон навпаки вказував

на відсутність доказів, оскільки, у розпорядженні історика, як правило, немає прямих даних про чисельність населення, і під час відсутності таких даних не існує чіткої методики виділення демографічного циклу. [7]

Це складне питання нашло своє вирішення у запропонованому російським дослідником С.А.Нефедовим методі математичного моделювання [8]. З метою визначення характерних рис демографічного циклу, їм була започаткована методика конструювання математичної моделі, яка імітує економічні процеси, що протікають у ході циклу. Така модель має враховувати: залежність орних площ від чисельності населення; залежність між орними площами, врожаєм, запасами і душевим споживанням селян; залежність між споживанням і чисельністю населення; залежність процесів купівлі-продажу земель від душевого споживання; динаміку переходу селян в орендарі і ремісників; динаміку споживання цих шарів населення; динаміку зростання частки великої власності; динаміку селянської заборгованості тощо.

Така математична модель являє собою аналог системи чотирьох інтегрально-диференціальних рівнянь. Верифікація моделі була проведена на матеріалах, що відносяться до історії Китаю I-II століть – для цього періоду в джерелах є відомості про чисельність населення і посівних площ, що дозволяє порівняти розрахункові дані з реальністю. Експерименти з моделлю показали, що в стратифікованому суспільстві логістичні цикли мають більш складну природу, ніж у біологічному середовищі. Крім циклічності, обумовленою нестійкістю стану гомеостазу, є механізми, пов'язані з наростанням соціальної диференціації в міру падіння душевого споживання. Нестійкість дрібної власності призводить до руйнування селянських господарств і мобілізації ресурсів у руках великих власників, що саме по собі веде до демографічної катастрофи.

У зіставленні з даними історичних джерел модельні експерименти виявили характерні ознаки демографічного циклу. Кожен з них починається з періоду внутрішньої колонізації (або періоду відновлення), для якого характерні наявність вільних земель, ріст населення, ріст посівних площ, будівництво нових (або відновлення зруйнованих раніше) поселень, низькі ціни на хліб, дорожня робочої сили, відносно високий рівень споживання, обмежений розвиток міст і ремесел. Після вичерпання ресурсів вільних земель настає період Стиску. Для цієї фази характерні: високі ціни на землю, селянське малоземелля, руйнування господарств селян-власників, поширення оренди, ріст великого землеволодіння, низький рівень споживання основної маси населення, падіння рівня реальної заробітної плати, дешевизна робочої сили, високі ціни на хліб.

В цей же час з'являються часті повідомлення про голод і стихійні лиха, припинення росту населення, відхід розорених селян у міста, ріст міст, розвиток ремесел і торгівлі, велику кількість безробітних і жебраків, голодні бунти і повстання, активізацію народних рухів під гаслами переділу власності і соціальної справедливості, спроби проведення соціальних реформ із метою полегшення положення народу. Уряд впроваджує заохочувальну політику в області колонізації й еміграції, зовнішні війни з метою придбання нових земель і зниження демографічного тиску.

У кінцевому рахунку, поглиблення диспропорції між чисельністю населення і наявних продовольчих ресурсів приводить до екосоціальної кризи. Для цього періоду характерні голод, епідемії, повстання і громадянські війни, зовнішні війни, загибель великих мас населення, що приймає характер демографічної катастрофи, руйнування або запустіння багатьох міст, занепад ремесла і торгівлі, високі ціни на хліб і низькі на землю, загибель значного числа великих власників і перерозподіл власності, соціальні реформи, які у деяких випадках приймають масштаби революції.

Перераховані вище ознаки кожної стадії циклу дозволяють у багатьох випадках виділяти межі демографічних циклів навіть при відсутності даних про чисельність населення. Використання методу математичного моделювання демографічних процесів дозволило виділити понад 50 демографічних циклів в історії країн Сходу. У деяких випадках цикли розділялися періодами, коли внутрішні війни і зовнішні вторгнення перешкоджають економічній стабілізації і відновленню чисельності населення. Крім того, як відзначив Нефедов, необхідно враховувати, що виділення кожного циклу вимагає значної роботи по аналізу соціально-економічної історії конкретної країни [9]. І хоча існують випадки, коли наявна інформація недостатня для конкретних висновків, метод математичного моделювання демографічних циклів дав можливість побудувати кілька історико-логічних рядів, які підтверджують тезу Ф.Броделя, про те, що історія людства і зокрема Сходу складається з демографічних (популяційних) циклів – так само як історія будь-якої біологічної популяції.

Цикли в історії Месопотамії:

1. Перший шумерський цикл (до середини XXIII століття до н.е.). Первинний цикл, що почався з процесу первісної колонізації і тому продовжувався значно довше звичайного.

2. Другий шумерський цикл (сер. XXIII – сер. XXII в. до н.е.).

3. Третій шумерський цикл (сер. XXII – кін. XXI в. до н.е.).

4. Перший старовавілонський цикл (поч. XIX – 1740-і роки до н.е.).

5. Другий старовавілонський цикл (1740-і – 1590-і роки до н.е.).

6. Средньовавілонський цикл (кін. XV – 1150-і роки до н.е.).

7. Средньовавілонський цикл в Ассирії (поч. XIV-сер. XI в. до н.е.). Тривалість циклу пов'язана із утворенням колоній на завойованих землях.

8. Перший ассирійський цикл (поч. IX – сер. VIII ст. до н.е.).

9. Другий ассирійський цикл (сер. VIII – кін. VII ст. до н.е.).

10. Перший нововавілонський цикл (сер. IX в. – 680-і роки до н.е.).

11. Другий нововавілонський цикл (610-і – 480-і роки до н.е.).

12. Перський цикл (480-е – 330-і роки).

13. Селевкідський цикл (270-і – 130-і роки до н.е.).

14. Парфянський цикл (50-і роки до н.е. – 160-і роки н.е.).

15. Перший сасанідський цикл (230-і – 490-і роки).

16. Другий сасанідський цикл (490-і – 630-і роки).

17. Цикл епохи Омейядів (650-750-і роки).

18. Перший цикл епохи Абасидів (750-830-і роки).

19. Другий цикл епохи Абасидів (830-930-і роки).

20. Цикл епохи пізнього Халіфату (1160-1250-і роки).

Цикли історії Єгипту.

1. Перший цикл Раннього царства (до правління фараона Міни).

2. Другий цикл Раннього царства (від Міни до Хасехема).

3. Цикл Древнього царства (III-VI династії). Перші три єгипетських цикли недостатньо документовані, і виділення носить гіпотетичний характер.

4. Перший цикл Середнього царства (кін. XXII – поч. XX ст. до н.е.).

5. Другий цикл Середнього царства (поч. XX – поч. XVII ст. до н.е.). Довготривалість циклу пов'язана із великомасштабними іригаційними роботами.

6. Цикл Нового царства (сер. XVI – сер. XII ст. до н.е.). Довготривалість циклу пов'язана великомасштабними іригаційними роботами.

7. Саїський цикл (сер. VII – поч. V ст. до н.е.). Циклові передують приблизно чотирьохсотрічний період лівійських вторгнень і міжусобиць.

8. Перський цикл (480-і – 330-і роки до н.е.).

9. Перший птолемієвський цикл (330-і – 200-і роки до н.е.).

10. Другий птолемієвський цикл (190-і – 40-і роки до н.е.).

11. Римський цикл (30-і до н.е. – 170-і роки н.е.).

12. Візантійський цикл (300-і – 540-і роки).

13. Цикл епохи Омейядів (650-і – 730-і роки).

14. Перший цикл епохи Абасидів (730-і – 830-і роки).

15. Другий цикл епохи Абасидів (830-і – 960-і роки).

16. Перший цикл епохи Фатімідів (970-і -1060-і роки).

17. Другий цикл епохи Фатімідів (1070-і – 1140-і роки).

18. Цикл епохи мамлюків (1260-і – 1340-і роки). Циклові передують більш ніж столітній період усобиць і воєн із хрестоносцями.

Цикли історії Китаю

1. Цикл епохи Чжоу (до кінця VI в. до н.е.). Первинний цикл, що почався з процесу первісної колонізації і тому продовжувався значно довше звичайного.

2. Цикл епохи Чжанго (V – кін. III в. до н.е.).

3. Цикл епохи Старша Хань (поч. II в. до н.е. – поч. I в. н.е.).

4. Цикл епохи Молодша Хань (40-і – 180-і рр.).

5. Цикл епохи Вей (400-і – 540-і рр.). Циклові передують двохсотлітній час міжусобиць і варварських навал.

6. Цикл епохи Сунь (540-і – 620-і рр.).

7. Перший цикл епохи Тан (630-і – 750-і рр.).

8. Другий цикл епохи Тан (760-і – 880-і рр.).

9. Цикл епохи Сун (950-і – 1120-і рр.). У фазі Стиску монархія проводить енергійні реформи з метою зниження демографічного тиску. Освоєння нових земель значно розширює екологічну нішу Китаю – починається новий період внутрішньої колонізації і населення знову починає рости. З вичерпанням ресурсів цілинних земель на початку XII століття знову починається Стиск. Таким чином, крива росту населення в епоху Сун складається з двох «склеєних» логістичних кривих. Цей приклад показує роль технічних інновацій, що розширюють екологічну нішу і виводять логістичну криву на новий рівень.

10. Цикл епохи Цзінь на півночі Китаю (1140-і – 1210-і роки)

11. Цикл епохи Юань (1260-і – 1350-і роки). Циклові передують піввіковий період монгольського завоювання.

12. Цикл епохи Мін (1360-і – 1640-і роки)

13. Цикл епохи Цин (1650-і – 1860-і роки)

В Індії через слабку документованість древнього періоду історії можна виділити лише два демографічних цикли.

1. Цикл епохи Делійського султанату (1250-і – 1340-і роки)

2. Цикл епохи Великих Моголів (1570-і – 1710-і роки).

Визначаючи великий науковий потенціал для соціального прогнозування, який мають математичні моделі демографічних циклів і в цілому вивчення цих циклів, все ж необхідно підкреслити, що їх використання у соціальному прогнозуванні хоча і перспективне, але поки що досить обмежене. Це пов'язано з тим, що

вивчені та описані демографічні цикли стосуються допромислового суспільства. Промислові і технологічні революції останніх сторіч розширили екологічну нішу, і в той же час створили нові обмеження демографічних процесів, які обумовлені взаємодією людства з природою, і,

на самперед, з вичерпуванням природних ресурсів. Втім ідея циклічності в розвитку суспільства має глибоке підґрунтя і може бути гарною основою для розробки прогнозів та моделей (особливо математичних) у практиці стратегічного управління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм в XV-XVIII віках. Т.1. Структури повсякденності. М. 1986. С. 42-44.
2. См.: *Бигон М., Харпер Дж., Таусенд К.* Екологія. Особи, популяції і союбщества. Т.2. М., 1989. С. 80-96.
3. *Яшинов Е. Е.* Особенности истории и хозяйства Китая. Харбин. 1933.
4. *Бродель Ф.* Указ. соч.; *Cameron R.* A Consise Economic History of World. N. Y., Oxford, 1989; *Cippolla C. M.* Before the industrial revolution. European Society and Economy, 1000-1700. London, 1976.
5. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. Cambridge, 1967; The New Cambridge Medieval History. Vol. VII. Cambridge, 2000; *Histoire economique et sociale de la France.* Paris, 1970-76. Т. 1-4.
6. *Goldstone J. A.* Revolution and Rebellion in the East Modern World. Bercley, 1991.
7. *Бродель Ф.* Время мира. М., 1992. С. 533.
8. *Нефедов С.А.* О законах истории и математических моделях. Известия Уральского государственного университета. 2000. №. 15. С. 15-23.
9. *Нефедов С.А.* О демографических циклах в истории Древнего Египта. Екатеринбург: Урал. гос. тех. ун-т, 1999. Рукопись депонирована в ИНИОН РАН 26.08.99. № 54930; *Нефедов С.А.* О демографических циклах в истории средневекового Китая Екатеринбург: Урал. гос. тех. ун-т, 1999. Рукопись депонирована в ИНИОН РАН 26.08.99. № 54932. *Нефедов С.А.* О демографических циклах в истории Вавилонии. Екатеринбург: Урал. гос. тех. ун-т, 1999. Рукопись депонирована в ИНИОН РАН 26.08.99. № 54930 О демографических циклах в истории *Нефедов С.А.* Индии Екатеринбург: Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2001. Рукопись депонирована в ИНИОН РАН 14.03. 01. № 556324.

ПОЛІТОЛОГІЯ

А.А.ЧЕМШИТ

КРИТЕРИИ ПРИЕМЛЕМОСТИ И НЕПРИЕМЛЕМОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

Чемшит Александр Александрович — заведующий кафедрой философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета, кандидат философских наук, профессор

Демократия немыслима вне разумного и ответственного политического участия многих миллионов граждан. Именно поэтому все существующие рецепты политического развития предусматривают комплекс долгосрочных мероприятий по социализации членов реформируемого общества. Однако здесь возникает очень важная проблема, настойчиво ожидающая своего разрешения. И дело даже не в том, как привить людям, из поколения в поколение воспитывавшихся в традиционалистской социокультурной среде, а в том, как определить границу, за которой вовлечение людей в политическую жизнь начинает серьезно угрожать эффективности государственно-политического управления. Почему такое может произойти? Ответ очевиден. Демократическое участие предполагает предоставление гражданам некоторого объема политических свобод. Однако политическая свобода есть возможность произвольного распоряжения частью национальных ресурсов (как материальных, так и нематериальных). Таким образом, соответствующие объемы ресурсов государственно-политического управления могут уменьшиться столь значительно, что государство станет обременительным даже для самого себя. Более того, бесконтрольный «сброс» ресурсов может привести к концентрации их «контрольного пакета» в руках никем не избираемых лиц, становящихся при этом реальными политическими субъектами.

Нельзя сказать, что известные наработки по указанной проблеме отсутствуют. Так, С.Хантингтон рекомендовал на период проведения демократических реформ исходить из авторитарного характера политического режима. Авторы, основывающиеся на модели политической системы Д. Истона, рекомендуют поддерживать централизованный объем национальных ресурсов на уровне, достаточном для производства и воспроизводства жизни и рабочей силы всеми членами общества. Когда речь идет о социуме в целом или о «среднестатистическом» гражданине, такие методы вполне работоспособны. Однако на уровне конкретных проявлений по-

литического участия они неприменимы.

С другой стороны, иногда прибегают к установлению так называемого «диапазона политической активности». Теоретически, границы этого диапазона устанавливаются с использованием схемы политической системы Г. Алмонда, увязывающей политическую культуру данного общества и форму государственно-политического режима. Еще дальше продвинулся А. Дугин. Его «политологический круг» основан на идее поддержания логичной, органичной и исторически оправданной социальной концепции государственного строя. В структуру каждой такой концепции входит определенная комбинация политического и экономического курса (линии) активности субъектов политического процесса. Выход активности субъектов политики за рамки этой комбинации ведет к подрыву государственного строя, объявляется экстремизмом и должен пресекаться. Так, для либерально-демократических систем (США), неприемлемой будет политическая деятельность, заходящая за точку социал-демократии слева или либерал-консерватизма справа. Тем не менее, и здесь мы сталкиваемся со «стрельбой по площадям». Кроме того, для развивающихся политических систем базовые политический курс и экономическая линия могут длительное время оставаться недостаточно определенными или какое-то время вовсе не быть «логичными, органичными и исторически оправданными».

Как нам представляется, ограниченная работоспособность указанных выше методов объясняется тем, что при определении допустимости или недопустимости конкретного способа политического участия почти всегда исходят из задачи сохранения существующего политического режима или, напротив, его низвержения. Однако отношения власти и подчинения хотя и асимметричны, но всегда двухсторонни. Чаще всего субъектами власти выступают политические институты, однако лишь в тех случаях, когда они легитимны. Если же объект не обнаруживает добровольной готовности к подчинению власти, то нет и самой власти. Следовательно,

при оценке приемлемости политического участия следует исходить из интересов как субъекта, так и объекта власти, или, говоря иначе, из интересов сохранения социальной системы, как целостности.

Вопросы целостности больших общественных организмов исследуются методами теории организации социальных систем. Исходные положения этой теории таковы. Существуют две формы движения социальной системы: ее текущая жизнедеятельность (функционирование здесь и сейчас) и ее эволюция на всем историческом отрезке существования. В соответствии с этим, система обладает двумя типами целостности: функциональным и эволюционным. Целостность системы обеспечивается минимальной удовлетворенностью ее соответствующих потребностей. «Внутренней причиной, источником эволюции системы является противоречие между ее объективными эволюционно необходимыми потребностями и объективно реальными возможностями их удовлетворения» [1, с. 27]. Иначе говоря, неудовлетворенность функциональных потребностей приводит все компоненты системы в социальное движение с целью снятия указанного выше противоречия и, следовательно, сохранения целостности системы.

Эволюционный тип целостности считается основным, так как обеспечивает длительное существование социальной системы, то есть является жизненно необходимым для системы в целом. Из сказанного вовсе не следует, что функциональными потребностями следует пренебрегать – некоторая часть из них также является витальной для системы в целом. Эволюционные и функциональные потребности нельзя рассматривать изолированно: «они взаимоувязаны, ранжированы по степени их важности как для эволюционирующего, так и для функционирующего целого, а следовательно, представляют собой некую структуру» [1, с. 28]. Таким образом, задача сохранения целостности социума может быть сведена к задаче оптимизации структуры потребностей социальной системы.

Как же практически решается эта задача? Вряд ли есть хоть какие-то основания считать, что потребности социальной системы могут быть осознаны и удовлетворены «вне их сознания и соответствующего целеполагания» [1, с. 28]. Сохранение целостности системы путем удовлетворения ее витальных потребностей возможно не иначе, как только путем целенаправленной деятельности всех сторон социальных отношений. Разумеется, не все потребности могут быть удовлетворены, но только те из них, для которых существуют объективные условия. Это означает, что важнейшей эволюционной потребностью социальной системы является последовательное расширение круга таких условий. С другой стороны, главный

функциональный интерес системы – выживание в конкретных исторических обстоятельствах. Любая активность, направленная на реализацию этих интересов должна считаться приемлемой, а при определенных обстоятельствах и единственно возможной.

Итак, удовлетворение любых потребностей возможно лишь при том условии, что для этого имеются объективные условия. Здесь возникает проблема толкования. Если под объективностью понимать независимость от любой человеческой воли, остается уповать только на манну небесную. Однако скажем, «представители Соединенных Штатов Америки, собравшиеся на общий конгресс», так не считали. Если отсутствует властная воля к удовлетворению важнейших человеческих потребностей, граждане, наделенные «создателем прирожденными и неотчуждаемыми правами, к числу которых принадлежат жизнь, свобода и стремление к счастью», имеют право и даже обязанность проявить такую волю самостоятельно и на деле доказать, что народ есть источник власти [3, с. 399]. Однако, любая властная воля бесплодна, если она не имеет возможности распоряжаться необходимыми объемами материальных и нематериальных ресурсов, в том числе – финансовых, социальных, информационных, демографических, силовых и самых разнообразных других. Значит, при удовлетворении потребностей социальной системы, граница между возможностью и невозможностью, объективностью и необъективностью лежит между массивами ресурсов, которых данный социум контролирует и не контролирует. Это обстоятельство дает возможность перейти от слишком широкого толкования социальной системы к более узкому, конкретному – к политической системе общества.

Д. Истон представил политическую систему общества не просто как структурное единство политических институтов, а как совокупность взаимодействий, посредством которых в обществе распределяются национальные ресурсы [4, с. 58]. Мы уже указывали выше на условия стабильности политической системы вообще – ее эффективность и легитимность. Выполнение первого условия зависит от наличия в обществе ресурсной базы, а второго – от политического сознания и политической культуры членов общества. Любые решения и действия властей должны оцениваться обществом как допустимые или недопустимые, в зависимости от их направленности к выполнению первого и второго условий, или, говоря обобщенно, к укреплению национального суверенитета. Любые акции, укрепляющие суверенитет, должны активно, или, хотя бы пассивно, поддерживаться обществом, а ослабляющие – активно пресекаться.

Здесь мы подходим к одному очень важному ограничителю политической и экономической

активности политического режима. Хорошо известно, что преобладающим типом политического и экономического участия в демократических системах является автономный. При этом предполагается, что личность обладает минимальным уровнем знаний в областях политики, экономики и права, а также социально-политическим интеллектом и духовной зрелостью. Все эти обстоятельства позволяют индивидууму осознавать свои и общественные краткосрочные и долгосрочные интересы, искренне считать себя источником политической власти, ощущать ответственность за деятельность своего правительства, принимать, в данной связи, рационально выверенные действия. Такие или аналогичные положения имеются в Основных Законах всех тех стран, которые полагают себя демократическими. Однако этого мало. Необходимы еще соответствующие уровни демократических свобод, подкрепленные ресурсно и организационно. Следовательно, национальный суверенитет должен иметь предел.

Каким может быть этот предел? В теории информации существует теорема К. Шеннона, распространенная Е. Седовым на все виды открытых и сложно структурированных систем, в том числе на системы социальные, а значит – политические [5, с. 93]. Среди следствий из этой теоремы отметим следующее. Целостность и качественная определенность системы сохраняются в том случае, если в ее ведении находится 80 % национальных ресурсов. Остальная часть составляет ту самую ресурсную базу обеспечения демократических прав и свобод. Если объем централизованно контролируемых ресурсов существенно выше указанного предела, то налицо тенденция к тоталитаризму или, говоря иначе – к невозможности контроля за поведением элиты. Можно даже сказать, что при установлении тоталитарного режима все члены общества являются зависимыми от него. Однако тоталитарные режимы недолговечны. Если количество централизованно контролируемых ресурсов приближается к 100 %, то и политический режим и вся система в целом приходят на грань разрушения. Следовательно, у элиты и остального общества имеется общий интерес, заключающийся в добровольном самоограничении контролируемых ими ресурсов в обозначенных выше пределах. Это и будет критерием приемлемости политического участия, так как в этом случае активность способствует или препятствует удовлетворению эволюционно постоянных потребностей социальной системы.

Легитимность существующего распределения национальных ресурсов может быть достаточной только тогда, когда это распределение не противоречит национальным представлениям о сущности естественного права, то есть основывается на органически присущих данному наро-

ду политическому сознанию и политической культуре. Если социальная доктрина, на которой базируется государственный строй, им противоречит, то мы имеем дело с еще одной угрозой эволюционной целостности системы, а значит, какое бы то ни было политическое участие, выходящее за рамки допустимых политического курса и экономической линии, должно признаваться неприемлемым и недопустимым. Так, в «чистых» либерально-демократических системах (США) существует понятие «политическая корректность», содержание которого не ограничивается этикетом. Политически и экономически некорректным признаются как отклонение в коммунизм, так и правизна растущего национализма традиционно настроенных американцев. Даже в тех случаях, когда сохранение левого политического курса и жесткой правой экономической линии угрожали функциональной целостности системы, президентам А. Линкольну и Ф.Д. Рузвельту лишь отчасти, да и то на короткий срок, удалось выйти за пределы «разрешенного» американской политической культурой сектора политической и экономической активности [7, с. 7].

В силу родовых особенностей либерально-демократических систем, расширение ресурсной базы, требующееся для сохранения их эволюционной целостности, может быть достигнуто почти исключительно за счет внешних источников. Говоря иначе, правительства этих стран прилагают усилия к ограничению реального (политического и экономического) суверенитета других государств. Теоретически, технология предпринимаемых шагов основана на идеологии синергетики, в свою очередь, восходящей к диалектике Г.В.Ф. Гегеля. Объектом этой технологии становятся те политические системы, эволюционная целостность которых определяется противоположной к либерал-демократии, социал-консервативной комбинацией границ разрешенной активности. Прогрессивное политическое развитие этих западных систем предполагает сильное государство, опирающееся на традиционные ценности, исторические конфессии, а также на национально-ориентированные политические и экономические круги. Считается, что если подавить активность этих структур и одновременно стимулировать деятельность несистемных и антисистемных элементов (финансовая олигархия, прозападно-ориентированные группы молодежи и интеллигенции и всех тех, кто утратил связь с национальной культурой, а также богема и антиэлита), упомянутая выше стратегическая цель будет достигнута [6, 8]. Следовательно, сохранение эволюционной целостности западных стран требует превентивных мер. Иногда дело может дойти до крайних мер, вроде физического подавления выступления студентов на площади Тяньаньмэнь в Пекине.

Здесь будет уместно обозначить еще один важный аспект оценки приемлемости политического участия в развивающихся государствах. Никто еще не смог аргументировано поставить под сомнение необходимость проведения демократических преобразований при ведущей роли государственных институтов. Наибольшую эффективность реформ достигнута либо в странах, для которых свойственен социал-консервативный (Китай, Вьетнам), либо право-консервативный (Япония, Южная Корея) разрешенные секторы политической и экономической активности. Однако нет примеров, когда бы политическое развитие традиционалистских стран по либерально-демократической модели, было успешным. Всякие эксперименты подобного рода ведут к потере управляемости обществом и, в конечном счете, либо к диктатуре, либо к разрушению системы. Иначе и быть не может. Ведь относительная слабость государства в западных странах во многом компенсируется активностью сильного гражданского общества и привычкой граждан к автономному политическому участию. Однако для незападных стран ослабление государства компенсировано быть не может, так как отсутствуют институты гражданского общества, да и преобладающий тип политического участия не автономный, а мобилизованный. Именно поэтому максимальный объем демократических прав и свобод для западных систем является (по крайней мере, теоретически) необходимым условием сохранения эволюционной и функциональной целостности, а для традиционных держав форсированная демократизация подобна передозировке сильнодействующего лекарственного препарата. Таким образом, не приходится удивляться тому, что, казалось бы, одинаковые формы политического участия в разных системах должны восприниматься по-разному. Известный теоретик и практик демократических реформ в Китае Дэн Сяопин справедливо полагал, что стратегия демократических преобразований должна исходить из медленного и постепенного расширения объема демократических свобод сначала в экономической, а затем и в политической подсистеме общества. При этом возникает необходимость существенного ограничения даже, казалось бы, безобидных проявлений антисистемной активности.

Вопрос ограничения деятельности «элементов антисистемы в системе» требует особого разбора. Ограничимся здесь только следующей констатацией. Любая политическая и экономическая активность антиэлиты должна быть поставлена под жесткий контроль, так как она призвана играть роль «пятой колонны» и всегда выступает против любого упорядоченного общества. Так, деятельность анархистов пресекается вне зависимости от идеологической ориентации политической системы. После студенческого

восстания 1968 года, как во Франции, так и во многих западных державах имеет место тенденция к расформированию и рассосредоточению крупных университетских центров. Например, Сорбонны, как единого университета, давно уже нет. Структурно и организационно она разделена на семнадцать самостоятельных университетов. Политике разукрупнения пока еще сопротивляются Гарвард, Массачусетский технологический институт, Беркли и Стэнфорд, то есть мощнейшие интеллектуальные центры, исторически служившие очагами студенческих волнений с одной стороны, и поставщиками большинства научных и технических достижений – с другой. Сегодня трудно сказать, долго ли сможет выстоять американская «научная богема», но усилия к ограничению ее политического участия налицо.

Проблема оптимизации политического участия в целях поддержания функциональной целостности социальной системы имеет свои специфические аспекты. Дело заключается в том, что актуальные витальные потребности распределены в массе населения очень неравномерно. Содержание и иерархию витальных потребностей человека подробно изучил А. Маслоу. По его мнению, существуют так называемые базовые потребности человека, расположенные по степени значимости для отдельно взятой личности: физиологические потребности, потребности в безопасности и защищенности, потребность в любви (социальные потребности), потребности в самореализации и в самоактуализации [2, с. 98]. Строго говоря, желание максимального удовлетворения всех базовых потребностей является уделом политической элиты. Однако функциональное выживание социальной системы зависит от степени удовлетворенности первых двух базовых потребностей. Первая из них – потребность в продовольствии, убежище, одежде, здоровой среде обитания и продолжении рода. Вторая потребность сводится к хотя бы относительной гарантированности от любой агрессии извне (от микробов до вооруженного противника). Если эти потребности не удовлетворяются, то население просто вымирает. По этим причинам любое ответственное правительство должно уделить первостепенное внимание проблемам физического выживания населения и пресекать любую активность, которая этому препятствует. Однако в любом случае у правительства есть альтернатива: либо обеспечивать прожиточный минимум путем централизованного распределения ресурсов, либо регулировать каналы социальной мобильности так, чтобы возможность человека прокормить себя и свою семью была бы реальной. В противном случае любое общество станет перед неприятной необходимостью реагировать на неконвенциональное участие доведенных до крайности людей.

Проблема оценки приемлемости любого проявления политического участия в условиях конкретной фазы существования данной социальной системы нуждается в подробной проработ-

ке. Предметом анализа могут и должны стать эволюционные и функциональные потребности системы, их соотношение и возможные альтернативы политического развития.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем /Под общей редакцией Е. Б. Кубко. — К.: Юринком, 1997. — 387 с.
2. Гозман Л.Я., Шестопап Е.Б. Политическая психология. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 542 с.
3. Джефферсон Т. Декларация представителей Соединенных Штатов Америки, собравшихся на общий Конгресс //История политических и правовых учений: Хрестоматия. — Харьков: Факт, 1999. — 891 с.
4. Матвеев Р.Ф. Теоретическая и прикладная политология. — М.: РОССПЭН, 1993. — 320 с.
5. Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социальных систем //Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 92 — 100.
6. Тихомиров С..І. Білоруська версія політичного розвитку //Актуальні проблеми політики. Зб. Наук. Праць. — Випуск 6 — 7. — Одеса: Астропринт, 1999. — С. 275 — 277.
7. Хайдекин Ю. Возникновение и история института президентов Америки //Американские президенты. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — 355 с.
8. Яндола Ю.В. К вопросу о методологических принципах исследования политического процесса // Вестник СевГТУ. Философия и политология. — 1999. — № 17. — С.70 — 81.

О.Ю.ВИСОЦЬКИЙ

РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИКИ

Висоцький Олександр Юрійович — доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук

Проблема того, як зробити політику митецькою, ефективною, правильною, гідною, турбувала мислителів із глибокої давнини. В наш час вона більш відома, багато в чому завдяки роботам М.Вебера [3; 4; 14], С.М.Ліпсета [10], А.Дж.Саймонса [12], А.Валена [13], І.Каллана [6], І.Хоровитца [8; 9], Дж.Ротшильда [11], В.Д.Бьорнхама [5], Ю.Габермаса [7], як проблема легітимації політики. Якщо поглянути з історичної ретроспективи, проблема забезпечення доброї, сильної політики завжди була найбільш гострою і хвилюючою для суспільного організму. Повалення або відставка правителів, революції, війни, усілякі соціальні і національні конфлікти і потрясіння — ні що інше, як безпосередній наслідок поганої політики, тобто недостатньо легітимованої (або легітимної) політики пануючих суб'єктів. Але проблема легітимації політики ширше ефективного забезпечення утримання влади деякими особами, класами або групами або успішності боротьби за владу. Вона, насамперед, торкається питання про те, як можливо досягнення доброї, гідної або кращої політики. Її

важливість і актуальність сьогодні безперечно у всіх мислимих вимірах.

Вагоме значення має також дослідження легітимації політики на регіональному рівні як факторної складової регіонального політичного процесу. Незважаючи на великий масив літератури стосовно проблеми легітимації політики, її сутність, місце та роль в регіональному політичному процесі не до кінця з'ясовані. Ось чому завдання даної статті саме і полягає в тому, щоб визначити сутність легітимації політики, окреслити її місце та роль в політичному процесі на регіональному рівні.

Політика для того, щоб бути дієвою, насправді рушійною силою суспільних перетворень, в тому числі на регіональному рівні, має бути достатньо легітимною. Це означає, що вона повинна бути спроможною виконувати покладені на неї завдання. А відтак, легітимність політики полягає в її різноманітних можливостях і спроможностях.

Етимологічно поняття «легітимність» пов'яза-

не з латинськими словами *lex, legis* – закон, юридична норма, правило, принцип, порядок, право управління, влада; *legitimus, legitima, legitimum* – згідний з законами, законний, правомірний, юридичний, правовий, слухний, відповідний, потрібний, обов'язковий, належний, пристойний, неабиякий, правильний, справжній. Отже, легітимність, згідно з первісним значенням слова, це відповідність закону, порядку або принципу. Можна виділити декілька рівнів розуміння легітимності, в залежності від того, що саме мається на увазі під законом, порядком або принципом.

Метафізичний вимір легітимності – це відповідність Першопринципу, Дао (Ляо-Цзи), Логосу (Геракліт) або принципу Любові (Новий Заповіт).

Онтологічний вимір передбачає розуміння легітимності як відповідності сутнісним, універсальним основам виживання людства, розвитку людини як вільної істоти.

Соціально-культурний вимір – це відповідність сталим, традиційним принципам соціальної життєдіяльності в різних її сферах (зокрема, політики), які визначаються історичними, національними, культурними, релігійними, моральними, правовими, психологічними, світоглядними, економічними, географічними та екологічними детермінантами існування суспільства, укорінені в найглибинніших просторах людського досвіду та репрезентовані на архетипічному рівні свідомості – в звичаях, стереотипах мислення та поведінки, в способах світовідношення та життя людства, формують певний соціальний порядок та забезпечують його розвиток.

Аксіологічний вимір легітимності – це відповідність нормам та цінностям, прийнятим та пануючим у суспільстві, уявленням про ідеальний порядок.

В морально-етичному вимірі легітимність виступає як відповідність діяльності, її цілям та засобам, або соціальної практиці загалом, – як моральним уявленням суспільства чи його певного сегменту, так і постулатам етичних теорій, концепціям, вченням.

В правовому вимірі легітимність – це відповідність праву, справедливості, яка втілена в правилах, зафіксованих в юридичних актах держави, або суспільним уявленням про природне право, яке виступає ідеалом існуючих правових відносин, ідеальною сферою правосвідомості.

Політичний вимір легітимності – це відповідність управління державою або об'єднанням держав, їх органами та організаціями інтересам певного суспільства, його окремих частин, або людства загалом.

Досягнення значної, вагомий легітимності політики, іншими словами успішна легітимація політики, потребує врахування всіх складових людського досвіду. Отже, досягнення легітимації політики цілком природно передбачає осмислення всіх

аспектів значення легітимності, що виокремлюються в різноманітних вимірах її розгляду.

У залежності від того, з чим насамперед пов'язують дієвість, ефективність та правильність політики, по різному осмислюється феномен легітимності політики, тим самим даючи підстави для неоднозначності визначення самого поняття, що вказує на цей феномен.

Умовно можна виокремити декілька підходів до розуміння легітимності політики. Так, прибічники *правового підходу* легітимність політики пов'язують з її відповідністю прийнятим правовим нормам, додержанням при її здійсненні визначеною законом процедури. До протагоністів цього підходу фактично відносяться насамперед представники правового позитивізму (наприклад, Ф.Гізо, Г.Кьользен). При цьому легітимація політики по суті збігається з поняттям «легалізація політики», де легалізація означає узаконення.

Соціологічний підхід, який виник як реакція на обмеженість правового підходу, передбачає, що реально існуючі соціальні відносини, очікування людей, їх інтереси, на яких ґрунтується визнання соціуму, визначають легітимність політики. Засновниками такого підходу до легітимності політики є Г.Еллінек та М.Вебер.

Системно-функціональний підхід (Т.Парсонс), який є певним розгалуженням соціологічного підходу, легітимність політики вбачає в її передбачуваності, у надійності виконання її суб'єктами (політиками) своїх обов'язків, реалізації певних завдань, що відповідають очікуванням тих, хто їх підтримує, виконуючи обов'язки в рамках своїх соціальних ролей.

Системно-процедурний підхід (Н.Луман), який є розгалуженням правового підходу, передбачає, що легітимність політики полягає у засадовому консенсусі, тобто у загальному визнанні рішень, затверджених через певні правові процедури, що є незалежними від задовільного або незадовільного значення окремих рішень. Інакше кажучи, легітимність політики визначається через довіру до процедур вироблення політичних рішень, незалежно від їх ефективності.

Консенсусно-комунікативний підхід (К.-О.Апель, Ю.Хабермас) передбачає, що легітимною політика є тоді, коли вона відповідає волі комунікативного співтовариства, комунікативній раціональності, загальнообов'язковим суспільним нормам, значимість яких вільно визнається всіма членами послідовства.

Світоглядно-ідеологічний підхід пов'язує легітимність політики з пануючими у суспільстві поглядами про суще та належне (К.Маркс, А.Грамши).

Певним синтезом перерахованих підходів виступає *диспозиційний підхід* (М.Фуко), який легітимність політики вбачає у різноманітних можливостях, спроможностях останньої. Згідно з ним, легітимність може бути досягнута як своєрідний

механізм, стратегія політики. Саме цей підхід найбільш адекватно відображає сутність легітимності політики.

Отже, легітимність політики можна визначити як можливість або здатність різноманітних суб'єктів політики за допомогою системи рішень, дій, інститутів та конкретних практичних заходів впливати на соціальні відносини з метою реалізації власних інтересів. При цьому як суб'єкти, так і їхні дії та системи реалізації рішень, мають політичну легітимність, тобто є політично легітимними, якщо вони є достатньо визнаними держателями ресурсів (соціальна, організаційна, фінансова підтримки). Політична легітимність виникає завдяки визнанню якостей та властивостей суб'єктів значимими або прийнятними для суспільства. Тим самим в деякому сенсі легітимність виступає як соціально визнана, гарантована можливість у проведенні певного політичного курсу. Чим більше можливостей, тим більший розмах, потенціал реалізації має політика. Проте політична легітимність не означає тільки фактично соціально визнані можливості, але й такі, які успішно можуть претендувати на визнання (потенційні). Передумовою розширення сфери потенційного визнання політики, її легітимності, виступає дійсне визнання політики шляхом забезпечення необхідних ресурсів для її реалізації з боку суб'єктів визнання.

Якщо легітимність – це властивість, якість політики, що визначає можливості її реалізації, то процес набуття такої властивості, якості є легітимацією політики. Іншими словами, легітимація політики – це процес створення, винаходження можливостей для політичної реалізації, відкриття шляхів і перспектив для бажаної певному суб'єкту політики.

Суб'єкти легітимації на основі характеру участі у здійсненні політики підрозділяються на суб'єктів обґрунтування і виправдання політики з одного боку, і суб'єктів визнання (правильності) та підтримки політики з іншого. Процес легітимації здійснюється як взаємодія суб'єктів обґрунтування і суб'єктів визнання політики з приводу узгодження перспектив реалізації взаємних інтересів з метою розширення владних (домінантних) можливостей політики, що проводиться, та її творців.

Достатньо умовно легітимацію можна розділити на два види: істинну і симулятивно-маніпулятивну. Істинна здійснюється шляхом винаходження об'єктивних можливостей реалізації певної політики. Симулятивно-маніпулятивна будується на створенні і конструюванні можливостей для успішного здійснення політики. В дійсності ж чистих типів легітимації немає. В основному ми маємо справу зі змішаними типами легітимації, що включають у різноманітних пропорціях чисті типи легітимації. Істинна легітимація будується на відповідності проводжуваної політики абсолютному, трансцендентному принципу. Для середнь-

овіччя і для сучасних віруючих християн уособлює або втілює такий принцип Бог. В даосизмі таким принципом є Дао. Симулятивно-маніпулятивна легітимація будується на неістинному, неправдивому обґрунтуванні, на виправданні через апеляцію до здорового глузду, як такий, що сприяє неадекватній оцінці, або зверненні до почуттів, явно нерелевантним реальному стану речей, на симуляції бажаних очікувань, масової підтримки і режисированні соціального визнання. В певних випадках симулятивно-маніпулятивну легітимацію називають самолегітимацією. Але поняття симулятивно-маніпулятивної легітимації більш широке за обсягом, ніж «самолегітимація», оскільки воно включає також фактор несвідомих очікуваних реакцій.

Як показали в своїй книзі «Соціальне конструювання реальності» П.Бергер та Т.Лукман, суспільство і, зокрема, політика як одна з його сфер і, разом з тим, соціальна діяльність, в яку так або інакше залучені всі члени суспільства, неможливі без легітимації. Легітимація в їх розумінні, виступає як способи пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, як їх когнітивна та нормативна інтерпретація. Будучи свого роду регулятором суспільних відносин, легітимація як пояснення й оцінювання соціально-політичної реальності є основою здійснення ефективних перетворень політичними силами і стабільності в суспільстві. Оскільки, як зазначають П.Бергер та Т.Лукман, «легітимація говорить індивіду не тільки чому він повинен робити ту або іншу дію, але і те, чому речі є такими, якими вони є» [2; 153].

Таким чином, легітимація як пояснення і виправдання дозволяє, по-перше, знаходити ефективні шляхи вирішення насущних проблем, оптимальних перетворень небажаних соціальних проявів і тенденцій, виходити зі складних політичних конфліктів; по-друге, оцінювати прийняті рішення, діючі інститути, здійснювану політику як оптимальну, кращу при даних умовах, що, тим самим означає, стабільність політичної системи; по-третє, мобілізувати соціальні сили на підтримку політичного курсу, що проводиться, забезпечуючи тим самим розширення легітимації політики як її можливостей, потенціалу дії.

Структура легітимації політики – стійка єдність елементів, їхніх зв'язків, цілісності, зв'язків елементів із цілим. Вона включає три взаємозалежних елементи: суб'єктів легітимації, об'єктів легітимації та засоби легітимації політики.

Суб'єкти легітимації в залежності від форми участі в здійсненні легітимації політики підрозділяються на суб'єктів обґрунтування і виправдання політики з одного боку, і суб'єктів визнання (правильності) та підтримки політики з іншого.

Процес легітимації здійснюється як взаємодія суб'єктів обґрунтування і суб'єктів визнання політики з приводу узгодження перспектив реалізації взаємних інтересів з метою розширення владних

(домінантних) можливостей політики, що проводиться, та її творців. Суб'єкти обґрунтування і виправдання політики фактично є суб'єктами легітимісної політики. При цьому суб'єкти визнання (правильності) і підтримки політики виступають по суті об'єктами легітимісної політики. Суб'єктами легітимісної політики можуть бути різноманітні політичні діячі, партії, держави, міжнародні організації, транснаціональні корпорації. Об'єктами легітимісної політики виступають різноманітні групи суспільства, їхні впливові представники, громадські організації, суспільна думка, партії, держави, міжнародні організації.

Легітимісна політика є системою засобів легітимізації політики, її необхідним компонентом. Об'єктами легітимізації виступають різноманітні напрямки політики, політичні дії, акції, рішення, виступи, висловлення, практичні заходи різноманітних суб'єктів політики.

Взаємодія суб'єктів легітимізації політики являє собою легітимізаційний процес, що протікає в певних часових і просторових рамках. В ході легітимізаційного процесу здійснюється взаємне визнання суб'єктів і об'єктів легітимізації політики, встановлюються легітимізаційні зв'язки й орієнтації між ними, формуються системи переваг і легітимізаційні ієрархії суб'єктів легітимізації політики.

Основним джерелом (початком, що породжує і об'єднує) легітимізації політики виступає віра. Значення віри для легітимізації політики було відзначено ще в працях німецького вченого М.Вебера. Він, по суті, вважав, що характер об'єкта віри визначає тип легітимності порядку, панування і, відповідно, політики.

Так, джерелом традиційного типу легітимності М.Вебер визначав віру в святість традиції, джерелом раціонально-легального – віру в законність (легальність) структур, нормативних правил, на основі яких здійснюється політика [12; р.131, 328]; джерелом харизматичного типу – віру в божественний дар суб'єкта політики і, як її різновид, – довіру до особистості вождя, володаря.

У цьому зв'язку цікаво, що відомий сучасний вчений С.Аверінцев, визначаючи віру як світоглядну позицію і психологічну настанову, в зміст поняття віри включає особисту довіру до Бога як упорядника, влаштувача життя віруючого, його керівника, помічника і рятівника у всіх конкретних ситуаціях [1; 412]. Як відомо, в епоху «смерті богів», розчаклування, раціоналізації світу, на роль упорядників, влаштувачів життя, керівників і рятівників нації, держави або планети в цілому достатньо успішно починають претендувати політичні діячі з демагогічними, пророчими або вождистськими задатками. Легітимність їх політики як раз і породжується переважно вірою в їх особливу особистісну обдарованість, в їх месіанство.

Забезпечуючи емоційне, чуттєве сприйняття політичної реальності, визначаючи суспільну думку, політичну обстановку в суспільстві, віра є

джерелом, об'єднуючим початком легітимізації політичної системи в цілому. Віра в особливі креативні можливості політичних лідерів, керівників політики є одним з елементів віри в політичну систему взагалі, яка включає віру в політичні інститути, правильність і справедливність політичних процедур, у цілі політичної спільноти. Віра як емоційно-чуттєва, ірраціональна настанова має тенденцію до раціоналізації, обґрунтування логічними доводами, доповнення раціональними постулатами. В результаті основою легітимізації політики виступає вже не сама по собі віра, а довіра, що включає її, а також раціональні постулати і розрахунки. Довіра, таким чином, виступає по суті похідною від віри і розуму.

Можна виділити два взаємодоповнюючих рівні легітимізації політики – інформаційний (духовний) і матеріальний. Інформаційний (духовний) рівень – це царина символів, знань, технологій, ідей, теорій, цінностей, вірувань, переконань, стереотипів, уявлень, будь-яких мовних засобів в цілому, що визначають можливості легітимізації політики. Матеріальний рівень – це інституції, управлінський апарат, організаційні і фінансові засоби реалізації політичного курсу.

Легітимізація політики може бути умовно розбита на типи. У відповідності з теорією М.Вебера, що взяв за основу типологізацію внутрішні виправдання суб'єктів визнання політики, можна виділити названі німецьким вченим три типи легітимізації політики: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний, а також не названий ним, але окреслений, – четвертий – ціннісно-ідеологічний (відповідний ціннісно-раціональному типу дії).

Більшість існуючих на сьогоднішній момент типологізацій легітимізації політики є лише модифікацією зазначених чотирьох типів. Найбільш адекватною в методологічному відношенні видається типологізація легітимізації політики за типами соціальної дії, виділених М.Вебером: ціле-раціональна (орієнтована на визнання політики з точки зору її кінцевої мети), ціннісно-раціональна (орієнтована на задоволення певним цінностям, нормам і принципам), афективна (пов'язана з впливом на почуття й емоції), традиційна (орієнтована на архетипи, звички, стереотипи, традиції, ідеали «доброго-старого»).

Легітимізація політики виконує такі функції: звільняючу (надає нові можливості реалізації політики), мобілізаційну (організує соціальні сили на підтримку певного курсу), інтегративну (об'єднує різні верстви населення на основі згоди), регулятивну (регулює відносини між політичними суб'єктами), стабілізаційну (забезпечує сталість політичної системи, суспільства в цілому), захисну (захищає інтереси суб'єктів та прибічників здійснюваної політики), когнітивну (надає знання про зміст та цілі політики) та ціннісно-нормативну (визначає систему політичних значень, пріоритетів та ідеалів).

Легітимація політики здійснюється за допомогою цілої низки механізмів, що у сукупності складають механізм легітимації політики. Механізм легітимації політики – це взята в єдності система засобів, за допомогою яких розширюються і реалізуються можливості легітимації політики, досягається консолідація суспільства щодо політичного курсу, забезпечується згода керуючих і керованих, єдність волі еліти і мас, утверджуються статуси і ролі суб'єктів політики в здійсненні влади, встановлюється і стабілізується політична система суспільства.

Механізм легітимації політики повинен розглядатись не як сукупність складових його елементів (механізмів інформаційного, ідеологічного, психологічного, економічного, правового, морального, механізму соціалізації), а як система елементів, функціонально сумісних, узгоджених між собою і системою в цілому, що знаходяться в постійному оновленні з метою збереження основної своєї функції – розширення сфери можливостей здійснення політики, забезпечення ефективності проведення наміченого політичного курсу.

Інформаційний механізм легітимації є системою засобів інформаційного впливу на головних, другорядних і потенційних суб'єктів визнання політики, що забезпечують досягнення нових можливостей за рахунок зміни акцентів, контексту і значень подій, що відбуваються.

Ідеологічний механізм легітимації є висунення, обґрунтування і пропаганда ідей, що сприяють перевазі в політичному протистоянні і звільненню від чужого і шкідливого для успішної реалізації насущних інтересів ідейного впливу.

Психологічний механізм легітимації – це система засобів встановлення сприятливої емоційної атмосфери для реалізації певної політики.

Економічний механізм легітимації є системою фінансово-економічного стимулювання суб'єктів визнання політики.

Правовий механізм легітимації – це система заходів забезпечення правових можливостей успішного здійснення наміченого політичного курсу, що включає гарантії додержання прав людини.

Моральний механізм легітимації – полягає в морально-етичному обґрунтуванні, оцінці цілей, засобів, наслідків, значення політики, що проводиться.

Соціалізаційний механізм легітимації являє собою формування дієздатного суб'єкта визнання політики шляхом ознайомлення зі змістом, цілями і значенням проводжуваної політики (просвітництво, агітація, пропаганда).

Політика будь-яких суб'єктів на регіональному рівні, зокрема в Україні, неможлива без легітимації. До таких відносяться представники територіальної громади певної місцевості (виборців), громадські організації, місцеві філіали політичних партій, місцеві ради, депутати цих рад, виконавчі органи, посадові особи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Незалежно від їх цілей, легітимація здійснюється шляхом знайдення та використання можливостей реалізації їх політик. Мова йде, перш за все, про правові, організаційні, економічні та особистісні можливості. Такими наприклад є місцевий референдум, загальні збори громадян місцевості, внесення місцевих ініціатив, громадські слухання, вибори органів місцевого самоврядування, вироблення та реалізація програм соціально-економічного, культурного розвитку, охорони довкілля, розробка та затвердження місцевого бюджету, а також активність та компетентність.

Легітимність органів місцевого самоврядування, а також їх персоналу, визначається здатністю цих органів ефективно вирішувати питання соціального, правового та екологічного захисту жителів місцевості, притягувати останніх до вирішення важливих питань місцевого розвитку, тим самим на ділі сприяючи формуванню соціальної, демократичної та правової держави в Україні. Просування цим шляхом – запорука оптимізації розвитку регіонів та стабільності у суспільстві.

Висновки. Отже, легітимація політики є невід'ємною складовою регіонального політичного процесу. Її можна визначити як процес створення, винаходження можливостей для політичної реалізації, відкривання шляхів і перспектив для бажаної певному суб'єкту політики. Завданнями легітимації політики на регіональному рівні є використання існуючих можливостей правового, організаційного, економічного та особистісного характеру. Виклики легітимації політики сприяють демократизації регіонального політичного процесу, соціальному та правовому захисту жителів місцевих, територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Вера // Новая философская энциклопедия: в 4 т.- М.: Мысль, 2001.- Т.1.- С.380.
2. Бергер П., Лукман Т. Конструирование социальной реальности. Трактат по социологии знания.- М.: «Academia-Центр», «МЕДИУМ», 1995.- 323 с.
3. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.602-643.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.644-706.
5. Burnham W.D. Crisis of American Political Legitimacy // Society.- 1972.- №10.- P.24-31.
6. Callan E. Liberal Legitimacy, Justice, and Civic Education // Ethics.- 2000.- Vol.111, №1 (Oct.2000).- P.141-155.

7. *Habermas J.* Legitimation crisis /Transl. by McCarthy Th. — Cambridge: Oxford: Blackwell: Polity press, 1997. — XXV, 166 p.
8. *Horowitz I.L.* Political Legitimacy and the Institutionalization of Crisis //Comparative Political Studies.- 1968.- №1.- P.45-69;
9. *Horowitz I.L.* The Norm of Illegitimacy — Ten Years Later //Legitimation of Regimes. International Frameworks for Analysis. (Conference on Legitimation and Delegitimation of Regimes, City University of New York, 1977). Ed. by B.Denitch.- London; Beverly Hills, California: SAGE Publication Ltd, 1979.- P.23-35.
10. *Lipset S.M.* Political Man: The Social Bases of Politics. — Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1981.- 586 p.
11. *Rothschild J.* Political Legitimacy in Contemporary Europe //Legitimation of Regimes. International Frameworks for Analysis. (Conference on Legitimation and Delegitimation of Regimes, City University of New York, 1977). Ed. by B.Denitch.- London; Beverly Hills, California: SAGE Publication Ltd, 1979.- P.37-54.
12. *Simmons A.J.* Justification and Legitimacy //Ethics.- 1999.- Vol.109, №4 (Jul.1999).- P.739-771.
13. *Walen A.* Reasonable Illegal Force: Justice and Legitimacy in a Pluralistic, Liberal Society //Ethics.- 2001.- Vol.111, №2 (Jan.2001).- P.344-373.
14. *Weber M.* The Theory of Social and Economic Organization.- N.Y.: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited, 1968.- 436 p.

В.А.МАЛЯРЧУК

МІЖПАРЛАМЕНТСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР

*Маярчук Вячеслав Анатолійович — доцент кафедри зовнішньоекономічної діяльності підприємств
Донецького національного технічного університету, кандидат політичних наук*

Очікуваним результатом внутрішньополітичних змін в Україні з прийняттям нового Закону України «Про вибори народних депутатів» за партійними списками має стати формування усталеної партійної системи європейського зразка. Українськими вченими детально проаналізовані роль політичних партій в політичній системі, їхній вплив на становлення в Україні демократичної правової держави, участь у розв'язанні актуальних проблем внутрішньої політики [2; 16; 17; 19 та ін.]. Разом з тим, зовнішньополітична проблематика партійної діяльності в українській партології є менш популярною. Слід визнати, що за умови довготривалого становлення в Україні партійної системи і нездатності політичних еліт досягти консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів програми партій та заяви їхніх лідерів певною мірою демонструють відсутність чітких уявлень багатьох українських політиків про ефективні механізми міжнародної міжпартійної взаємодії.

Одним з таких механізмів виступає міжпарламентське співробітництво за участю представників

парламентських політичних партій. Представництво різноорієнтованих політичних сил в органах, створених для міжпарламентського співробітництва (асамблеї, форуми, комітети і групи із двосторонніх зв'язків тощо) зумовлює той факт, що зусилля парламентської дипломатії більш повно, ніж діяльність органів виконавчої влади, віддзеркалюють спрямованість суспільно-політичних, в тому числі інтеграційних інтересів. Європейські стандарти демократичного представництва передбачають активну роль політичних партій у розробці зовнішньополітичних заходів як національних урядів, так і на рівні наднаціональних інституцій. Міжнародна діяльність політичних партій держав-членів Європейського Союзу (ЄС) в період його становлення й протягом усієї історії сприяла інтеграційному процесу, через партійне змагання й співробітництво у Європейському парламенті визначаючи напрями європейської інтеграції, формуючи європейську ідентичність та виражаючи політичну волю громадян ЄС [12, 603].

Стаття презентує результати дослідження, що мало на меті встановити, якою мірою двосторонне

міжпарламентське співробітництво Верховної Ради України сприяє інтеграційним процесам, до яких залучена держава, і основними з яких разом з входженням до євроатлантичного безпечного простору і політичного простору Ради Європи вважаємо процес зближення України з Євросоюзом та співробітництво в рамках створюваного разом з Росією, Казахстаном та Білоруссю Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Попри прогнози урядовців-єврооптимістів щодо реальності створення до 2011 р. передумов для набуття Україною членства в Євросоюзі та врегулювання у найближчій перспективі відносин з Росією не поступаючися національними інтересами, вітчизняні політологи-міжнародники слушно наголошують на необхідності подолати «синдром компромісності» і попереджають про небезпечність «маневрування у міжнародному просторі та тривалой багатовекторної позаблоковості як засобу боротьби з геополітичними зазіханнями різних держав світу» [6, 41].

Інтеграційна спрямованість незалежної України викликає інтерес зарубіжних дослідників міжнародної політики, чий науковий доробок використовується урядами в ході геостратегічного планування. Так, З.Бжезінський впевнений, що «між 2005 і 2010 роками Україна, особливо якщо тим часом вона зробить значний поступ у внутрішніх реформах і їй вдасться ясніше визначитися в якості середньоевропейської країни, повинна стати готовою до серйозних переговорів із ЄС і НАТО» [1, 84], а В.Уолас риторично запитує «Якщо Туреччина, чому не Україна?» [20, 2003, 31 липня].

Російські вчені виходять з того, що Росія була й залишається ядерною наддержавою, яка має впливати на міжнародні відносини, зокрема на розвиток політичних процесів на території колишнього СРСР, та домінувати на пострадянському просторі. Наприклад, академік М.Шмельов наголошує: «Нереально очікувати у навіть далекій перспективі повномасштабного і повноправного приєднання Росії до наднаціональних політичних, оборонних і економічних структур, що формуються нині в Європі, де ще не одне десятиліття залишаться дві чітко окреслені самостійні геополітичні ідентичності: Росія і Європейський Союз. І поряд з цим, імовірно, низка держав, що тяжітимуть до одного чи іншого європейського центру тяжіння. У цьому зв'язку ключовою є майбутня орієнтація України, закавказьких республік, держав Центральної Азії» [7, 3]. Один з провідних російських політологів Т.Бордачов не згоден з перспективою, коли «ЄС буде залишатися єдиним джерелом правових норм спільного європейського економічного простору, а Росія вимушена буде лише сприймати законодавство ЄС» [3, 103] (важливе, з нашого погляду, зауваження для розуміння російської позиції щодо європейської інтеграції, особливо у порівнянні з Україною, де адаптація

національного законодавства до законодавства Євросоюзу є предметом постійної уваги органів державної влади).

Автор багатьох статей з української проблематики відомий російський політолог А.Мошес вже в 1998 р., розглядаючи геополітичні фактори впливу на зовнішньополітичні рішення в Україні з огляду на розвиток російсько-українських відносин, звернув увагу на зміни в політичній риторичці, що використовувалася в офіційних документах щодо інтеграційної політики. Якщо раніше одним з її ключових завдань було закріплення статусу України як складової Східно-Центральної Європи, поступово «місце центрально-європейських країн на шкалі цінностей українських політиків знижувалося, їм було відведено роль моста, що дозволяє Україні йти на Захід й протистояти Росії» [13, 98]. На думку А.Мошеса, якщо визнати, що позбавлення українсько-польських відносин не зовсім відповідає інтересам Росії, слід погодитися й з тим, що ще менше відповідає їм формування альтернативного ядра в СНД. Представлений аналіз документів МЗС України періоду багатовекторності у зовнішній політиці уявляється неповним, адже зміст стратегічного партнерства в усіх напрямках виключав жодні протиставлення на рівні офіційних документів у такому контексті.

Зіставлення концептуальних висновків провідних зарубіжних, як західних, так і російських дослідників української зовнішньої політики, чий теорії досить часто справджуються у зовнішньополітичних стратегіях держав – інтеграційних партнерів України, надає можливість для більш чітких уявлень про їхні національні інтереси в Україні. Характерною рисою більшості наукових праць є те, що разом з підвищеним інтересом до урядової політики значно менша увага приділяється дослідженням інтеграційних рішень українського парламенту, хоча враховуючи політичну вагу вищого законодавчого органу влади в політичній системі України (на відміну від низки пострадянських держав, у яких парламенти виконують функції, що їх без застережень слід оцінити як схожі на функції Верховної Ради колишнього СРСР) його вплив на зовнішню політику має бути визнаним суттєвим.

Спільним інститутом двосторонньої міжпарламентської взаємодії між Україною та Євросоюзом є створений згідно з Угодою про партнерство і співробітництво (УПС) Комітет з міжпарламентського співробітництва. До делегації Верховної Ради України в Комітеті станом на травень 2004 р. входять на постійній основі 16 народних депутатів, серед яких 3 представляють фракцію «Наша Україна» (включаючи голову Комітету), по 2 – «Регіони України» і фракцію Компартії, по 1 – фракції ППУ та «Трудової України», СДПУ (о), СПУ, Аграрної партії України, Блоку Ю.Тимошенко, НДП, «Народовладдя», «Народний вибір»

та «Демократичні ініціативи» [14]. В ході щорічних засідань, як показують прийняті на їх завершення спільні політичні заяви, обговорюються актуальні питання відносин Україна – ЄС.

Так, у вересні 2003 р. поште чергове засідання Комітету відбулося у Києві та Чернівцях. На порядку денному були результати виконання попередніх рішень щодо взаємин Верховної Ради України та Європарламенту в контексті розробки Євросоюзом концепції відносин з новими сусідами після розширення ЄС «Ширша Європа», обговорення майбутньої конституції ЄС, співробітництво в енергетичній сфері, а також розвиток демократії в Україні, стан парламентської системи, свобода засобів масової інформації, ситуація навколо виборів міського голови в Мукачеві. Продовження засідання в Чернівцях мало на меті ознайомлення членів Комітету з функціонуванням прикордонних переходів між Україною та Румунією.

Як засвідчив голова Комітету Верховної Ради з питань євроінтеграції, голова української частини Комітету з міжпарламентського співробітництва між Україною та ЄС Б.Тарасюк (Народний рух України, фракція «Наша Україна»), делегацію Європарламенту стурбували плани України підписати угоду про створення ЄЕП, проти якої виступав НРУ [15]. Аналогічної позиції дотримувався партнер НРУ по парламентській фракції – Народна партія України, у заяві якої з цього приводу наголошувалося, що входження до ЄЕП, який «фактично є планом здійснення геополітичної та гео економічної спецоперації, спрямованої на торпедування євроінтеграції України, закріплення її в статусі другорядної держави-сателіта, економіка якої обслуговуватиме інтереси сусідньої держави», суперечить національним інтересам, і містилася вимога до Президента України не підписувати угоду. Як зазначалося в заяві, «відверто одіозним є передбачене угодою створення по суті наднаціонального «єдиного регулюючого органу», рішення якого ухвалюватимуться зваженням голосуванням з урахуванням економічного потенціалу сторін» [11, 2].

Партійна належність членів Комітету Верховної Ради з питань євроінтеграції (з 12 його членів 4, включаючи голову, представляли блок «Наша Україна», 3 – «Регіони України», 2 – НДП, по одному – СПУ, ППУ та блок Ю.Тимошенко) вплинула на зміст його рішення при обговорюванні у вересні 2003 р. проекту Угоди про формування ЄЕП, що полягав у визнанні угоди як такої, що суперечить міжнародним зобов'язанням України, шкодить її іміджу та унеможлиблює курс на європейську інтеграцію.

На наступному, сьомому, засіданні Комітету парламентського співробітництва між Україною та ЄС в лютому 2004 р. в Брюсселі делегатами обговорювалися імовірні наслідки розширення ЄС для України. На загальну думку, розширення ство-

рює нові можливості для поглиблення відносин, інтенсифікації міжпарламентського діалогу, стори ж «мають докласти спільних зусиль, аби подолати ті виклики та можливі короткотермінові негативні наслідки у двосторонніх відносинах, до яких може призвести розширення ЄС, у тому числі, стосовно ускладнень для громадян при перетинанні кордону з країнами-новими членами ЄС» [9]. В заключній заяві за результатами дискусії підтримувалися євроінтеграційні прагнення України та її готовність більш активно співпрацювати з євроінституціями, нагадувалося, що у відповідності до статті 49 Договору про Європейський Союз, ЄС залишається відкритим для всіх країн, які поважають його цінності та готові забезпечувати їх втілення. Підтримка європейських прагнень держави, що виголосила намір набутти членства в ЄС, безперечно, є умовою інтеграції, та, як уявляється, зазначена політична риторика щодо України з боку ЄС стала традиційною, так само, як і повні оптимізму заяви українських посадових осіб про те, що «європейська ідея стала реальністю політичного життя, носить свідомий характер для мільйонів українців – від міністрів до студентів» [4].

Позиції парламентських партій з актуальних питань міжнародної політики визначають результати діяльності Верховної Ради України з точки зору формування сприятливого для міжнародної інтеграції іміджу держави. Підтримана в цілому Верховною Радою участь українських миротворців у антиіракській коаліції, як вважає перший заступник голови парламентського комітету з питань європейської інтеграції О.Зарубінський, член фракції Народно-демократичної партії, «була сприйнята у Європі як вияв нашої «європейськості» і є одним з факторів, що сприяють успіху наближення до НАТО» [10, 19]. Питання про виведення українського батальйону неодноразово порушувалося представниками фракцій «Наша Україна» та Блоку Ю.Тимошенко. До речі, у 2002 р., в період формування депутатських груп з міжпарламентського співробітництва у Верховній Раді ІУ скликання було створено і групу з міжпарламентських зв'язків з Іраком, до якої увійшли 11 комуністів, 4 депутати від блоку Ю.Тимошенко, по 3 – від СДПУ (о) та фракції ППУ та «Трудової України». Публічні матеріали не містять даних про конкретні заходи групи у іракському напрямі (найвірогідніше, що такі заходи, враховуючи подальші політичні події, не здійснювалися), проте, чи не такі декларації, іноді обумовлені суто внутрішньополітичними чинниками, було використано у повідомленнях зарубіжної преси про так званий «список Хусейна», у якому серед багаточисельних отримувачів іракських нафтових контрактів були вказані СДПУ (о), СПУ та КПУ? Коментарі представників зазначених партій з цього приводу були одностайними («абсолютна нісенітниця») [8, 2004, 10 лютого], та озвучені вони

були лише в українських ЗМІ.

Оцінюючи ефективність міжпарламентських зв'язків з Росією і партійну роль у формуванні зовнішньополітичних підходів, перш за все, необхідно враховувати, що українсько-російські відносини протягом усієї найновішої історії залишаються в Україні, а так само і в Росії, темою міжпартійних розбіжностей, а змагання політичних сил в парламентах обох країн за ратифікацію (чи нератифікацію) договорів щодо двосторонніх відносин значною мірою визначає тенденції процесу становлення партійних систем. Синхронна ратифікація в квітні 2004 р. Верховною Радою України і Державною думою Російської Федерації Угоди про ЄСП, попри позитивний політичний результат (265 голосів за в Україні та 408 – в Росії), наочню продемонструвала зміст партійних позицій. Поіменне голосування в Верховній Раді висвітлює далеко неоднозначне ставлення партійних депутатів до взаємин з Росією (табл. 1). Більша кількість голосів «за» в російському парламенті також не може бути оцінена як доказ на користь зміцнення зовнішньополітичної консолідації російських партій, адже проти голосували не лише фракції Ліберально-демократичної партії В.Жиріновського та комуністи, а й ідеологічно близький до «партії влади» блок «Родина» Д.Рогозіна [18, 2004, 20 квітня]. До речі, головною тезою передвибірної програми останнього були необхідність доведення російської належності острова Тузла та неприпустимість зближення України з НАТО.

Разом з тим, вплив прихильників ЄСП у групах міжпарламентського співробітництва обох сторін дозволив успішно провести одразу після ратифікації угоди міжпарламентський форум в Алушті, на якому були досягнуті домовленості щодо координації інтеграційної політики, створення робочих груп з низки питань взаємного інтересу, визначення пріоритетів законодавчої діяльності з урахуванням завдань співробітництва. Як заявив В.Литвин, форум перетворився на «інтелектуальну атаку на процеси, що відбуваються в наших країнах, в Європі й світі... після цього потрібно буде співставити наші позиції і напрацювати спільну платформу» [4].

Слід, однак, зауважити, що вплив Держдуми Росії, як і інших державних органів (крім адміністрації президента РФ) на зовнішньополітичні рішення поступово зменшується. Якщо західні партнери України часто пов'язують перспективи відносин з результатами президентських виборів, політику сучасної Росії щодо України сформовано без урахування внутрішніх українських факторів, а роль російського уряду у її розробці є мінімальною. Останні невиразні дії російського МЗС, чия роль після обрання В.Путіна на другий президентський термін є майже «технічною», свідчать про те, що відносини Росії з будь-якою країною сьогодні є прерогативою не відповідаль-

ного за зовнішню політику міністерства, не говорячи вже про законодавчу владу, а особисто голови російської держави.

Так, в ході першого візиту до України щойно призначеного міністра закордонних справ Росії С.Лаврова в квітні 2004 р. найважливіші питання двостороннього українсько-російських відносин, якими є, безумовно, розподіл азово-керченської акваторії, встановлення належного порядку на спільних кордонах, що унеможливив би їх перетинання «нелегалами», створення зони вільної торгівлі в рамках ініційованого російською стороною ЄСП, припинення «торговельних війн» із застосуванням антидемпінгових розслідувань з обох боків та інші, навіть не обговорювалися. Натомість, російською делегацією було зосереджено увагу лише на проблемі розширення НАТО на Схід і рішенні українського парламенту ратифікувати угоду України з НАТО про можливість транзиту у разі необхідності військових сил Альянсу через українську територію (оцінюваному росіянами однозначно негативно, хоча причини цього малозрозумілі, оскільки відомо, що напередодні В.Путін особисто обіцяв Генеральному секретареві НАТО Я.де Хоопу Схефферу надання в майбутньому такої ж можливості з боку Росії).

Через розвиток Єдиного економічного простору Росія намагається відновити своє політичне домінування на пострадянському просторі, чого не вдалося в рамках ЄвразЕС та інших міжнародних організацій без участі України. Чи здійсняться ці плани, за політичним змістом певною мірою схожі на французько-німецькі інтеграційні амбіції початку 1950-х рр., за умови, коли на регіональне лідерство претендує також її не лише економічний партнер, а й геополітичний конкурент – Україна, чия позиція полягає в тому, що формування ЄСП не може заперечувати її участі в інших субрегіональних інтеграційних утвореннях, зокрема, у ГУУАМ та ОЧЕС, перевагою яких є те, що Україна виступає в них визнаним консолідуючим лідером?

Практика двостороннього міжпарламентського співробітництва показує, що притаманна періоду багатовекторної української зовнішньої політики декларативність відходить у минуле. Діяльність Верховної Ради України містить достатньо прикладів критичного ставлення парламентських партій як до пропонуваного Росією конкретних планів, на кшталт запровадження наднаціонального керівного органу в рамках ЄСП (у недалекому майбутньому), так і до загальної й неодноразово застосованої у відповідь на пропозиції українських дипломатів укласти угоду про асоційовані відносини загальні заяви з боку ЄС про «відкриті двері» для України (у невизначеному майбутньому). Отже, процес прийняття зовнішньополітичних рішень в українському парламенті поступово набуває необхідного для ефективності національної політики прагматизму.

Результати голосування у Верховній Раді України про проект Закону про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору, 20 квітня 2004 р.¹

Фракція/група	кількість членів	за	проти	утрималося	не голосували	відсутні
«Наша Україна»	100	-	36	-	57	7
«Регіони України»	66	61	-	-	1	4
КПУ	59	59	-	-	-	-
ППУ та «Трудова Україна» (42)	41	38	-	-	1	2
СДПУ(о)	38	37	-	-	1	-
Позафракційні	26	7	2	1	5	11
СПУ	20	-	-	2	17	1
Блок Ю.Тимошенко	19	-	19	-	-	-
«Народовладдя»	18	18	-	-	-	-
Аграрної партії	16	7	-	-	7	2
«Демократичні ініціативи»	17	17	-	-	-	-
«Народний вибір»	14	11	-	-	-	3
НДП	14	10	3	-	1	1
Усього	449	265	60	3	90	31

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бжезинський З. Велика шахівниця. — Львів—Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236с.
2. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. — К.: АМУПП, 2000. — 200 с.
3. Бордачев Т. «Стратегия» и стратегии //Россия и Европейский союз. Переосмысливая стратегию отношений. — М.: Гендальф., 2002. — С. 79-114.
4. Виступ Голови Верховної Ради України В.Литвина на заключному засіданні конференції «Україна — Росія — стратегічне партнерство». Повідомлення прес-служби Верховної Ради України. — 2004. — 23 квітня.
5. Виступ Міністра закордонних справ України К.І.Грищенка //Стенограма засідання восьмого третьої сесії Верховної Ради України ІУ скликання. — 2003 р. — 16 вересня.
6. Герасимчук С.П. Подолати синдром компромісності //Політика і час. — 2002. — № 12. — С. 41-45.
7. Европа: вчера, сегодня, завтра /Институт Европы РАН; отв. ред. Н.П.Шмелев. — М.: Экономика, 2002. — 823 с.
8. Заборин Д. «Список Саддама»: украинские партии обвиняются в нефтяных взятках //Салон Дона и Баса. — 2004. — 10 февраля.
9. Заключна заява Комітету парламентського співробітництва Україна — ЄС за результатами засідання 16-17 лютого 2004 р. у Брюсселі //http://www.rada.gov.ua/EuroInt/COM_EI/0/htm.
10. Зарубинский О. Европейские заботы //Бизнес. — 2004. — №16. — С. 18-19.
11. Заява Української народної партії про неприпустимість входження України до Єдиного економічного простору //Вісник УНП — 2003. — № 9. — С. 2.
12. Малярчук В.А. Партиїні групи Європейського парламенту в міжнародній політиці //Держава і право. — 2003. — Вип. 22. — С. 603-608.
13. Мошес А. Геополитические искания Киева (Центральная и Восточная Европа в политике Украины) //Pro et contra. — 1998. — Т. 3. — №2. — С. 95-110.
14. Офіційна інтернет-сторінка Верховної Ради України. Повна адреса статті: http://www.rada.gov.ua/intdepr/zar/htm.
15. Прес-реліз Народного руху України. — 2003. — 9 вересня.
16. Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій і політичних партій. Матеріали конференції 22 червня 2002 р. /Лабораторія законодавчих ініціатив. — К.: Міленіум, 2002. — 102 с.
17. Рудич Ф. Правова держава і громадянське суспільство //Наукові записки /Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2002. Вип. 20. — С. 5-14.
18. Садчиков А. Дума ратифицировала соглашения с Украиной //Известия. — 2004. — 20 апреля.
19. Сучасна політична ситуація в Україні: між Сходом і Заходом: Збірник матеріалів семінару Ін-ту політ. і етнонаціон. досліджень НАН України та Київського проекту Ін-ту Кеннана, 5 липня 2001 р. /І.Ф. Курас (голова ред.кол.). — К.: Стило, 2001. — 60 с.
20. Wallace W. Europe Should Decide its Borders //Financial Times. — 2003, July, 31.

¹ За даними Секретаріату Верховної Ради України.

М.М.ГОН

РЕЛІГІЙНИЙ КАТАЛІЗАТОР МІЖЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1920-ті – 1930-ті РОКИ)

Гон Максим Мойсейович – доцент кафедри Всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат політичних наук

Як у минулому, так і сьогодні поліконфесійність та поліетнічність криють у собі певний конфліктний потенціал. Одним з періодів, що ілюструє цю аксіому, є міжвоєнне двадцятиліття, яке позначене численними прикладами міжконфесійних і міжцерковних конфліктів.

Усвідомлення цього спонукає істориків до вивчення їх причин. Серед останніх праць, що гідно вписалися в значний комплекс досліджень українських вчених, присвячених проблемам внутрішньоконфесійних конфліктів, назвемо роботи Н.Стоколос [21] та В.Борщевича [26]. Проте завдань, які ще чекають на розв'язання, залишається чимало. Зокрема, розширення дослідницького фокусу до православно-католицько-юдейського формату, вивчення причин перетворення релігійного фактору в конфліктний потенціал міжетнічних взаємин. Їх, власне, й намагаємося розв'язати в даній розвідці у геополітичних кордонах Західної України.

Набуттю релігійним фактором особливої значимості в суспільно-політичному житті Польщі сприяв механізм конструювання ідентичності, яка формувалася як сукупність етнічності й віросповідання. Однак в умовах, коли політизація етнічності відображала лише одну з тенденцій її буття, саме церква виступала головним інструментом самоідентифікації. Лідер Фронту національної єдності Д.Паліїв у 1936 р. стверджував, що приблизно 70% українців належать «до національної спільності лише формально, зв'язані вони тільки вузлами церковної організації» [18, 27].

Визначати релігійний чинник в якості одного з кореляційних факторів міжетнічних взаємин спонукають й інші причини. По-перше, будучи компонентом етнічної самості, релігійні уподобання знаходили відображення в програмах різноманітних політичних структур. По-друге, в середовищі найбільших за чисельністю етнічних суб'єктів західноукраїнського політикуму – українців, євреїв, поляків – практично повсякчас діяли ті організації, що зводили свої програми на ґрунті релігійних пріоритетів. Водночас їхні ідейні декларації зазвичай відображали етнічні цінності, а частина таких організаційних фігур висувала завдання об'єднати представників тієї чи іншої релігії чи конфесії на надпартійній платформі. По-третє, в силу сусп-

ільних реалій більшість громадських чи власне політичних структур клерикального характеру хоча й декларувала аполітичність, проте в багатьох випадках (як, наприклад, з Українською християнською організацією) швидко інтегрувалися в суспільно-політичне життя.

Парадигма релігійного фактору в якості конфліктогенного компоненту міжетнічних взаємин дозволяє виділити три рівні його функціонування: взаємини церкви з владою (державою), внутрішньоконфесійні та міжцерковні стосунки.

Зазначимо, що завдяки традиційному визнанню церквою існуючої влади, самі по собі взаємини релігійних меншин і держави не містили конфліктного потенціалу. Яскравим прикладом цього є діяльність єврейської партії «Агудат Ізраель», яка повсякчас дотримувалася проурядового курсу.

Зрозуміло, візія «влада – євреї» суттєво коригується тим, що останні не висували територіальних претензій щодо західноукраїнських земель. На цьому тлі державницькі прагнення титульної нації дозволяють виокремити інший ракурс: взаємини центральної влади з етноконфесійною спільнотою, члени якої сповідували сепаратистську позицію.

В цьому контексті показовими є контрверсії, які впродовж 1918-1939 рр. простежувалися в діяльності українських клерикальних кіл у Галичині. З одного боку – підтримка Християнсько-суспільною партією Західноукраїнської народної республіки, що дозволяє констатувати участь греко-католиків в українському етнічному сепаратизмі. З другого – діяльність станіславського єпископа Г.Хомишина, який у 1926 р. заявив: «... якщо ми втратили державу і владу, перейшли до іншої держави і під чужу владу, то повинні зрозуміти, що це є кара Божа і чужа влада має бути визнана, оскільки немає влади, яка не була б від Бога...» [4, 6]

Подібні твердження висловлювалися ним і в подальші роки. Будучи неформальним лідером Української католицької народної партії, яка в 1932 р. змінила назву на Українську народну обнову, він став одним із тих чільних представників греко-католицького кліру, хто обмежував політичні домагання українців рамками національно-територіальної автономії [11, 209], отже – не протиставлявся нації-державі.

Імовірно, серед різних чинників, що провокували напруження в міжконфесійних і міжцерковних стосунках, найсуттєвішу роль відіграла сутність націоналізму центральної етнічної групи. Він, згідно тверджень його представників, «беззастережно опирається на релігійну ідеологію» [16, 92]. Прикладом націоналізму такого типу є ідеологія т.зв. оенерівців (Обуз народо-во-радикальні), які стверджували: «1. Бог – вища мета людства. 2. Шлях людини до Бога – праця для нації» [17, 3]. В свою чергу у виплеканому народними демократами (ендеками) образі «поляка-католика» етнічне мало домінувати над клерикальним, однак першість Римо-католицької церкви в суспільно-політичному житті для них була незаперечною [28, 114-115].

Такі твердження не ставали на заваді толерантному співіснуванню. Конфліктність виникала як результат двох факторів. З одного боку, обстоювання окремими польськими політичними силами (наприклад, оенерівцями) платформи, згідно якої Річ Посполита мала стати католицькою державою. З другого, поширеного серед римо-католиків твердження про Польщу як про крайній східний рубіж західної (латинської) цивілізації. Воно виконало роль одного з компонентів польського колективного самомишування (І.Берлін) [1, 103], наслідок якого – претензії на цивілізаційну місію, яку Римо-католицька церква закріпила за собою за власною ж ініціативою. Спроби її реалізації визначили нові тенденції в міжцерковному та міжконфесійному діалозі: протистояння, яке сягнуло рівня конфлікту соціокультурного штибу. Тобто, в контексті «цивілізаційного підходу» зіткнення цінностей [15, 28-29], яке найбільш контрастно простежувалося у фокусі взаємин двох християнських конфесій, меншою мірою – стосунків останніх з юдаїзмом.

Своєрідним стимулюючим фактором для активізації Римо-католицької церкви в здійсненні ролі форпосту Заходу, який мав постати на польсько-радянському кордоні, слугували кардинальні зміни в духовному житті СРСР. «Сучасний християнсько-латинський світ – це розвій католицизму і могутність позиції Ватикану, нинішній східно-християнський світ – це хаос радянського безбожництва, деградація царгородського патріархату та кілька дрібних автокефально-національних центрів православ'я...», – розмірковували представники римо-католицизму в середині 1930-х рр. – У перспективі найближчої історії означаються дві культурно-політичні гегемонії: слов'янсько-візантійська і латинсько-європейська. Кому в цьому поділі Європо-Азії мають належати кресли Речі Посполитої?..» [24, 201-202]. Більшість представників центральної етнічної групи не мали сумнівів стосовно відповіді на це питання.

Декларації про цивілізаційну першість римо-

католиків стосувалися не тільки православних, а й євреїв. Одні з речників таких тверджень заявляли про лідерство поляків у творенні ідеалістичного світогляду, «нашої вищості... до творчої і позитивної праці» тощо [30, 2]. Інші мислили радикальніше: кваліфікували самотність юдеїв як «музейний варваризм», розмірковували над тим, що «серед євреїв панує чорний середньовічний забобон, впевненість у тому, що для громадськості, яка стоїть на вищому цивілізаційному рівні, темна єврейська маса є чимось нездоланим» [31, 8].

Напружене двадцятилітнє співіснування Православної та Римо-католицької церков у міжвоєнній Польщі рясніє варіативністю прикладів дій, що сприяли формуванню атмосфери міжконфесійної конфронтації, а час від часу й антагонізму чи безпосередніх конфліктів. Серед них – неоунія – ініційована високопоставленими представниками Римо-католицької церкви в Польщі кампанія (1923-1939 рр.), спрямована на утворення «Римо-Католицького Костелу Східного обряду». Екстрапольована в політичну царину, вона справила негативні наслідки в різних царинах суспільного життя. Зокрема, через гостре неприйняття православним населенням як самої ідеї католицизму східного обряду, так і методів його «прищеплення» (з-поміж інших – передача неоуніатам православних культурних споруд), поглибився міжконфесійний розкол серед християн. Росіяни, наприклад, стверджували: «Католики вважають нас «поганями» тобто язичниками і до нашого віруючого в Христа Спасителя народу посилають місіонерів, щоб зробити нас таким чином відступниками від своєї віри та зрадниками» [7, 84а].

Водночас, враховуючи зазіхання на етнічну самотність православного населення північно-західних земель («народ східних кресів повинен бути польським і католицьким» [22, 74-89]), неоунія не тільки насатила новим концептом міжетнічну дистанцію, а й спровокувала етноконфесійний конфлікт. Саме в такому дискурсі прочитуються твердження священика В.Железнякевича: «Ми тепер знаходимося в стані війни з католицьким костьолом. Ми цієї війни не бажали і не бажаємо. Але якщо на нас нападають, ми повинні захищатися» [22, 82].

Іншим прикладом ініціатив, що провокували етноконфесійний антагонізм, слугує ревіндикація. Ще до осені 1925 р. на Холмщині й Підляшші в костели було перетворено півтори сотні храмів [19, 448]. Невдовзі, 1929 р., римо-католицький єпископат здійснив спробу оволодіти тими церквами, парафіяльними будинками й церковними землями, які, як вони стверджували, були насильно вилучені російською владою в римо- та греко-католиків і передані Православній церкві. Проте з-поміж 724 сакральних об'єктів, на які вони претендували (зокрема,

Почаївську лавру, катедральні собори в Луцьку й Крем'янці, Дерманський і Корецький монастирі), більшість, стверджували противники ревіндикації, ніколи римо-католикам не належала.

У той час митрополит Діонісій оприлюднив відозву, яка відображає причини травматичного психологічного ефекту (отже – імпульсу до етноконфесійного протистояння) завданого кампанією ревіндикації: «Якщо ці [судові] позви буде виграно, то ми втратимо більше третини духовних скарбів своїх святинь, що були заложені, збудовані та прикрашені нашими прадідами, дідами та батьками... І куди ж ми підемо, коли втратимо наші святині? Де ж поховасмо своїх стареньких батьків? Де охрестимо своїх дітей? Де вечерю тайну з Христом відбудемо?..» [14, 9]. Такі роздуми, разом з уявленням про етнос як про спільність у вимірах двох світів – живих, з одного боку, мертвих і ненароджених, з другого [1, 109], – сприяли посиленню відчуття заподіяної «чужим» кривди, давали додатковий поштовх до появи чи усталення етнонаціоналізмів.

Кривди з боку римо-католиків зазнавали й юдеї, самотність яких не пройшла повз увагу найбільш затятих речників ідеї однонаціональної держави. Нетерпимі до «іншості», інтерпретуючи євреїв як деморалізуючий чинник суспільно-політичного та економічного життя держави, народні демократи повсякчас чинили випадки супроти їхньої релігії. Показовими в цьому контексті є міркування відомого їх представника Крушинського, який визначав сутність антиєврейських настроїв у Польщі не як антисемітизм, а антиюдаїзм. При цьому юдаїзм інтерпретувався ним як «релігійний націоналізм» [25, 170-171].

Немає підстав стверджувати, що саме релігія відіграла роль головного каталізатора антиєврейських атак поляків. Радше вони зростали на ґрунті етнічної конкуренції в економічній царині, а релігійний фактор слугував лише його додатковим каталізатором. Попри це участь у антиєврейських випадках брали, а подекуди й керували ними, представники римо-католицького кліру. Своєрідними символами такої практики можна вважати ксьондзів Зентара та Хоміцкого, які в другій половині 1930-х рр. очолювали прибічників агресивно шовіністської партії Строніцтва народowego в Рівному. Цей висновок органів польської поліції, як і акценти в поширюваній під їхнім проводом агітаційній літературі (євреї – внутрішній ворог Польщі, з яким слід вести боротьбу економічними засобами) [8, 2,4], відображає ставлення римо-католицького кліру до євреїв. Водночас зауважимо, що економічні мотиви визначали ставлення до них і окремих представників нижчих щаблів Греко-католицької церкви. На Любашівщині, наприклад, священник С.Посіко закликав прихожан купувати товари лише в магазинах уніатів, на

крайній випадок – у поляків [3, 21 зворот].

Значним компонентом конфліктного потенціалу міжконфесійного та міжцерковного співіснування стала проблема прозелітизму. Вона, власне, існувала в єдиному варіанті: спроби «навернення» православних у римо-католицизм. Відомим прикладом таких зусиль стали події у костелі Ланівців, що на Кременеччині, де 19 грудня 1938 р. 35 православних родин із с. Гриньки прийняли римо-католицьку віру.

У перипетіях цих подій, які інтерпретуємо як ілюстрацію тенденції, привертають увагу три аспекти. Перший: насичена чутками психологічна атмосфера напередодні акції прозелітизму (снування чуток про імовірне виселення православного населення з прикордонної смуги тощо), яка в цілому вписується в схему т.зв. «чорної» пропаганди. «Ці систематично поширювані поголоски, – стверджував в інтерв'ю до уряду посол С.Скрипник, – набирають в очах місцевого населення ознак правдоподібності...» [9, 182 зворот]. Другий – роль владних інституцій у підготовці акції прозелітизму: тероризування місцевого населення службовцями Корпусу охорони прикордоння. Третій – інтерпретація подій польськими націоналістичними часописами, яка звелася до спільного знаменника: «волинські Гриньки – реванш історії!» [32, 1].

Зауважимо, схилання до прозелітизму стосувалося не тільки українців. У середині 1920-х рр., наприклад, пропаганду переходу в католицизм серед тих чехів, які сповідували православ'я, проводив у Волинському воєводстві ксьондз Г.Кженка, серед євреїв – пастор П.Городище [6, 32; 5, 1].

Подібні акції, враховуючи методи їх реалізації, не можна поставити в один ряд із подіями на кшталт тих, що відбулися в Гриньках. До того ж претензії на інтеграцію в римо-католицизм чехів, які суголосні цивілізаційній експансії поляків стосовно православних українців, неспівзвучні спробам сприяти прозелітизму євреїв, яких центральна етнічна група зазвичай тримала осторонь себе на дистанції «витагнутої руки». Проведення таких спонтанних акцій пояснюється, імовірно, не тільки зондажем їхньої готовності розірвати з юдаїзмом, а й тим, що окремі з римо-католиків вважали своїм завданням нейтралізувати впливи «темного єврейського духовенства», сприяти перетворенню юдеїв у «цивілізованих європейчиків». Реалізація цих завдань розглядалася як запорука «вирішення» єврейського питання як такого [31, 8].

Схожу позицію щодо єврейського питання обстоювала й частина православних. На початку 1939 р. щотижневик «Воскресное чтеніє» стверджував: «... поступова християнізація, безумовно, полегшила б вирішення єврейського питання. Віддав би релігійний мотив антисемітизму. Відпала б двадцятивікова містична упе-

редженість щодо єврейства». Вимагаючи від нього щирості («щоб хрещення не було засобом сховати семітську природу»), часопис резюмував: «Так чи інакше, ми – християни. А християнам до питання християнізації євреїв можна підходити тільки по-християнськи» [12, 51].

Проте зауважимо: прибічників таких поглядів було небагато. Традиційно прозелітизм євреїв (як ось прийняття православ'я в Румунії чи римо-католицизму в Польщі) християни не схвалювали. Про це з-поміж іншого свідчить реакція на здійснену наприкінці 1930-х рр. у Галичині спробу організації спеціальних курсів для тих євреїв, що бажали прийняти християнство в його західному обряді. Вона наразилася на гострий протест з боку поляків [12, 51].

Звичайно, сутність стосунків між представниками різних віросповідань не в останню чергу залежала від представників вищої церковної ієрархії. З цього приводу один із сучасних дослідників стверджує, що для толерантного конструювання українсько-польських стосунків у міжвоєнному двадцятилітті з-поміж іншого бракувало чітких акцій Католицької церкви, зокрема на рівні ієрархії [29, 72]. В цьому контексті помітною є постать єпископа Г.Хомишина, який виступав проти націоналізму з огляду на те, що вбачав у його ідеології ксенофобські складові елементи, які призводили до виступів супроти «інших» тільки тому, що вони не належали до українства [11, 208].

Міркування стосовно відсутності послідовних ініціатив лідерів церков щодо толерантного співіснування з «іншими» є, здається, прийнятним і в його розширеному форматі (православно-католицько-юдейському). Були, звичайно ж, як у випадку з митрополитом А.Шептицьким, винятки (у 1918 р. він, наприклад, надав фінансову допомогу жертвам львівського погрому). Водночас були й душпастирі, які вдавалися до дій, які можна оцінити в кращому випадку як половинчасті. Як приклад назвемо греко-католицького єпископа І.Бучка. В 1936 р. він засудив економічний бойкот, який застосовувався щодо євреїв, та антисемітизм, кваліфікуючи його як «антихристиянство, бо він не є згідний зі заходами християнської любові до ближнього...» Водночас сформульована єпископом формула оздоровлення українсько-єврейських взаємин не потребує, здається, коментарів: «... тільки під умовою, що жиди змінять свої етичні засади і свою тактику супроти нежидів» [13, 3].

Щодо другого з виділених рівнів функціонування релігійного фактору в якості кореляційного компоненту міжетнічних взаємин – стосунків церкви з владою – то наведені приклади її стратегії свідчать, що її етноконфесійна стратегія конструювалася під кутом зору державних інтересів. Вона визначилася, фактично, від часу включення західноукраїнських земель до скла-

ду Польщі. Вже уряд генерала В.Сікорського (16 грудня 1922 – 27 травня 1923 рр.) зробив ставку на лояльного щодо неї греко-католицького священика І.Ількова, який очолював групу т.зв. «хліборобів». Повернення до Галичини А.Шептицького прем'єр-міністр, як і його наступник В.Вітос, ставив у залежність готовності митрополита декларувати лояльність до Речі Посполитої й оголосити відповідний пастирський лист [27, 604, 606]. Ще перед укладанням конкордату з Ватиканом (лютий 1925 р.), намагаючись герметизувати духовний простір на північно-західних землях, створюючи тим самим передумови для колонізації місцевого населення, Варшава ухвалила не допускати греко-католицького єпископату й священиків у цей регіон [20, 388]. Усунення останніх від участі в наверненні православних до неоунії стало продовженням обраного центром курсу. То ж не дивно, що 1930 р. митрополит А.Шептицький стверджував: численні греко-католики, які проживають на Волині, фактично позбавлені можливості дотримання уніатського обряду [14, 12].

Аналогічними державницькими інтересами визначалося ставлення центральної влади й до Православної церкви. Підтримка Варшави в набутті нею автокефалії розглядалася як засіб для нейтралізації впливу Російської православної церкви на громадян Польщі. Із врахуванням державних пріоритетів очевидним стає й контекст зміни назви «Автокефальної Православної церкви в Польщі» на «Польську Автокефальну Православно-католицьку церкву» (1938 р.), знаходять пояснення мотиви контролю держави над її кадровою політикою, переслідування православних священиків тощо. До того ж, стверджує Л.Галуха, «Тимчасові приписи про відношення уряду до Православної церкви в Польщі», які визначали параметри її юридично-правової діяльності майже впродовж усього міжвоєнного періоду, легалізували право втручання влади у її внутрішнє життя. Це позбавило Православну церкву рівності умов життєдіяльності в порівнянні з Римо-католицькою. «... Ті правила, що окреслювали права православних, – стверджує вчений, – реалізуючись, ставали не нормами, а фактичним обмеженням їх прав» [2, 136].

Зрештою, про акценти, які розставляли можновладці стосовно Православної церкви, свідчать пропозиції членів Національного комітету при Раді міністрів Польщі (1935 р.). По-перше, із врахуванням можливості перетворення конфесійного питання в джерело етносепаратистського руху унеможливити створення окремих національних церков; по-друге, з огляду на бажане надання православ'ю «державно-польського характеру», сприяти максимальному «зростанню» устрою церкви з державою; по-третє, пріоритет державних інтересів над інтересами мирян та церковної ієрархії [23, 12].

В умовах, коли суспільно-політичне життя

міжвоєнної Польщі щедро насичувалося імпульсами етнонаціоналізмів, вони далися взнаки й у внутрішньоконфесійних стосунках. Йдеться про довготривале українсько-російське суперництво, причини якого можна визначити як протистояння довкола питання про етнічний характер Православної церкви.

Загостренню дискусії слугувала її політизація. Згідно оцінки українців, росіяни прагнули використати своє домінування в Православній церкві для «збереження організації недобитків «руських» від самоліквідації», послугування в реалізації цієї мети її майном та, зрозуміло, збереження свого впливу на суспільно-політичне життя [10, 4]. Зрозуміло й те, що з часу краху імперії Романових та включення північно-західних земель до складу Польщі, церква стала для росіян чи не єдиним містком, який пов'язував їх з Росією, зрештою – з минулим у його імперському чи просто етнічному обрамленні. Саме тому вони не сприймали автокефалії Православної церкви, виступали за її облаштування на засадах «соборності» [7, 117].

Опосередковано боротьбу за церкву спонукала й третя сторона. Власне – асиміляційні плани поляків стосовно слов'янських народів, що зайвий раз актуалізувало усвідомлення ролі церкви в збереженні етнічної самобутності. Ця теза особливо очевидна у випадку її застосу-

вання щодо українців, які намагалися нейтралізувати російських дух у ній, а водночас захиститися від культуртрегерських зазіхань з боку поляків. Тому українсько-російська конфронтація за Православну церкву «вписалася» в загальний континуум міжетнічних взаємин у Польщі. При цьому контекст дискусій з питання про мову богослужіння в ній (церковнослов'янська чи українська) виявився суголосним іншому: боротьбі українців за право рідної мови в Польщі.

Тенденції суспільно-політичного й духовного життя Другої Речі Посполитої дають розлогий матеріал для формулювання відповіді на питання про причини набуття релігійним фактором якості каталізатора міжетнічних конфліктів. Головними з-поміж них бачаться суб'єктивні: по-перше, спроба втілення католицького варіанту націоналізму в поліконфесійному суспільстві; по-друге, застосування релігії в якості допоміжного засобу етнічної асиміляції; по-третє, із врахуванням імпліцитних механізмів фобії, а водночас і низького рівня суспільної культури, набуття закономірним колективним самомилюванням іншої функції – відторгнення «іншого», зневагу до нього. Щодо об'єктивних – передусім боротьба за національну церкву в умовах тісного переплетіння етнічних та конфесійних цінностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Берлін І. Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 95-110.
2. Галуха Л.Ю. Юридично-правові основи діяльності Православної церкви в II Речі Посполитій // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2003. – № 3. – С. 134-138.
3. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9-а, спр. 867. – 32 с.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 86, оп. 2, спр. 180. – 11 с.
5. ДАРО, ф. 100, оп. 1, спр. 870. – 3 с.
6. ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 930. – 98 с.
7. ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 935. – 339 с.
8. ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 3163. – 5 с.
9. ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 97. – 293 с.
10. До питання розмосковлення в Рівному // Дзвін. – 1926, 5 грудня. – С. 3-4.
11. Єгрешій О.І. Державотворча концепція єпископа Григорія Хомишина // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2001. – Випуск IV-V. – С. 204-211.
12. Еврейский вопрос и христианство // Воскресное чтение. – 1939, 22 января. – С. 51-52.
13. Історія сфальшованого інтерв'ю // Діло. – 1936, 10 жовтня. – С. 3.
14. Косоноцький В. Процес за Православні Церкви. Справа так зв. ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь Римо-католицькому костелу. Частина перша. – Б.м., 1930. – 56 с.
15. Котигоренко В. Теоретичні виміри етнічних контекстів суспільного конфлікту // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 21-36.
16. На страницах печати // Воскресное чтение. – 1939. – № 4. – С. 92-93.
17. На страницах печати // Слово. – 1937, 14 февраля. – С. 3.
18. I Конгрес ФНЄ // Перемога. Ідеологічний журнал ФНЄ. – 1936. – № 3. – 1-33.
19. Рожко В.Є. Нарис історії української Православної церкви на Волині: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
20. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: В 4-х т. – Вінніпег-Канада, 1984. – Т. 1. – 615 с.

21. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
22. Стоколос Н.Г. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 74-89.
23. Archiwum Akt Nowych, sygnatura 148-3. – 224 s.
24. Błeczkowski W. Chmury nad Kresami // Biuletyn polsko-ukrański. – 1935, 5 maja. – S. 199-203.
25. Bergmann O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918-1929. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – 397 s.
26. Borszczewicz W. Wołyńska polityka kościelna Drugiej Rzeczypospolitej a idea współpracy polsko-ukrańskiej // Biuletyn ukrainoznawczy. – 2000. – № 6. – S. 72-98.
27. Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921-1926 // Przegląd Historyczny. – 1976. – Tom LXVII. – Zeszyt 4. – S. 593-616.
28. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1979. – 665 s.
29. o. Marek Skyrka. Wspólne siedztwo czy nie chciani intruzi? Kościół rzymskokatolicki w Polsce w oczach grekokatolików // Wiśnik. – 1998. – № 3. – S. 70-81.
30. Siła Nowicki W. Niech zrozumieją // Prosto z mostu. – 1937, 15 sierpnia. – S. 1-2.
31. Skiński J.E. Nie jestem antysemitą // Kurier poranny. – 1937, 20 sierpnia. – S. 8.
32. Teoria i praktyka // Siwo. – 1938, 10-17 kwietnia. – S. 1-2.

В.Ю.ПОЛЯНСЬКА

СИМВОЛІЧНА ПОЛІТИКА: ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Полянська Вікторія Юріївна – аспірантка кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Сучасні інформаційні і політичні технології відіграють ключову роль у розвитку людства, принципово змінюючи механізм сприйняття світу. Масова свідомість стала якісно новим предметом праці. Поява можливості за допомогою новітніх технологій корегувати свідомість якісно розширює можливості політичного управління, бо принципово зменшується потреба фізичного примушення. Поряд з політичною рекламою, політичним «public relations» у політичній діяльності значну роль відіграють технології символічної політики. Їх специфіка зумовлена наявністю серед багатьох вимірів людської природи того виміру, яке було названо Е. Кассіером «символічною людиною». В умовах зростаючої віртуалізації, символізації економічних, соціальних, культурних процесів політика також наповнюється все більш символічним змістом. Актуальність і практична значимість дослідження символічної політики зумовлює звернення до вивчення історичної еволюції цієї політичної реальності з її тенденціями і закономірностями, що є метою даної статті.

У сучасному політичному дискурсі термін «символічна політика» використовується досить актив-

но, правда, його зміст ситуативно наповнюється в залежності від наукової орієнтації автора. Зокрема, символічною політикою називають все частіше дії політичних суб'єктів, політично важливі події [1], навіть фрагменти вбрання політиків [2] чи картину, що відкривається з вікна (Твин Тауерз) і має певне символічне навантаження. Зовсім недавні роботи американських, румунських та російських політологів поставили проблему символічної політики як виду політики, що має свою певну сферу розгортання та особливості реалізації і застосування політичних рішень. Російський політолог С. Поцелуєв визначає символічну політику як специфічний різновид політичної комунікації, спрямований на прищеплення стійких смислів за посередництвом інсценування візуальних ефектів.

Символічна політика за С. Поцелуєвим [3] є, з одного боку, дією, що сама виступає як символ, а з іншого боку, свідомим використанням естетично-символічних ресурсів влади для її легітимації і консолідації за посередництвом створення символічних ерзаців (сурогатів) політичної дії та рішення. Символічна політика є засобом управління і формою відчуження, це є в той же час різно-

вид методології конструювання соціальної реальності, стратегія інформаційної «прямої дії». Причому політика та ЗМІ в реалізації символічної політики становлять комунікативно-політичний симбіоз. ЗМІ тут відіграють роль організованих систем переносу символів, трансляції політичних міфів, ритуалів, культів, засіб застосування естетичного насильства в умовах соціально-естетичного відчуження.

Символічна політика є різновидом політичної боротьби за монополію легітимного визначення того, що відбувається в політичній системі. Концепція символічної політики С. Поцелуєва заснована на дискурсивній та презентаційній функції символу, що задіяний в політиці. В цьому пункті він доходить таких же висновків, як і румунський політолог К. Бджола [4], який на основі виділення функціональної ролі символу в політиці, а саме в легітимації політичної влади, будує концепцію символічної політики як складової зовнішньої політики. Але вчений робить висновки, що символічна політика виконує функції легітимації політичної влади, дії, рішення за посередництвом символу, відокремлюючи символічну політику від інших видів політики і має бути досліджена сама по собі.

Символічна політика останніх десятиліть відрізняється від історичної, оскільки, по-перше, змінився модус політичної легітимації в умовах масової демократії, а по-друге, відбувається перманентна інформаційно-комунікаційна революція. Однак аналіз історичних витоків та процесу еволюції символічної політики є виключно важливим для розуміння її універсальної природи, що знаходить різноманітний прояв у процесі історичного розвитку політосфери суспільства. Історичний досвід реалізації символічної політики пов'язаний з онтологією традиційних політичних культур.

Відомо, що ритуали, які використовуються владою історично до наших часів – це коронація, інавгурація, акт помазання. Акт помазання був актом індивідуалізації, актом підключення обраного індивіда до певної трансцендентної загальності. Помазання розглядається як ритуал трансформації загального в певне чуттєво-дане ціле. Початкова сакральність монархічної влади «літургійної», тобто заснованої на містиці обряду, який надає монархові певну харизму. Символічна політика була засобом поєднання матеріального і трансцендентного об'єктів.

Наприклад, символічні відмітини на тілі монарха або наприклад, довге волосся, як в королів з династії Меровингів, були символічними проєкціями сакрального, а аномалія королівського тіла виводила його за межі закону, ставила його над законом. Символічне зсередини надавало тілу нові властивості. Королівські процесії і урочистий вступ монарха до міста також були відтінені монаршим символізмом. Одною з головних завдань процесії було встановлення гармонії, миру і за-

гального консенсусу. Сама традиція королівських процесії була запозичена у Римі, через ритуал входження в місто імператора там відбувалось маніфестування присутності в місті Бога. Щоправда, з милітаризацією імперії цей ритуал отримує риси воєнного триумфу, а також свого роду договору між народом та володарем, якого вітають. В європейській середньовічній традиції цей ритуал трансформується в явлення месії.

На честь входження французького короля в XVII столітті була створена арка, де обеліск символізував короля, а арка – народ як основу монархії. Після 1660 р. Ренесансна традиція входження до міста переривається та змінюється разом з публічністю та відповідними формами політичних взаємин. Тіло короля символічно вилучається з колективного тіла і дистанціюється від народу, поступово протиставляється колективному тілу. Навіть сакральна функція монарха під час війни (битви) поступово відходить разом зі зміною механізмів легітимації королівської влади.

Ідея схожості, суміжності і прямої символічної аналогії тепер поступається місцем функціональній структурності, ідеально вираженої на папері у вигляді геометричних схем або діаграм, що відтворюють модель соціальних зв'язків. З цього приводу символічний капітал, що посідає наука є владою окреслення моделей сприйняття політичної дійсності та структурованості її зв'язків та взаємовпливів. Політичне тіло дивним чином трансформується разом з уявленнями про біологічне тіло, а з втратою королем основної воєнної функції влада переноситься від короля-воєя до феодалів.

Відповідно і структура суспільства перестає імітувати воєнну структуру, отримуючи троїстість. Перенос функції влади зовні всередину радикально змінює її сутність вже починаючи з XI-XII століть, тобто з часу складання феодалізму. Влітку 1693 р. король раптом від'їжджає з армії на полі бою. Від'їзд короля означав суттєві зміни в процедурі легітимації влади, мова йде про поступову зміну структури суверенності. Вищий суверен починає легітимізуватись через встановлення миру. У Т. Гоббса, до речі, це положення грає роль однієї з основ політичної філософії. Репрезентація влади виступає як репрезентація сили. Репрезентаційний механізм продукує перетворення сили в могутність, сили у владу, а, з іншого боку, вона означає силу в дискурсі закону.

Французький воєнний архітектор Воблан при дворі Людовіка XIV перетворив мистецтво фортифікації в видовище і репрезентацію королівської влади. Правосуддя з такої точки зору може виступати у вигляді результату перетворення фізичної сили в дискурс, в текст, в закон, тобто в смисл, коли сила стає суб'єктом дискурсу, продукує мову, переходить в знаки. Присвоюючи собі мову, сила відображається в дискурсі, репрезентується в знаках. Вона конвертується в смисл. Фортифікація – це вираз сили, що перестала бути

насиллям. Дискурс законності виявляється маніфістацією того ж духу, духу репрезентації. Фігура стає вираженням пролонгованості тіла, що ігнорує його матеріальність. Моделі Воблана – чисті фігури, в яких відбиті відношення сил. Саме в цьому смислі вони є репрезентацією влади як закону, що розуміється як одвічне вираження відносин змінних сил.

Зміна фізичного символу на репрезентацію відображається в еволюції державних ритуалів. При переході до абсолютизму з обігу зникають головні державні церемонії, що мали фундаментальне символічне значення для встановлення влади. В число таких церемоній входять королівські похорони, коронація, урочисті «входження» в місто, церемонії видання королівських указів. В державному церемоніалі події ясно відзначені призупинкою звичайного часу, після якого речі повертається в нормальний стан. Державні церемонії замінюються придворним ритуалом. З кризою абсолютизму відбулась трансформація тимчасових форм маніфестації влади – від одиничних святкувань до щоденного відновлення ритуалу.

Присутність, як присутність сакрального в мирському, одне з необхідних умов реалізації символу. Символічна політика дозволяє присутність підміняти зображеннями і ритуалами, що не потребують присутності монарха. До речі, у радянський період вимога символічної присутності знайшла деяко викривлене втілення у новій традиції обрання на будь-яких урочистих зборах почесної президії у складі членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС.

Щодо естетизації політичного, мова йде про інтенсивний процес естетизації королівського тіла і державної політики в цілому. Адже естетичний об'єкт – це як раз недосяжний об'єкт, що надається погляду глядача і є предметом його естетичного судження. В епоху барокко, мірою того, як символічна якість влади, виражене в ідеології королівського творця, поступово піддається корозії, відбувається викривлення теологічного і символічного естетикою, яка передбачає опозицію глядачів та об'єкта. Естетичне, як і політичне того періоду будується на створенні дистанції. Сфера естетичного виробництва була сферою соціальної комунікації, тому ми говоримо про те, витвори мистецтва, як і тіло влади, створювали свій автономний світ, який був відділеним від глядача. Фактично, в сучасній політиці естетичні ресурси стали використовуватись в першу чергу в ході передвиборчих кампаній, найпершим вдалим застосування яких можна назвати такі як вибори президента США Дж. Кеннеді та італійського прем'єра С. Берлусконі, де вся структура передвиборчої боротьби була заснована на естетичних мотивах звернення до аудиторії через безпрецедентний на той час штурм масової свідомості засобами масової інформації.

Стосовно практик легітимації в Давньому Римі, можна говорити, що окрім Юлія Цезаря, божественність інших римських принцепсів виявилась

вдаваною, не дивлячись на пишну атрибутику поклоніння і почестей. Візантійські імператори – є тими ж таки принцепсами та августами, але сильно трансформованими після хрещення Константина I і отримання ним Божого помозання. Імператор являє собою Божого обранця і в силу своєї вибраності в своїх діях є невідривним від Бога. Створювалось сприйняття імператора як ікони, копії першообразу, де поєднувались образ і подоба Бога та подоба царственності Бога.

На відміну від візантійського імператора, російський цар, а потім імператор уособлював в собі образ царя небесного. Візантії не вдалося виробити свого образу володаря [5]. Це можна проілюструвати проблемою царевбивства. В Росії царевбивство має віднесення до вбивства Бога, є катастрофою в космосі, а в Візантії вбивство імператора розглядалось як нормальне явище, характерний процес відтворення владних відносин і авторитету. Російський цар тримав на своєму престолі в одній руці скипетр, а в іншій – державу як символи його царственності; візантійський імператор в одній руці тримав скипетр, а в іншій – мішочок з прахом, уособлюючи в своїй фігурі поєднання людської тілесності та божественної влади, що реалізується на землі за посередництвом світу речей.

Середньовічний король вже стає першим лицарем свого королівства. Якщо римський принцепс, його образ був вплетений в міф першоприсутнього в Сенаті, тобто римський принцепс був істотою особливого роду, то від короля вимагається максимальні прояви тих якостей, які хотіли мати його воїни. В контексті політичних відносин змагальності король виступав як герой, в ньому як у військовому вожді концентрувались смисли існування дружини, він освячував її, а не навпаки, був царем битви і пиру, до чого додавались функції мудрого й справедливого упорядника лицарського ордену та його судді. Фактично в боротьбі за інвестиру одну одному протистояли символічні капітали, що посідали світський та священний правителі, боролись два політичні міфи, в які були вбудовані образи властителів та їхніх функцій, символи обох правлінь.

Явищем Нового часу, що характеризується, за висловом Ямпольського, перверсією доброго смаку, стає пристрасть до споглядання, нездоровий цікавості до таких видовищ, як розтин або стража. Король же стає дистанційованим в новій системі репрезентації і перетворюється на об'єкт цікавості. Король асоціюється з картинною галереєю або постійною колекцією. Цікавість ця має приросту світської хронології, спорідненої з матеріалами в глянцевих журналах.

В епоху масової культури політик знову наближується до колективного тіла, демократія отримує символічну єдність політика з народним тілом. Тому і відбувається розвінчання культів та оперування термінологією «людськості» з метою набли-

ження політика до народу. Але якщо в середньовічній Європі потрібно було розчинити монарха в колективному тілі через суцільну групову ідентифікацію і механічне об'єднання, то сучасні демократії потребують розчинення образу політика в персональному «Я». Політик має бути максимально схожим на кожного, хто надає йому кредит довіри, бути дзеркальним відображенням цього «Я». Звичайно, за логікою речей, уніфікувати та спростити індивідуальні самоідентифікації маси, означає спростити механізми і витрати легітимації.

Наближуючись до сучасного розуміння сутності символічної політики, маємо співвідносити поняття «символічний капітал» та «символічна влада» з особливим середовищем, в якому існують ці

явища, а саме масова культура як феномен глобалізованого високотехнологічного суспільства як об'єкта політичного управління.

Таким чином, символічна політика виконує в політичному процесі функції репрезентації, маніфестації та легітимації влади, породжуючи стійкі смисли, впорядковує політичний простір в образному, символічному шарі у відповідності до суто політичних, змістовних змін. Як ми бачимо на історичних прикладах, символічна політика залежить безпосередньо від механізмів політичної комунікації і даному суспільстві та специфічних умов виробництва як політичного, так і естетичного. Звідси і взаємозв'язок, скажімо, масової культури та символічної влади в сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Мигранян А.* На символах не економлять. Без них страна—территория, а народ—население //Сегодня. — 2000. — 4 ноября.
2. *Бойко О.* Війна символів—війна не символічна або «іконоборчий» рух доби перебудови //Нова політика. — 2001. — №2.
3. *Поцелуев С.П.* Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме //Полис. — 1999. — №5.
4. The influence of Symbolic politics on the international relations in the democratic process //http://www.ksg.harvard.edu/kokkis/GSW2/Bjola.PDF
5. *Чичуров И.С.* Политическая идеология Средневековья. — М., 1990.

О.А.ТРЕТЯК

ПУБЛІЧНА СФЕРА ЯК ПЕРЕДУМОВА РАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ У ДИСКУРСИВНІЙ ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ Ю.ГАБЕРМАСА

Третяк Олексій Анатолійович — аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету

Проблематика публічності у сучасних теоретичних дослідженнях, що стосуються фундаментальних засад політики є не менш актуальною, ніж «традиційні» питання конфігурації інституційного дизайну політичної системи, темпів та напрямів розвитку політичного процесу, ідеологічних та культурних умов політичної участі. Звернення до неї обумовлене потребою у більш чіткому з'ясуванні природи демократії як домінуючої форми політичної організації суспільств у більшості регіонів світу. Формальна відповідність держав зовнішнім ознакам демократії та одночасно поширена в них авторитарна (тоталітарна) практика політичного життя змушує міжнародну наукову спільноту шукати нові способи визначення

сутнісного змісту «влади народу». Великий потенціал при цьому мають ті концепції, які досягнули евристичний потенціал «комунікативного повороту», здійсненого у філософії. Даний напрям звертає увагу на пріоритетність раціональної організації соціального спілкування, спрямованого на найширшу аудиторію. Важливою імплікацією, що міститься у розгляді загальносоціальних засад публічності є феномен аргументування як постійна діюча передумова морально обумовленої інтеракції між суб'єктами мовлення.

Розгляд проблеми публічності як середовища політичної комунікації було започатковано у ряді вітчизняних робіт, на які спирається автор. В першу чергу, це робота Р. В. Зимовця під назвою

«Конфлікти та протести у постіндустріальному суспільстві. (До питання про актуальність дослідницької парадигми Ю.Хабермаса)». В ній здійснено панорамний огляд суспільно-значущих проблем суспільства постіндустріальної доби та окреслено межі застосування комунікативної парадигми у дослідженнях сучасного соціуму. Значення та вплив сучасної комунікативної філософії на напрям трансформації поняття раціональності висвітлено у монографії «Метафізика епохи трансцендентального мислення: специфіка, сутність, тенденції розвитку» дніпропетровського дослідника В.Б. Окорочова. Ним також підкреслено значущість раціонально побудованого соціального спілкування як підґрунтя демократичного політичного ладу. У праці І.В. Донця «Природа людської суб'єктивності в дискурсі комунікативної парадигми» здійснено ґрунтовний огляд механізму розкриття індивідуальності людини через відстоювання домагань значущості шляхом участі у аргументативному дискурсі.

На доцільність відновлення активної участі громадян у прийнятті ключових рішень у сфері політики шляхом раціонального обговорення найважливіших питань у ході публічних дискусій та форумів вказують у своїх працях такі провідні представники західноєвропейської та північноамериканської політико-теоретичної та соціально-філософської думки як Г. Арендт («Демократія і тоталітаризм», «Становище людини»), К.-О. Апель («Ситуація людини як етична проблема», «Спрямування англо-американського «комунітаризму» в світлі дискурсивної етики»), Ш. Бенабб («До деліберативної моделі демократичної легітимності»), Дж. Ролз («Політичний лібералізм»), Ф.Фрохок («Тягарі громадського розсудку»), І.Черні («Політичний лібералізм, деліберативна демократія та публічна сфера»), та ін.

Невиділеною раніше частиною загальної проблеми, якій призначена дана стаття, є вплив сутнісних ознак громадської публічної сфери на здійснення та перспективи поширення політичної аргументації як засобу раціоналізації політичної комунікації. Метою роботи, з огляду на визначену проблематику, виступає виклад специфічних чинників, притаманних громадській сфері демократичного суспільства, які сприяють поширенню застосування аргументації як провідної форми раціональної політичної комунікації. Завданнями статті, що дозволяють досягти поставленої мети, виступають розкриття дисфункційної сутності існуючого стану політико-комунікативної сфери, що впливає на демократичну публічну сферу, зображення ролі та місця дискурсивного виміру демократії у поширенні стандартів раціональності політичних обговорень та розкриття моральності як провідного критерію раціональності політичних аргументів.

Концептуалізація публічної сфери здійснювалася у межах комунікативної теорії протягом три-

валого часу. Юргеном Габермасом ще у 60-ті роки було написано працю «Структурні перетворення у сфері відкритості», у якій докладно проаналізовано специфіку та природу еволюційних трансформацій європейської публіки від Нового часу до сучасності. Далі класик комунікативної прагматики зосередився на концепції комунікативної дії, розробку якої було закінчено у кінці 70-х. Проте, закиди опонентів щодо неможливості практичного здійснення проекту комунікативної раціоналізації змусили німецького вченого звернутися до демонстрації потенціалу своєї фундаментальної теорії дискурсу на прикладі осмислення важливих проблем сучасної теорії демократії. (Роботи «Між фактами та нормами: до дискурсивної теорії права та демократії.» та «Три нормативні моделі демократії»). Загальний підсумок стану прогресивного розвитку людства з огляду на засади дискурсивної теорії та у співвідношенні із іншими провідними парадигмами філософських досліджень (постструктуралізму та постмодернізму) було здійснено у роботі «Філософський дискурс модерну.» Далі німецький мислитель здійснив етичну експертизу проблеми клонування людських істот, що набула всесвітнього розголосу. (Робота «Майбутнє людської природи: на шляху до ліберальної евгеніки?»)

Дисфункційність політико-комунікативної сфери

Вихідним пунктом стратегії обґрунтування публічності як специфічної ознаки демократичного політикуму та раціональних комунікативних відносин в ньому є констатація дисфункційного стану структури та практики інформування у сучасних складних суспільствах.

Реальність масової комунікації, що склалася під дією технологічного буму засобів передавання, стала самостійним та домінуючим чинником у формуванні громадської думки, виразу політичних уподобань, трансформації свідомості. Вплив ЗМІ та структури політичного світосприйняття, що склалася під його впливом, здійснюється у спосіб, що виключає інтерактивну взаємність як основну засаду раціональності спілкування. Передавання повідомлень є виключно монологічним, орієнтованим на досягнення мети, жодним чином не пов'язаною із життєвими інтересами аудиторії та таким, що застосовує принципи цілераціонального інструменталізму, апробованого у сфері індустріального виробництва та ринкової економіки, у делікатній сфері утворення чутливих реакцій та зміни світогляду. Стандартизуючи та уніфікуючи практику звернень та виразів, ЗМІ та сполучені з ними політичні групи транслиють однобічно спрямовані та відверто маніпулятивні послання, в яких відсутнє партнерське ставлення до аудиторії. Таке становище корумпує публічну сферу, спотворює відкритість як її провідну характеристику та спричиняє атомізацію, згортання індивідуалізму, як важливого важливої умови забезпечення функці-

онування демократичного політичного режиму та ліберальної держави. Політична комунікація при цьому втрачає перспективу раціонального розвитку, яка відкривається при подоланні ціле раціональної моделі, як хибної. Раціональне та етично вивірене аргументування виключається із актуального політико-комунікативного контексту за відсутністю потреби у ньому. Відокремлення природи функціонування системи масового інформування як технічного засобу поширення відомостей від логіки політичного життя призводить до комплексної дисфункції сфери політичної комунікації. Дисфункційність полягає у невиконанні фундаментального завдання макросуспільної комунікативної системи – забезпечення адекватного відображення та прискорення інтеракційних дискурсивних практик, спрямованих на демократичне вирішення питань влади та раціональної організації життя суспільства. Її поява, зумовлена двома чинниками – гіпертехнологізацією та комерціалізацією ЗМІ, як невід’ємних детермінуючих чинників комунікативної сфери. Як зазначає Габермас, «З комерціалізацією та ущільненням мережі комунікативності, зі зростанням капітальних витрат та організаційного рівня засобів оприлюднення, комунікативні шляхи стають вужче каналізовані, а шанси доступу до громадської комунікативності потраплятимуть під щоразу потужніший селективний тиск. Так створилася нова категорія впливу, власне влада засобів масової інформації, котра, набуваючи маніпулятивного характеру, позбавляє принцип публічної інформативності його цнотливості. Водночас попередньо структурована засобами масової інформації та опанована ними відкритість перетворилася на арену маніпуляцій, де за допомогою рубрики і статей йде боротьба не лише за вплив, а й за якомога прихованіше в стратегічних намірах керування ефективними за впливом потоками комунікативності.» [1, 23]

Внутрішня сценарно-постановочна логіка роботи ЗМІ, їх налаштованість на відповідність принципам виробництва та ринку спотворює сенс та логіку публічності як первісного (у сенсі Г.Арендт) політичного спілкування. Ця специфіка виступає завжди більш вагомим чинником, ніж незмінна потреба у забезпеченні громадської політичної участі заради відтворення основ демократії. Структурні та технологічні особливості функціонування засобів масової інформації та засади публічності як явища політики перебувають ніби у різних вимірах. Якщо на початку Нового часу (кінець XVII – початок XVIII століття) саме друковані засоби розповсюдження відомостей сприяли, за твердженням Габермаса, утворенню «культурологічної резонансної публіки», то сучасність демонструє протилежне явище її розкладу. Якщо у період становлення західноєвропейської та північноамериканської демократії публічне, політичне та ЗМІ були пов’язаними через свободу слова, то нині

ці зв’язки однозначно порушені. (Див. [2, 377])

Сталість та легітимність існуючому ладові забезпечує наукове обґрунтування з боку системної теорії (позицію якої Ю.Габермас піддав критиці на прикладі Н.Лумана). Як зазначив німецький філософ, політична система досягла граничного ступеню самообумовленості, який позбавляє її потреби у комунікації із зовнішнім середовищем. (див. [2, 333])

Монологізм та централізована репродукція ангажованих сенсів для мовленнєвої практики застуджується Габермасом, оскільки дана реальність хоч і є фактичною, виходить за межі оптимального розвитку людства. Викривлення сутності комунікації ставиться німецьким вченим на один рівень із глобальною загрозою знищення людства та революційними наслідками можливого успішного клонування людських істот. Істинним образом функціонування мовленнєвої комунікації, на думку Габермаса, є її непідвладність статусним привілеям окремих суб’єктів мовлення. Природним станом мови є її позбавленість будь-якої інтенції примусу з позицій беззаперечної істини та розгляду адресата як об’єкту.

Конкретним виявом неналежного стану комунікативності для існування публічної сфери, за Габермасом, є розповсюдження цинізму як позиції, що ставить під сумнів будь-яку можливість політичної спільноти, заснованої на засадах взаємної поваги та розуму. Окрім того, ідеологічна критика «буржуазної» публічності (Габермас пов’язує її виникнення саме із початком домінування економічно незалежних та свідомих своїх інтересів громадян), втрачає обґрунтованість з огляду на фрагментованість систем цінностей. За таких умов тільки раціональна аргументативна практика спроможна забезпечити належне функціонування демократичної політичної сфери. Розкриття можливостей даної практики знов покладається на комунікативну теорію. Вона постулює наявність внутрішньої раціональної обумовленості відносин спілкування, яка є відмінною та незалежною від загальної логіки розвитку технологічної цивілізації (тобто спрямованості всіх дій та відносин на забезпечення продуктивності виробництва). Німецький філософ підкреслює, що «теорія комунікативної дії має вивільнити потенціал здорового глузду, вже закладений у самій повсякденній комунікативній практиці.» [2, 28]

Важливою вихідною умовою, яка ускладнює ситуацію для розвитку публічною сферою демократичної політики як середовища раціональної політичної комунікації, є також фундаментальні перетворення у сутнісній природі політичної сфери. Наслідком технізації та автономії ЗМІ стала спеціалізація політичної сфери у зв’язку із вимогами системно-функціональної логіки розвитку складних суспільств. Дана логіка обумовлює замкненість та зосередженість політики на, так би мовити, «технічних» проблемах підтримання внут-

рішньої сталості та збереження. «Як і всі функціональні системи, політика також перетворилася на автономний, рекурсивно зачинений контур комунікації, що має свій власний код. У зв'язку із правовою системою відповідаючи за забезпечення законності, само—референційна політика робить все для потреби само легітимації» [3, 341]. (Тут і далі переклад з англійської мій – О.Т.)

Намагання подолати безвихідь технічно-ціле-раціонального образу комунікації призвело до власного тлумачення поняття політики у межах сучасної комунікативної теорії. Така дефініція відтворює неелітарну, позбавлену економічного та технологічного детермінізму модель політики як сфери «вирішення спільних питань», що має моральний зміст та є наближеною до кожного члена суспільства, як розумного суб'єкта обговорення. Дане визначення має вирішальне значення для дискурсивної нормативної теорії демократії. Юргеном Габермасом визначив, що політика розуміється ним як рефлексивна форма субстанційного етичного життя, а також як медіум, у якому члени якимось чином відокремлених спільнот стають свідомими своєї залежності один від одного, та, діючи з повним обговоренням як громадяни, надалі формують та розвивають існуючі відносини взаємного визнання у асоціації вільних та рівних співучасників відповідно до закону (див. [4]).

Таким чином, комунікативне розуміння політики виводить її за межі суспільної системи, яку сьогодні розуміють переважно як механізм, кожній частині якого відведено чітко визначену функціональну роль. Політика, визначена як компонент актуального життя та комунікативне явище, а не як зовнішня по відношенню до індивіда абстракція, (що, до того ж, живе за власними законами), втрачає дисфункційні риси та перетворюється на дієвий засіб демократичного забезпечення потреб громадян, включаючи потреби у визнанні, самовиразі, та самоствердженні. Політика стає комунікативним феноменом, що пронизує та пов'язує все суспільство. Її сутність розкривається не через державний контроль та управлінські функції, а шляхом аргументативних проявів, які стають невід'ємною частиною вільних обговорень з актуальних питань. Питання інституційних засад демократичної комунікативної політики переміщується з площини анонімних та позбавлених особистих рис макроструктур машинного типу до інтерсуб'єктивного виміру локальних спільнот, чіє життя та взаємодія стають простором прояву громадянської активності, заснованої на приватних інтересах. Раціональність політичного життя впливає, за таких умов, не з проголошення єдино істинними управлінських рішень, прийнятих купкою експертів, а на підставі відкритого обговорення та узгодження із найширшим громадським загалом. Зазначена практика обговорень, за Габермасом, стає сутнісною озна-

кою не тільки громадянського суспільства, але й цивілізації в цілому (див. [1, 38- 39]).

Дискурсивний вимір демократії

Встановивши основні сутнісні риси проблемного стану у якому знаходиться політична комунікація у сучасний момент, тобто маніпулятивну специфіку ЗМІ та технократистську тенденцію розвитку політики як системи, комунікативна теорія переходить до визначення конкретних засобів подолання такого становища. Засобом, що дає змогу редукувати соціально-філософську дослідницьку інтенцію універсальної прагматики на проблемне поле політології є дискурсивна теорія демократії. Дана теорія являє собою модифікацію загальної комунікативної теорії, що досліджує проблему раціональної комунікації у зв'язку із нормативним тлом демократії. Аргументативна проблематика розкривається тут як базис дискурсивної практики – провідної форми існування відкритої та необмеженої публічної сфери. Від перспективи публічності раціональна аргументація окрім згаданих у попередніх розділах морально-етичних засад отримує обґрунтування у якості доцільної та оптимальної діяльності у контексті найбільш сучасного проекту удосконалення демократії. Через експлікацію найважливіших аспектів функціонування публічності дискурсивна теорія демократії одночасно виявляє ключові моменти вільного політичного аргументування. Попри концептуальний характер досліджень, дискурсивна теорія досить наочно демонструє фундаментальні умови та вимоги раціональної комунікації.

Однією з найважливіших подібних умов виступає інтерсуб'єктивність. Юрген Габермас виокремлює її як основну умову досягнення розуміння у демократичній політичній практиці та у багатьох сегментах публічної діяльності, що не стосується проблем влади. Інтерсуб'єктивність має характер універсального чинника, який властивий всім даним комунікативним ситуаціям, якщо їх вважають належними до дискурсивного досягнення згоди та раціонально орієнтованого поведіння.

Причиною безальтернативності інтерсуб'єктивності є її укоріненість у мові, яка неминуче впливає на перебіг будь-яких комунікативних взаємодій у суспільстві. В цьому полягає загальносоціально специфіка інтерсуб'єктивності. Вона як варіант поведінки є завжди закладеною у всіх можливих мовних контактах. На думку німецького вченого, «надсуб'єктивні мовні структури тісно пов'язують суспільство та індивіда один до одного. Інтерсуб'єктивність взаєморозуміння що породжується між акторами завдяки ідентичності значень виразів та домагань дійсності, які піддаються критиці, було б надто сильним зчепленням для зв'язку між психічною та соціальною системами, так само, як і для різноманітних психічних систем.» [2, 370]

Велике значення для пояснення феномену інтерсуб'єктивності має автономність публічних утво-

рень, які Габермас називає громадськостями. Зазначені утворення є противагою системним сегментам політики, до яких входять процеси та інститути, опосередковані владою та грошима, як медіумами. У згаданих сегментах інтерсуб'єктивність не є можливою з огляду на різномірність та безособовість суб'єктів, що беруть участь у комунікації. Відповідно, раціональне переконуюче аргументування, орієнтоване на досягнення взаєморозуміння, позбавляється мотивації. Ресурсом подолання всеохоплюючого системного впливу, за доби модерну стає, на думку Ю.Габермаса, життєвий світ, який завдяки своїй внутрішній природі чинить опір впливові системи. Тому інтерсуб'єктивність впливає не тільки з природи мови, як засобу спілкування, але також із первісних, дотехнологічних зразків комунікації.

Окрім публічних дискурсів самоорганізованих автономних громадськостей, за Габермасом, у фокусі дискурсивної теорії осередками інтерсуб'єктивності стають ті політичні інститути, діяльність яких відповідає нормам публічної відкритості. Вони разом утворюють сферу так званої деліберативної політики, у якій здійснюються орієнтована на взаємність комунікативна взаємодія. В образі політики обговорення відбувається максимізація демократичного ідеалу, застосування граничного потенціалу публічності. (див. [3, 305])

Запроваджуючи до наукового обігу поняття деліберативної демократії та позиціонує її як базовий напрям зміни існуючої стану політичної сфери, дискурсивна теорія розширює ареал свого застосування, набуваючи більш універсального характеру та остаточно виводячи проблему раціональної комунікації із проблемного поля фундаментальної філософії. Беручи до уваги специфічні риси проблемного поля політології, дискурсивна теорія, на думку Габермаса, все ж зберігає свої методологічні властивості, а саме – постулювання провідної ролі дискурсивних практик у утвердженні ідеалу політики обговорення.

Моральність аргументативної дискусії

Проте, раціональність аргументування у політичній сфері, з огляду на позицію дискурсивної теорії, не обумовлюється виключно фактичною участю членів громадянських спільнот у публічному дискурсі. Для остаточного визначення підсумку відкритої мовленнєвої інтеракції, предметом якої є важливі суспільні питання, Габермас вважає за потрібне вживання етичного критерію. Останній передбачає співвіднесення кожного аргументу із нормами моралі. «Обговорення має спиратися, – стверджує Юрген Габермас, – на обмін аргументами; а чи ведуть вони до справедливих компромісів, істотно залежить від умов ведення процесу обговорення, і саме їх слід оцінювати з позицій моралі. Дискурсивно-етичний підхід має ту перевагу, що дає змогу специфікувати ті комунікативні передумови, котрі мають

бути дотримувані в різних формах аргументування та домовлять, якщо від результатів таких обговорень сподіваються розважливості. Цим він дає змогу міркувати про практичні соціологічні можливості досягнення порозуміння.» [1, 34]

Окрім того, етичні передумови політичного аргументування у публічній сфері отримують своє втілення на рівні моральної свідомості учасників дискурсів. Роль та місце особистісного фактору у дискурсивно-теоретичній системі є надзвичайно вагомою. Готовність вислухати іншого передбачає повну неупередженість та ангажованість лише у досягненні консенсусу шляхом визначення істини у обговоренні. Даний принцип долає проблему контрпродуктивної змагальності, яка полягає у відстоюванні партійних та фракційних інтересів будь-що, безвідносно до істини та раціональності (див. [1, 34]).

Разом з тим, обґрунтування публічної сфери як середовища раціонального аргументування не виключає остаточно перетинання її із сферою масової комунікації. Це свідчить про бажання Габермаса конституювати політичну аргументативну практику у реальний контекст політичного життя, подолати прірву між абстрактністю фундаментальних засад теорії комунікативної дії та нагальними потребами демократичного суспільства. Тому дискурсивне бачення громадської публічності може бути інтегрованим у медійний простір, але завдяки своїй орієнтованій на справедливості, узгодженості та урахування якнайширшого кола позицій природі, вона відповідним чином його оптимізує (див.[3, 360]).

Розроблена в межах комунікативної теорії концепція публічності як форми та середовища обговорення значущих політичних питань розкриває такі фонові умови практики раціонального аргументування.

1. Головною умовою та чинником, що визначає потребу у раціональній політичній аргументації та вимоги до неї є нормативна природа демократії.

Нормативно-ціннісний критерій виступає основним засобом виміру у оцінці раціональності аргументів. Політична аргументація як раціональний чинник комунікативності не повинна бути обумовленою логікою функціонування мас-медіа та суб'єктивними домаганнями політичних акторів, що розглядають аудиторію як об'єкт впливу.

2. Іншою умовою аргументування виступає процедурний аспект публічності, який передбачає прозорість, регламентованість та упорядкованість практики обговорення і впливає з наявності дискурсу як домінуючої форми обговорення. Процедура стандартизують аргументативні ситуації, визначають періодичність зміни ролей учасників (мовник – слухач). Формалізація комунікативних відносин дає змогу запобігти проявам дискримінації, що виникають на ґрунті кращого або гіршого володіння мовою та позамовними засобами пере-

конування. Фіксованість правил виступів та обговорень та їх справедливе утвердження стимулює збереження аргументативної сфери як автономної системи, стабільність якої підтримується задоволенням потреб її членів.

3. Важливою умовою політичного аргументування, яка впливає з природи публічності, є також відкритість, яка знімає будь-які тематичні обмеження з ситуації обговорення. Єдиною перешкодою для обговорення якоїсь окремої теми може стати тільки рішення суб'єктів обговорення, узгоджене таким чином, що задовольняє інтереси усіх сторін.

4. Вагомим чинником демократичної публічності, що виступає основою раціонального характеру політичної аргументації, є змістовна наповненість аргументативних дискурсів актуальними та важливими для спільноти проблемами. Згідно дискурсивній теорії передбачається, що свідомі громадяни будуть виносити на обговорення тільки

ті питання, які є насправді на порядку денному. Дана умова виключає створення дріб'язкових «інформаційних приводів».

5. Демократична публічність, як одна з ключових засад деліберативної політики обумовлює політичне аргументування як практику висунення тверджень, що постійно покращуються, оскільки, за Габермасом, у аргументативному дискурсі не існує кращого примусу, ніж примус кращого аргументу. Тобто демократична публічність створює атмосферу, в якій мовники є орієнтованими на посилення раціонального характеру своїх висловів з метою збільшення їх переконуючої сили та кращого виразу домагань значущості.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є визначення специфіки та фактичного стану демократичної публічної сфери у перехідних суспільствах, на підставі якої можна розробити національну модель раціоналізації політичної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Львів: Літопис, 2000. — 318 с.
2. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. — К.: Четверта хвиля, 2001. — 424 с.
3. Habermas J. Between facts and norms: contribution to a discourse theory of law and democracy. Boston: Massachusetts Institute of Technology, 1996. — 605 pages.
4. Habermas J. Three Normative Models Of Democracy // An International Journal of Critical & Democratic Theory. — April 1994. — Vol. 5. — Pages 1 — 10.

НА ГРАНІ

К.М.КОЛЕСНИКОВ

СМІХ ЯК КАРА. ДЕЯКІ РИСИ АРХАЇЧНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Колесников Костянтин Миколайович – доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України (м.Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

Протягом історії людства проблема сміху під різними кутами багаторазово ставала предметом жвавого наукового обговорення або гарячих світоглядних дискусій, отримувала незчисленні відображення в образотворчому мистецтві й художній літературі, згадати хоча б роман Умберто Еко «Ім'я рози». У вітчизняній традиції одним з перших проблему сміху та його соціокультурних параметрів підняв літературознавець М.М. Бахтін. Згодом безліч медієвістів, істориків літератури, філософів і культурологів привертало спеціальну увагу сміху. В останні роки Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова і наукове товариство «Одеська гуманітарна традиція» заснували тематичний науковий збірник «Доха /Докса», автори якого уже втричі окремо зверталися до з'ясування природи сміху, людини у його світі, гносеологічних й антропологічних вимірів сміху (див.: [16, 134]). З другого боку, фахівці з історії первісного суспільства та юриспруденції [див. список літератури] неодноразово підкреслювали наявність зв'язку між відповідальністю за правопорушення та сміховою культурою. Однак, крім коротеньких згадок, що певні форми сміху могли використовуватися як спосіб покарання, більш детальної інформації про характер вказаних зв'язків не надавалося (див., напр.: [1, 203]). Завданням даної роботи тому являється дослідження комплексу сміховинних засобів впливу на порушника соціальних норм, а також визначення соціокультурних умов, за яких даний вплив міг виявлятися найбільш інтенсивно й ефективно. Забігаючи наперед, зазначимо, що ці умови склалися і могли існувати лише в традиційних суспільствах архаїчної правової культури.

У добу первіснообщинного ладу, коли не існувало ще ані держав, ані позитивного права, поведінка людей регламентувалася не менш (а можливо і більш) жорстко, ніж за розвинутих класових суспільств і структурованих держав. Влада

не була відділена від маси населення і носила характер примітивного народовладдя, що не передбачало наявності спеціального апарату управління-професіоналів. Таке влаштування відносин отримало в науці назву *потестарної організації*, від лат. *potestas* – влада, могутність. Нормативна регуляція поведінки здійснювалася за т.зв. *мононормами*, від грецького *topos* – єдиний і латинського *norma* – правило. Вони являли собою складну систему звичаїв – заборон *табу* та дозволів і заохочень, за порушення якої колектив немилосердно карав відступника. Не існувало постійних катів та професійних «нормоохоронців»: члени групи всі разом дбали за збереженням спільних правил, накладанням та здійсненням покарань, лише іноді робили це старійшини або найближчі кровні родичі винного¹. У мононормах не диференціювалися різні норми соціальної регуляції – майбутнє право, мораль, етикет тощо, вони носили, отже, синкретичний характер, поєднуючи правила здійснення магічних ритуалів, проведення полювання, регламентації шлюбно-статевих зносин, збереження таємниць ініціацій, розв'язання конфліктів між людьми та групами, поведження в священних чи звичайних місцях тощо [1, 203-204; 20, 31].

В умовах ускладненого виживання порушник карався не тільки у відповідності до характеру порушення, а також згідно зі ступенем його корисності для групи, крім того враховувалось, що він у будь-якому разі продовжує залишатися кровним родичем або близьким товаришем, тобто *своїм*. Наприклад, у запорозькому коші (устрій і побут якого сам по собі був доволі архаїчним, а до того ж знаходився в умовах постійної військової загрози і бойової готовності) дозволялася порука всього війська й духовних осіб за злочинця, особливо якщо ці злочинці попередньо виявляли себе з вигідного для всього війська боку або були йому чомусь потрібні [28, 150].

¹ Як на архаїчний рудимент подібного ставлення до злочину та кари вкажемо на звичай забиття камінням невірних жінок та віровідступників у деяких мусульманських країнах.

Метою покарання була не помста чи залякування, а *нормалізація* – відновлення порушеної норми, а разом із нею і всього звичного земного і небесного порядку речей. Ця мета реалізувалася через відшкодування (т.зв. *композицію*) заподіянням рівного за рівне – «око за око, зуб за зуб, кров за кров...» (принцип *таліону*). Однак, це не помстою в стилі вендети, це являється саме відновленням балансу. Якщо, скажімо, вчинялося вбивство чужоплемінника, то потерпілій групі видавався винний чи хто-небудь ще для відновлення втраченого людського ресурсу, тому що головним було не життя одиниці, а стабільне існування групи. Згодом, в умовах демографічного вибуху, безперечно, виникла класична кровна помста, а в умовах економічного зростання – матеріальне (грошове чи речове) відшкодування за життя забитого (вира у слов'ян, вергельд у германців, наприклад).

Серед найпоширеніших способів покарання групою порушників внутрішніх норм була *лайка* і *висміювання*. Слід відзначити їхню типологічну близькість як таку (М.М. Бахтін, припустимо, ненормативну лексику розглядав як релікт карнавальної тілесності, встановивши суттєвий зв'язок побоїв і лайок із розвінчанням [3, 235-236]); у функції покарання вони також йшли поруч. Лайка, в звичайних ситуаціях табуїтована, дозволялася щодо порушника через те, що він тимчасово переставав вважатися *своїм* і переводився таким способом у розряд *чужих*, представників ворожого світу. Залишаючись у групі, він піддавався ритуальному приниженню чи «громадській» смерті, що підготовляло один із шляхів очищення. Тільки «померши» у тій своїй злочинній якості, людина здатна відродитися для нормального, нового і повноправного життя в своїй групі (пор.: [3, 274]). Висміювання порушника, таким чином, перетворювалося на маленьке карнавальне дійство, з усією характерною для нього амбівалентністю – грою життя і смерті, знищенням старого і породження нового. Тут варто додати, що лайка іноді застосовувалася в ритуалах спілкування з ворожими людьми злими духами (заговори, заклинання тощо), щоб їх залякати та відігнати.

Висміювання як форма покарання практикувалося в принципі зі схожою метою, допомагаючи вивести людину із звичної системи соціальних рамок, вибити зі старої колії, щоб, можливо, повернути на іншу. Зокрема, воно практикувалося в зв'язку з ініціаціями – ритуальними випробуваннями-посвятами, скажімо, при переведенні підлітка в розряд дорослих, коли крім фізичних тестів перевірялася його емоційно-психічна стійкість. На час ініціації (або між ініціаціями, на випадок провалу іспитів) людина ставала надто вразливою, перестаючи буди тим, ким була раніше, і ще не набувши нових якостей. А такий маргінальний стан втрати ідентичності, нетотожності предмета самому собі завжди викликає сміх.

(Не дарма, зараз у суспільстві так популярні далеко не добрі анекдоти та жарти щодо представників, наприклад, нетрадиційних статевих орієнтацій.) Цей сміх, являючись формою виявлення незадоволення, способом морального тиску і, деколи, приниження, підштовхує індивіда позбутися невизначеності і відродитися у своєму колективі. Причому як лайка, так і висміювання можуть супроводжуватися фізичним насильством.

Наведемо кілька ілюстрацій, що, хоча і належать епосі розвинутих класових суспільств, своїм корінням або, скоріше, функціями пов'язані з глибокою архаїкою. Так, скажімо, форми нестатутних відносин у Радянській Армії (як і в армії українській, хоча вже без колишньої «поетичності») – різні жартівливо-принижуючі ритуали переведення солдатів із однієї неформальної категорії до другої: духи (вони ж щогли, слони) – до півроку строкової служби, молоді – до року, черпаки – до півтора року, діди – до наказу і дембеля – до фактичного звільнення. Чим не первісна ініціація?

Або інший приклад. У запорізьких козаків популярною формою покарання було побиття засудженого киями біля ганебного стовпа, що стояв на січовій площі біля дзвіниці. Протягом кількох днів до прив'язаного злочинця підходили товариші, прихопивши з собою горілки і калачів. Вони «по-ять і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити. «Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пити, то будемо тебе, скурвого сина, бити!» – кричали козаки. Але коли злочинець вип'є, то козаки, що причепилися до нього, кажуть: «Тепер же, брате, дай-но ми тебе трохи попоб'ємо». Даремно тоді злочинець буде благати про помилування; на всі його прохання козаки вперто відповідатимуть: «За те ми тебе, скурвий сину, й горілкою поїли, що нам тебе треба побити». Нерідко така форма покарання являлася замаскованим смертним вирокком, але бувало і так, що засуджений не отримувал від своїх п'яних товаришів жодного удару, а розживався ще й грошима для сплати за вкрадену річ [28, 151-152].

Нарешті, звичай «шаріварі» – «котячих концентрів», зафіксований у Західній Європі з XIV ст. Так називали супроводжуваний дикою музикою оглушливий шум, що влаштовувався молоддю під вікнами осіб, яким бажали виявити незадоволення. Частіше за все жертвами шаріварі ставали особи, що вступали у другий шлюб, – вдовець, що брав заміж юну дівчину, вдова, що виходила за молодшого чоловіка, або учасники нерівного шлюбу, наприклад, багач, що одружувався на бідній. У ходах, влаштованих з цього приводу, були змушені приймати участь й самі «винуватці». Шаріварі являв собою, за думкою А.Я. Гуревича, ритуальне висміювання порушників «норм» шлюбних відносин, але цей звичай не забороняв вступ у шлюб, – справа обмежувалася сплатою

«викупу» його жертвами. У цьому проглядає знову ж таки прагнення *нормалізувати* наявний стан відхилення від норми, прагнення відновити стабільність, status quo. Цей блазнівський обряд ніби санкціонував новий шлюб, звільняючи людей від попередніх зобов'язань. Ритуал шаріварі, продовжує А.Я. Гуревич, у парадоксальній формі висміювання ніби гарантував безболісність укладання нового шлюбу і його продуктивність. Крім того, вважалося, що всякого роду відхилення людей від встановлених норм негативно відбивається і на врожаї, тому звичай шаріварі виявлявся пов'язаним і з аграрними віруваннями селян [9, 356-357; 3, 243].

Висміювання, як правило, було пов'язано із зневаженням особи, воно являлося свого роду різновидом публічного ганебного покарання. У запорозьких козаків, приміром, поширеним був звичай прив'язування до гармати на площі за грошовий борг: винного приковували ланцюгами й залишали до того часу поки він не сплатить боргу, або за нього хтось не поручиться [28, 151]. Але більш хрестоматійною і, завдяки кінематографу, більш відомою вітчизняній публіці є ситуація, яка наводиться в художньому комедійному фільмі В. Токарева і Г. Данелія «Джентльмени удачі» («Мосфільм», 1971 р.). Професор-археолог, критикуючи радянську судову і пенітенціарну системи через зайвий гуманізм («етично, незвично, это у нас с ними [злочинцями – К.К.] цацкаются, на поруки берут, перевоспитывают...» – це, до речі, також вдалий сатиричний хід режисера), розповідає, як у середньовічній Туреччині карали за крадіжку. Злодія саджали по шию в чан з лайном, а над ним час від часу яничар розмахував шаблею, примушуючи негідника пірнати в фекалії; причому цією сценою насолоджувалися всі мешканці міста, по якому возили у возі цей чан зі злочинцем-невдахою.

Розгляд будь-якої справи стародавніми громадськими судами передбачав обов'язкову публічність, активну роль общини, включеної до процесу. Співучасть у процесі широких кіл громадськості, а не тільки безпосередньо зацікавлених осіб, характерно для обвинувально-змагального процесу судочинства. Усний характер мононорм, а згодом і звичаєвого права, їхній зв'язок з міфологічною, релігійною і магічною сторонами буття традиційного суспільства надавали судочинству взагалі і покаранню зокрема яскраво ритуального характеру. За словами знавця старого українського права А. Яковліва, «зовнішній вигляд звичаєвого права супроводиться іноді особливими обрядами, завдання яких полягає в тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті правний чин, а разом з ним і правну норму, яку цей чин здійснював» [29, 231], що властиво, наприклад, середньовічним українським селянським (т.зв. копним) судам. З часом багата правова обрядовість перетворюється на правові

символи. Ритуальний правовий символізм скидався іноді на справжні театралізовані вистави, в яких був відсутнім поділ на акторів і глядачів. Приміром, уживаний у кримінальних справах обряд поволання складався з того, що судовий урядник (віж чи возний) разом із родичами вбитого вивозив трупа на ринок або до замку, або возив по вулицях міста й публічно оголошував («волав»), хто вбитий й хто вбивця. Другий обряд передбачав приковування спійманого вбивці до труни вбитого й залишення його в такому стані аж до похорону жертви. (Літературна паралель напрошується сама собою – забита філософом Хоною Брутом стара відьма, вона ж молода панночка, перед труною якої бурсак мусить три ночі читати молитви аж до її похорону – повість Миколи Гоголя «Вій» [7].) Виконання даного обряду за Гетьманщини засвідчено судовими актами Полтавського і Чернігівського полкових судів 1700 і 1783 рр. Виконання судового вироку також супроводжувалося певними обрядами (особливо при каранні різними ганебними карами, про що вже йшлося), наприклад, вішанням уздечки, хомута на шию конокрадам та виставленням їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей і т.п. Залишилися свідчення, що цей обряд виконували на Україні ще й у 1917-1920 рр., зазначає А. Яковлів [29, 234].

Публічність і театральність процесу, трагікомізм багатьох звичаєвих правових ритуалів типологічно наближували архаїчне судочинство з карнавалом. Карнавал – це принципово і явно масове дійство, що не знає розподілу на глядачів і учасників, це колективна творчість, а не яскраве шоу, за ним «не споглядають – у ньому живуть, і живуть усі» [3, 12]. Карнавальний сміх, за М.М. Бахтіним, через «криваві битви, розтерзання, спалення, смерті, побиття... вбиваючи, родить ... не дає увічнитися нічому старому і не припиняє родити нове і молоде» [3, 234]. Творчий потенціал судового осміяння допомагає ствердитися правді і не сприяє повторенню несправедливості. Крім репресивної, сміх тут виконує також виховну й інформаційну функції покарання.

У цьому порівнянні офіційного і, здається, цілком серйозного, судового процесу з неофіційним і веселим карнавалом, у якому все перевертається з гори до низу, верх дном, проривається амбівалентність архаїчного народного життя, узятого, тим не менш, у карби державності. Звичаєвоправове судочинство здійснювалося далеко не завжди на княжому чи церковному подвір'ї, а частіше привселюдно на ринковій під час ярмарку (до речі, маємо відомості про побутовання на Гетьманщині у XVII-XVIII ст. спеціальних усних і швидких ярмаркових судів [27, 119]) або якого-небудь свята. Ярмарок і карнавал нерозривні речі, уявити які друг без друга складно. Саме під час ярмарку, як показав М.М. Бахтін, виявлялися скриті до того народні святкові фор-

ми: розвінчування, побої, осміяння. Саме під час карнавалу засудженого злочинця увінчували блазнівським титулом «короля», якому під час свята поклонялися (світ нібито перевертався), а потім таки страчували (все ставало на свої місця). «У цій системі образів король є блазень, – зазначає М.М. Бахтін. – Його всенародно обирають, його потім усенародно ж осміюють, лають і б'ють, коли час його царювання пройде, подібно тому як осміюють, б'ють, розривають на частини, спалюють або топлять ще і сьогодні масничне опудало відступаючої зими або опудало старого року («веселі страшили»). Якщо блазня спочатку обряджали королем, то тепер, коли його царство пройшло, його переодягають, «травестують» у блазнівський наряд. Брань і побої цілком еквівалентні цьому перевдяганню, зміні одягів, метаморфозі. (Див. вище: приклад сміховинно-лайливого ставлення запорожців до засудженого на ганебне покарання козака. – К.К.) Лайка розкриває інше – правдиве – обличчя полаяного, лайка скидає з нього оздоблення (дослівно: «брань сбрасывает с него убранство») і маску: лайка і побої розвінчують царя» [3, 220]. Як бачимо, М.М. Бахтін наполягає на наявності суттєвого зв'язку побоїв і лайки з розвінчуванням. У цьому ключі варто згадати євангельську історію блазнівського увінчання і розвінчання, побиття і осміяння «царя юдейського».

Говорячи про офіційні церемонії надання владних повноважень – свято обрання, інавгурації чи коронування, М.М. Бахтін на прикладі коронації імператора Священної римської імперії германської нації, описаної І.В. Гете у Франкфурті, підкреслює, що напівреальна, напівмістична гра символами влади, вибирання, увінчання, торжества позбавлена своєї другої сторони, свого іншого полюсу. Адже генетична, формальна і художня спорідненість обрання, увінчання, тріумфу та розвінчування, осміювання не підлягає сумніву: первісно всі ці церемонії і їхні образи були амбівалентними – увінчання нового завжди супроводжувалося розвінчанням старого, тріумф супроводжувався осміянням [3, 270]. Приклади напрошуються самі собою – це травестії, розвінчування і блазнівські ігрища Івана Грозного і Петра I, це фамільярне спілкування, порушення ієрархії (світу навиворіт) і увінчання-розвінчання у Запорізькій Січі тощо [2, 154-156, 158]. Один з найбільших знавців запорозької старовини Д. Яворницький наступним чином описував щорічні перевибори козацької старшини на Січі. Якщо запорожці були невдоволені колишнім керівництвом, не соромлячись, за звичаєм кричали кошовому отаману: «Покинь скурвий сину², своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди

собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!» Перш ніж відпустити старшину з площі, товариство вимагало від неї звіту за різні дії і ставило їй різні питання. Якщо старшину викривали в якихось злочинах супроти всього війська, її карали за це на смерть. Після тривалих суперечок, які багатьма велись на п'яну голову – складно було того дня ради свята не хильнути через край «п'яного зілля» – горілки, зупинялися на одному з названих кандидатів. Обраному оголошували волю всього товариства й просили прийняти запропоновану честь. Якщо обраний відмовлявся, козаки брали його попід руки, штовхали в зад і в боки, промовляючи: «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном». На раді вручалася палиця і оголошувалося бажання всього товариства, але за давнім звичаєм обраний мав двічі відмовитися й лише після третьої пропозиції брав палицю. Тоді довбиш пробивав у литаври на честь новому кошовому отаману, а старі кошові козаки, «сивоусі діди, славні низові лицарі», по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок чи мазали тім'я голови багнукою на знак того, щоб він не забував про своє низьке походження й не прагнув підвищитися над усім товариством. Кошовий повинен був кланятися на всі чотири боки й дякувати товариству за честь, на що товариство відповідало йому криком: «Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединий вік і журавлиний крик!» [28, 132-134]. Отже, бачимо у цьому прикладі повне амбівалентне символічне коло увінчання-розвінчання «короля-блазня».

При здійсненні покарання поряд з висміюванням і зневажанням, що мали на меті змусити винного позбутися наслідків своїх неправедних дій та ніби відновити порушений світовий, космічний баланс, інколи застосовувався інший різновид сміху – невеселий взагалі. Такий сміх побутував у ситуаціях, що вже не підлягають виправленню. Це похмурий «чорний» гумор у сумному покаранні – страті, причому кваліфікованій; мета його – біль, ганьба і залякування в цьому світі та страждання в іншому. Так, найстрашнішою стратою у запорожців було закопування злочинця живим у землю: того, хто вбивав свого товариша-козака, клали живим у труну разом з убитим і обох закопували [28, 151]. Або за вбивство дітьми своїх батьків Артикул 7, Розділ XI Литовського статуту 1588 року передбачав осоромлення і публічне висміювання злочинця, якого спочатку возили по людних місцях і кліщами шматували тіло. Процедура закінчувалася втопленням у щільному шкіряному мішку, до якого поміщали свійських тварин – kota,

² Фамільярне спілкування на Січі носило переважно ритуальний характер, адже виголошені у лайці прямі натяки на позашлюбне походження – найстрашніша образа честі у шляхетсько-лицарському середовищі (Артикул 28, Розділ III, Литовський статут 1588 р. [22, 50-51] – у даній специфічній ситуації яскраво демонструють обряд розвінчання, а не звичайну брутальну побутову лайку.

собаку, півня, а також вужа [22, 160-161]. Як бачимо, в обох випадках страшна (смішна і образлива) страта присуджувалася за вбивство найближчих людей, що не передбачало відшкодування-композиції (так званої головщини давнього українського права) та розцінювалося як наруга над найближчим колом, що дарувало людині життя. Ритуальна семантика втоплення /закопування живцем, як народження на зворот, та домовини /мішка, як материнського лона, не викликає сумнівів. Щодо невинних тварин, то, принаймні, більшість з них асоціювалася зі світом мертвих або злого диявольською силою.

З посиленням державності архаїчні рудименти мононорм – звичаєве право і простонародні забобони – поступово відсуваються на другий план, разом з цим змінюються й уявлення про функції юридичної відповідальності і мету покарання. Вже не відшкодування заподіяної кривди, а залякування стає для держави справжньою ціллю кари. Змінюється і розуміння «нормопорушення»: якщо раніше це – «обида», «кривда» і «збиток» (Руська Правда, Литовський статут), то зараз – «злочин» або російською – «преступление» (правові джерела XVII-XVIII ст.) [17; 18; 22; 27, 26, 63, 121-122]. Тобто відхід від усталених норм – це вчинення *зла*, яке в християнських доктринах набуває трансцендентного характеру, це – переступання межі добра во зло. Страхання державою потенційних правопорушників і посилення жорстокості кар в умовах соціальної нестабільності (з XVI ст.) доповнюються ідеологічним тиском на суспільство з боку церкви. Приміром, в українській офіційній літературі кінця XVI – XVII ст. головна увага приділяється літературі «чудес», широкій за своїм наповненням – від католицького збірника «Велике зеркало» до різних збірок чудес Богородиці («Тератургимма або чуда» Афанасія Кальнофойського, 1638, «Небо нове» Іоанікія Галятовського, 1665, «Руно зрошене» Дмитра Ростовського, 1683 і т.п.). Література чудес настирливо проводить ідею нагород і кар – свого роду систему заохочення та страхання і залякування. В епоху, коли «реформаційні віяння» носилися в повітрі, коли загрожували то наскоки уніатів, то заворушення серед міщанства і селян, – мобілізувався увесь апарат святинь, навколо якого підновлювався і створювався цілий епос легенд, що залякували і вимагали беззаперечного підкорення авторитету [2, 162].

Утім, каральна функція сміху принципово не змінюється. В середньовіччі був відсутнім інститут ув'язнення і пенітенціарна система як така. Ув'язнення до XVII-XVIII ст. в Європі завжди носить тимчасовий, екстраординарний характер, воно частіше за все не є різновидом покарання, що накладається судом. В'язниця поки що залишається переважно місцем попереднього досудового утримання звинуваченого, або позасудового затримання політичного супротивника. В'язниця – це давноруський поруб, запорозька пушкарня,

замковий підвал, церковна келія, тобто місце спеціально не обладнане для постійного перебування в'язнів. Злочинець, що не підлягав знищенню на острах іншим («щоб не повадно було»), мав бути якийсь повторно соціалізований громадою, в якій залишався жити. Для цього годилося вже відпрацьоване тисячоліттями висміювання. Наприклад, за дрібні або моральні правопорушення винний міг бути підданий громадському осуду в жорстко-жартівливій формі: лайці, закиданню його дволиця лайном, вимазуванню його воріт дьогтем тощо; і це поряд із церковними стягненнями. Такі форми громадської поведінки не являлися актами виключно морального, а не правового тиску, адже, зважимо на активне і повсюдне функціонування в середньовіччі різномірних корпоративних громадських судів, зокрема, цехового у містах або копного у селах.

Із втратою покріпченими народними масами загостреного відчуття власної гідності, властивого вільним варварам, і поширенням тілесних покарань, які вважалися в раннє середньовіччя ганьбою для вільних людей (Салічна Правда, Руська Правда) з'являється нова форма висміювання – калічення злочинця, спотворення його зовнішності.

Сміх над потворною оболонкою людини – карликом, горбуном, бородатою жінкою і т.ін. – був способом ставлення до відхилення від норми, за собом нівелювання страшних реалій *чужого, не-своєного* світу, де за межами людської ойкумени мешкали чудовиська – люди-звіри, люди з обличчями на груді чи очима на животі, жінки-птахи, ящери тощо [10, 181-189; 8, 51], бажанням нормалізувати і захистити свій світ. «Свої» уроди були послами «чужого» світу, яких демонстративно зневажали, показуючи сміхом позірну сміливість перед уявною загрозою *іншого*. Адже, архаїчні уявлення багатьох етносів міцно пов'язували, всупереч офіційному християнству, зовнішнє і внутрішнє, потворну зовнішність та, відповідно, нібито потворну душу. Приміром, люди значно щедріше подавали милостиню одному монаху-красеню, що був послідовником св. Франциска Асизького, ніж самому святому, який був непримітним і хворобливим на зовнішність [9]. Крім того, багато релігій (до речі, і християнство не було виключенням) вимагали від своїх священнослужителів прийнятної, а іноді і бездоганної, зовнішності. У багатьох первісних етносів, зокрема австралійських аборигенів, зафіксована наявність жорсткого паралелізму між виглядом тіла і станом душі, яка ніби є ідеальним двійником матеріального тіла. В анімістичній філософії прийнято, що душі, звільнені від свого тіла, можуть бути впізнані за подібністю, яку вони зберігають з ним. Логічним наслідком цього вірування є думка, що калічення тіла здійснює відповідний вплив на душу. Австралійці, вбивши ворога, відрізають великий палець правої руки трупа, щоб той, став-

ши ворожим духом, не міг кидати своєю скаліченою рукою чарівного спису і мандрував би світом озлоблений, але нешкідливий [23, 253-277].

Тут можлива і зворотна логіка: порушник, вже визнаний за злочинця, не може мати «нормальної» душі (вибачте за таке словосполучення; це дійсно дуже далеко від християнства, яке не визнавало навіть психічну хворобу за хворобу душі, а твердило про оволодіння тіла дияволом). Значить, порушник заслуговує на те, щоб отримати знак на тілі – клеймо, відрізані вуха, губи чи ніс, ... не кажучи вже про виривання сосків чи кастрацію. Поширення кар на тілі і катувань у середньовічній Європі пов'язане в юридичному аспекті з рецепцією римського права, а в аспекті політичному із надмірним зростанням насильства в суспільстві з XVI ст. – часу реформації, релігійних війн і глобальних соціальних трансформацій. Значно жорсткішою стає система покарань, отримує невидане до того поширення і популярність практика калічення злочинців, страта розтягується на кілька етапів. Тілесними покараннями взагалі рясніють законодавчі пам'ятки різних країн, народів і епох від Законів Хаммурапі (Вавилонія, XVIII ст. до н.е.) чи Середньоасирійських законів (Ашшур, бл. XV-XIV ст. до н.е.) [26, 151-178, 195-208] аж до сьогоденного законодавства, скажімо, Південно-Східної Азії чи шаріату.

Кари на тілі, калічення винних не лише залякувало потенційних злочинців, а й викликало щирий, здоровий і тривалий сміх загалом. Адже, скалічений злочинець продовжував жити в суспільстві, однак із накладеним довічним тавром. На це слід зважити з огляду на публічність і театралізацію покарань, які стають обов'язковим і притягальним видовищем, свого роду святом. «Містеріальний театр, – зазначає А.Я. Гуревич, – існував пліч-о-пліч з театром страт. У цьому театрі і сам підданий страті виконував відведену йому роль: він фігурував у якості свого роду спокутної жертви». Поширеним був погляд, що знущення, скажімо, відьми є «рятівним жертвоприношенням для потерпілого» [9, 324]. Юридично заборонена кровна помста фактично поступилася страті злочинця перед будинком позивача. Населення нерідко само приймало участь у самосудах та кривавих розправах над звинуваченими опонентами під час релігійних війн у Німеччині і Франції. Так, Норман Дейвіс говорить про «ритуальну жорстокість» натовпів наприкінці Середньовіччя і на початку Нового часу. Недалеко від плебсу відійшла й еліта: після паризької різанини 20 000 гугенотів у ніч 23 серпня 1572 р., напередодні дня св. Варфоломія, римський папа святкував і виспівував «Te Deum», а іспанський король «розреготався» [12, 519, 584-585]. Картина тогочасного життя, продовжує А.Я. Гуревич, суттєво відрізняється від тієї, в якій, згідно з М.М. Бахтіним, конститутивним елементом був карнавальний життєстверджуючий сміх. У обстановці

релігійних війн, переслідувань відьом і еретиків, жорстких соціальних конфліктів, хронічного недоїдання, небуденної вразливості і нестійкості людської психіки, почуттів безсилля людини перед стихіями й епідеміями «для сміхової культури, що вирвалася, за М.М. Бахтіним, на рівень «великої» літератури в романі Франсуа Рабле, в другій половині XVI і першій половині XVII ст. залишалося небагато місця» [9, 324-325].

І тим не менш, усе сказане свідчить про карнавалізацію покарання. Карнавальний /ритуальний сміх, що зневажав і відлякував загрозливих потвор *іншого* світу (куди корінням уходить сучасне американізоване кельтське свято Halloween [6, 107]), сплітався зі сміхом і знущаннями над природними фізичними уродами та над засудженими злочинцями, яких привселюдно катували і калічили. Згадаємо звичай обрання «короля карнавалу» – злочинця, якому на свято віддавали пошану, і світ ніби перевертався згори до низу, а на другий день його чекала страта, і світ нормалізувався. Тут за історико-літературну ілюстрацію може правити епізод із «Собору Паризької Богоматері» Віктора Гюго, в якому Квазімодо обирають «папою блазнів» і нібито вшановують, хоча насправді потішаються [11, 44-51]. Символічно, що в романі королем карнавалу, папою-блазнем обирають не злочинця – морального урода, а дійсно фізичного урода – красеня на зворот, і таким чином все рівно зберігають гармонію коливань між «верхом» і «низом», святом і буднем, аномальністю і нормою.

Намагаючись встановити зв'язок між сміхом і покаранням, ми ще раз підкреслимо паралель між злочинцем і потворністю, каліцтвом. При цьому слід згадати один із фрагментів давньоримських Законів XII таблиць, за яким немовля, що відрізнятиметься виключною потворністю, має бути страченим (Таблиця IV, п. 1) [25, 48]. Схоже ставлення до потворних немовлят міститься в законодавстві багатьох античних народів, зокрема спартанців, які скидали потворних новонароджених з Тайгету. Давні автори пояснювали жорстокість предків (від яких були відділені більше ніж половиною тисячоліття) піклуванням про добро і здоров'я загалом, в жертву чому приносилися нещасні скалічені діти. У Плутарха читаємо про стародавню Спарту: «Батько приносив новонародженого в «лесху», місце, де сиділи старші члени філи, що оглядали дитину. Якщо вона виявлялася міцною і здоровою, її віддавали годувати батьку, виділивши йому при цьому одну із дев'ятьох земельних ділянок, але слабких і потворних дітей кидали в «апотети», провалля біля Тайгету. У їхніх очах життя новонародженого було так само непотрібним йому самому, як і державі, якщо він був слабкий, кволий тілом при самому народженні, унаслідок чого жінки для іспиту здоров'я новонародженого мили його не у воді, а у вині, – говорять, епілептики і узагалі хворобливі діти від міцного вина гинуть, здорові ж стають

від нього ще більш міцними і сильними» [19, 107-108]. У цьому ж ключі розмірковував у «Генеалогії моралі» Фрідріх Ніцше, говорячи про жорстоку і красиву расу панів [15, 418-422]. Ми ж звернемося за поясненнями до Джамбаттіста Віко, який уважав, що потворність тут розумілася не в сучасному естетичному сенсі, а в примітивному, варварському. Цілком неправдоподібно, що древні законодавці «при тодішній бідності законів, властивій першим державам, думали про природних потвор, які настільки рідкісні, що рідкісні в природі речі називаються потворними; навіть при сучасному багатстві законів законодавець надає на розсуд суддів випадки, що рідко зустрічаються» [5; 13, 34]. Потворні новонароджені, яких знищували у давніх державах, – це громадські уроди, тобто народжені благородною жінкою без законного шлюбу, тому що «громадська красота, за тодішньою думкою, зароджувалася тільки від урочистих одружень, які заключали лише герої (тобто повноправні – К.К.)» [5, 155]. Дж. Віко наводить приклади з античної міфології, в якій поєднання людських і тваринних рис являється символічним образом громадської потворності, тобто змішання шляхетної породи з підлеглим плебейським середовищем, що живе поза законом і поза офіційною релігією. Так само і поняття «красота» спочатку не пов'язується з естетикою: початкова Венера була релігійним образом *громадської* краси [13, 34]. Як бачимо, існує зв'язок уявлень про потворність (внутрішню) із злочином, у даному випадку – позашлюбним незаконним народженням дитини.

До категорії зневажуваних – парій середньовічного суспільства – крім злочинців потрапляли представники неprestижних і не схвалюваних професій. Вони випадали зі сталих структур традиційного суспільства (так, наприклад, акторів – лицедіїв – навіть не дозволялося ховати на християнських кладовищах), вважалися бродягами і волюгонами, а тому, як і злочинці, могли бути піддані ритуальному висміюванню. Це відбивалося не тільки у звичаєвому праві, а й у офіційних кодексах. Приміром, у Саксонському зерцалі (XIII ст., Німеччина) у статті 45, де йдеться про відшкодування (вергельд) за життя і здоров'я представників різних категорій феодального суспільства від князів і баронів до поселян і літів (напіввільних), читаємо: «§8. Дві вовняні рукавички й одні гнойові вила складають відшкодування батрака... §9. ...Дітям священиків³ і незаконнонародженим дається в якості відшкодування два воза сіна, що можуть тягти дворічні бички. Акторам і всім тим, що передають себе у власність іншого, слугує у якості відшкодування тіль людини. Най-

маним бійцям (у поєдинках) і їхнім дітям дають у якості відшкодування світлий відблиск від сонця на щиті. Два віники і ножиці складають відшкодування для тих, що утратили свої права крадіжкою, грабежем або іншими діяннями» [25, 104-105]. Не варто сумніватися в тому, що дані параграфи не випадково потрапили до законодавчого збірника – це свідомо фіксація жартівливо-образливого «відшкодування» для парій суспільства, це – ритуал висміювання. Саме ритуал, адже середньовічне право було наскрізь просякнуте процесуальною обрядовістю, що укорінювалася ще в архаїчному звичаєвому праві. Першорядна роль правового ритуалу, тобто процесуального боку справи, пояснюється просто – спорідненістю його у свідомості народних мас з магічним дійством.

Варто нагадати, що парії середньовічного суспільства (серед них, як бачимо, і колишні злочинці, що втратили права) не ізолювалися від загалу, а продовжували жити серед людей, однак із своєрідним тавром – назавжди спаплюженою репутацією. Тим не менш вони не позбавлялись хоча б якого-небудь правового захисту: «§10. Відшкодування особам, позбавленим прав, приносить їм мало користі, але воно тому встановлено, що за відшкодуванням впливає штраф судді. §11. Позбавлені прав не мають вергельду. Проте, якщо хтось поранить, або ограбує, або уб'є кого-небудь із них, або згвалтує жінку, позбавлену прав, і тим самим порушить мир, то того потрібно судити за законом про порушення миру» [25, 105]. У цих рядках – свідомо раціоналізації кодифікованих норм давнього звичаєвого права, прагнення поставити їх на службу інтересам і цілям державної влади, яка прагне стягнути якомога більше штрафів, а також зобов'язана підтримувати в суспільстві мир, санкціонуючи старі норми своїм авторитетом.

Підводячи підсумки, зазначимо, що *смій* з первісних часів виконував у суспільстві різноманітні функції, і серед них далеко не останнім було забезпечення юридичної відповідальності. З усіх функцій юридичної відповідальності, що виділяються сучасною юриспруденцією [20, 466-482], смій виконував як правоохоронну, так і виховну. Причому, в першому випадку правовідновлююча (компенсаційна) функція переважала над каральною (репресивною або штрафною), а в другому – загальнопревентивна (або інформаційна – виховання поваги до закону у громадян) над спеціальнопревентивною (виховання правопорушника).

З кінця XVII до початку XIX ст., на нашу думку, проходять кардинальні зміни парадигми влади і права, змінюються уявлення про функції і цілі покарання. Відомий американський історик права

³ На все католицьке духовенство накладався обов'язок celibату – заборони вступати у шлюб і мати дітей.

Г.Дж. Берман, розширюючи хронологічні межі цих змін, пов'язує їх із «великими революціями минулого: революцією в Німеччині XVI ст., яка була лютеранською і князівською; революцією в Англії XVII ст., яка була пуританською і парламентською; революціями у Франції і Америці XVIII ст., які були дійсними і демократичними; революцією в Росії XX ст., яка була атеїстичною і соціалістичною» [4, 9]. Кожна з них готувалася в конкретній країні Заходу, але відлуння її було чути скрізь, хоча буря прокочувалася сильніше за все в якійсь одній країні. Кожна з цих революцій, продовжує Г.Дж. Берман, «шукала легітимації в фундаментальному праві, віддаленому минулому, апокаліптичному майбутньому; кожній знадобилося не одне покоління, щоб пустити корні; кожна в кінці кінців породила на світ нову систему права, яка втілила деякі важливіші риси революції і змінила західну традицію права, але залишилась у підсумку в рамках цієї традиції» [4, 12-13].

Центральна влада в межах відповідних держав протягом визначеного нами періоду ствердила повний суверенітет щодо підвладного населення і приналежних територій; право пододало партикуляризм і набуло загальнонаціонального характеру; правопорушення, злочини перестали розглядатися виключно як конкретні, адресні проступки, а стали розцінюватися як виступи проти всього

державного порядку, загроза існування встановленому ладу. Держава повноцінно взялася за виконання судових вироків, почала виявляти ініціативу в порушенні судових справ, слідчий (інквізиційний) процес повсюдно витиснув обвинувально-змагальний, громада була майже відсунута від участі у процесі. Вироки все частіше і частіше не виконувалися публічно (особливо з кінця XIX – початку XX ст.), кари на тілі поступово скасовувалися. Універсальним покаранням стали різні форми ізолювання злочинців від суспільства (або суспільства від злочинців?) – в'язниця, каторга, заслання. Згодом поширилися утопії про бажане і можливе в умовах ізоляції (яка ніби гарантує добру від природи натуру злочинця від негативного впливу суспільного середовища) перевиховання правопорушника. До речі, так само «перевиховувати», тобто лікувати, розпочали психічно хворих у спеціальних ізольованих закладах – божевільнях, які щойно з'являються паралельно з пенітенціарною системою модерних держав [24; 21, 361-363].

З поступовим зміцненням держави, що тиснула на суспільство, узурпувавши всі права легітимного насильства, і завмиранням звичаєвого права, каральна іпостась сміху, отже, була виштовхнута з правової сфери і сфокусувалася виключно в області моралі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М.: Высш. школа, 1990. – 315 с.
2. Бахтин М.М. Дополнения и изменения к «Рабле» //Воросы философии. – 1992. – №1. – С.134-164.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худож. литература, 1990. – 543 с.
4. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования /Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ; Издат. группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 624 с.
5. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций /Пер. с итал. – М.-К.: «REFL-book»-«ИСА», 1994. – 656 с.
6. Власова Е.Л., Костенко С.М. Focus on USA. – СПб.: Наука, 1991. – 252 с.
7. Гоголь Н.В. Вий //Гоголь Н.В. Избр. соч. В 2 т. Т.1. – М.: Худож. лит., 1978. – С.330-361.
8. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). – М.: Искусство, 1989. – 367 с.
9. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
10. Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э. История средних веков. – М.: Интерпракс, 1995. – 336 с.
11. Гюго В. Собор Парижской Богоматери. – Красноярск: Краснояр. книж. изд-во, 1956. – 511 с.
12. Дейвис Н. Европа. История /Пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.
13. Лифшиц М. Дополнения к статье «Джамбаттиста Вико» //Собр. соч. В 3 т. – Т.2. – М.: Изобраз. искусство, 1986. – С.29-56.
14. Маркус В. Право звичаєве //Енциклопедія українознавства. – Т.6. – Л.: НТШ, 1996. – С.2304-2305.
15. Ницше Ф. К генеалогии морали. Polemическое сочинение //Соч. в 2 т. – Т.2 /Пер. с нем; Сост., ред. и авт. прим. К.А.Свасьян. – М.: Мысль, 1990. – С.407-524.
16. Окорочков В.Б., Михайлюк А.В. III Международная научно-теоретическая конференция «О природе смеха», Одесса, 1-2 апреля 2002 г. //Грані. – 2002. – №3 (23). – С.134.
17. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X-XII вв. /Под ред. С.В.Юшкова, сост. А.А.Зимин. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1952. – 287 с.
18. Памятники русского права. Вып.2. Памятники литовско-русского права /Под ред. С.В.Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1953.

19. *Плутарх*. Избранные жизнеописания. В 2 т. Т.1. Пер. с древнегр. /Сост., вступ. Ст., прим. М.Томашевской. – М.: Правда, 1990. – 592 с.
20. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. – Х.: «Консум», 2000. – 704 с.
21. Современная западная философия: Словарь /Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
22. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 /Пер. на бел. Мову А.С.Шагун. – Мн.: Беларусь, 2002. – 207 с.
23. *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
24. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук /Пер. с фр. – СПб.: А-сад, 1994. – 406 с.
25. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права /Сост. В.Н.Садиков; Под ред. З.М.Черниловского. – М.: Гардарика, 1998. – 413 с.
26. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. – Ч.1 /Под ред. М.А.Коростовцева, И.С.Кацнельсона, В.И.Кузищина. – М.: Высш. школа, 1980. – 328 с.
27. *Швидько Г.К.* Історія держави і права України. (X – початок XIX ст.). – Д.: ДГУ, 1998. – 176 с.
28. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: В 3 т. – Т.1. – Л.: Світ, 1992. – 320 с.
29. *Яковлів А.* Українське право. Історичний нарис. Звичаєве право //Українська культура. Лекції за ред. Дм. Антоновича /Упор. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С.230-236.

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Видавництво «Грані» пропонує до Вашої уваги перелік літератури з історії, філософії, соціології, політології, яку Ви можете придбати в нашій крамниці.

Заявки приймаються за електронною адресою:
grani@mias.dp.ua або за телефоном (056)744-08-20

НАЗВА	Ціна грн.
ІСТОРИЯ	
Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII первой трети XIV в. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000 – 204 с.	12,00
Барышников В.Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 326 с.	38,20
Громова Л.П. История русской журналистики XVIII- XIX вв. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 672 с.	37,10
Евстигнеев Ю.А. Российская Федерация. Народы и их подразделения: Краткий этнологический справочник. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 224 с.	27,20
Китанина Т.М. Россия в Первой мировой войне. 1914-1917 гг. Экономическая политика царского и Временного правительств. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 146 с.	25,60
Клейн Л.С. Анатомия Илиады. СПб.: Издательство СПбГУ, 1998. – 560 с.	17,00
Комиссаров Б.Н., Божкова С.Г. Первый посланник в Бразилии Ф.Ф. Борель. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 280 с.	13,70
Коршунов Ю.Л. Когда океан соединяет: Из истории дружеских отношений флотов России и США. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1996. – 144 с.	3,00
Костюк Р.В. Левые силы Франции и европейское строительство. 1980-1990-е годы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 575 с.	30,00
Курбанов С.О. Курс лекций по истории Кореи: с древности до конца XX в. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 626 с.	37,30
Пьер Нора. Франция-память. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 328 с.	13,00
Ребров С.Н. Они защищали Ленинград в тылу врага. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 144 с.	28,40
Ревуненков В.Г. Взлет и падение Наполеона Бонапарта. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 168 с.	10,00
Робертис, Антон Джулио М. де Администрация Рузвельта и коллективная безопасность. Проблема enforcement в 1942-1945 гг. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 224 с.	28,40
Рогачевский А.Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 368 с.	39,70
Романовский С.И. От каждого – по таланту, каждому – по судьбе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 388 с.	28,40
Романовский С.И. Нетерпение мысли или исторический портрет радикальной русской интеллигенции. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 368 с.	17,00
Соколов И.И. Дневник экспедиции в Кению и Уганду в 1914 году. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 263 с.	8,00
Штокмар История Англии в средние века. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 218с.	36,00

НАЗВА	Ціна грн.
Жизнь в оккупации: Пушкин-Гатчина-Эстония: Дневник Люси Хордикайнен / Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 19: Межвуз. сб. /Под ред. Б.Н. Мельниченко. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 244 с.	7,30
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета XVIII в. Обзор архивных документов/под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 244 с.	10,00
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета. 1917-1965. Обзор архивных документов /Под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 184 с.	13,50
Монархи, министры, дипломаты XIX- начала XX века. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	31,20
Октябрьская Революция и Фабзавкомы: Материалы по истории фабрично-заводских комитетов. Шестая Коференция ФЭК Петрограда 22-27.01.1918. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	54,10
Право в средневековом мире. Вып. 2-3. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 346 с.	30,00
Проблемы античной истории: Сб. научных статей: К 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 380 с.	36,80
Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. Вып. 2: Сб.статей/Под ред. Г.Е. Лебедевой. – СПб.: Издательство СПбГК, 2000. – 196 с.	8,30
Российско-германский форум «Петербургский диалог». – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 102 с.	11,80
Социология истории Николая Кареева: Меж.сборник/Под ред. А.О. Бороноева, В.В. Козловского, И.Д. Осипова (Российская социология. Вып. 2). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 420 с.	22,70
Я сжег Распутина/Сост. В.В. Клавинг. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 120 с.	12,00
Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 265 с.	8,00

ФИЛОСОФИЯ

Афонасин Е.В. Античный гностицизм. Фрагменты и свидетельства. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002.	47,30
Бачинин В.А. Достоевский: метафизика преступления (Художественная феноменология русского протомодерна). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001.- 412 с.	20,60
Бердников Л.Н. Многообразие единого: Тезисы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 36 с.	1,90
Голик Н.В. Этническое в культуре. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 256 с.	22,70
Ильин Н.П. (Мальчевский) Трагедия русской философии. Часть 1. От личины к лицу. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 216 с.	39,50
Ладов (Липатов) И.П. Мировоззрение. Эссе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.- 184 с.	21,30
Сагатовский В.Н. Философия развивающейся гармонии: Философские основы мировоззрения: В 3 ч. Ч. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 272 с.	14,90
Серкова В.А. Феноменологическая дескрипция. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 320 с.	39,00
AKADEMIA: Материалы и исследования по истории платонизма. Вып. 3: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 468 с.	19,90
Universitas: Наука в контексте современной культуры. Вып. 2: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 464 с.	40,90
АКАДЕМИЯ. Материалы и исследования по истории платонизма. Межвузовский сборник. Вып.2. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 360 с.	16,50
Логико-философские штудии: Межвуз. сб. /Под ред. Я.А.Слинина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 280 с.	13,70
Мысль: Декарт: четыре века новой философии: Сб.статей/Под общ. ред. Ю.Н. Солонина. Вып. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 204 с.	11,80

НАЗВА	Ціна грн.
-------	-----------

СОЦІОЛОГІЯ

Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 308 с.	19,60
Большаков В.Ю. Россия. Планетарные процессы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 752 с.	46,30
Большаков В.Ю. Эволюционная теория поведения. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 496 с.	33,00
Шипунова Т.В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 180 с.	28,40
Идеология студента' 99: К 10-летию факультета социологии: Сборник студенческих работ. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 152 с.	15,30
Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты /Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. – 336 с.	12,50
Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. – 255 с.	13,00
Социология молодежи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001.	10,00
Соціологія: навчально-методичні програми. Посібник для викладачів та студентів / За редакцією професора В.Г. Городяненка. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. – 576 с.	14,00
Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.	13,70
Социология семьи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы. /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001. – 74 с.	10,00
Городяненко В.Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск, ДНУ, 2003. – 356 с.	9,50
Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетніченко А.В., Баштанник В.В., Наріжний Д.Ю., Машков К.В., Кірєєва О.Б. Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Під. ред. д-ра соціологічних наук, професора Сурміна Ю.П. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2002. – 244 с.	6,00

ПОЛІТОЛОГІЯ

Легитимность власти. Программа и методические указания по спецкурсу для студентов отделения политологии. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 100с.	7,00
Сурмин Ю.П., Наріжний Д.Ю. Избирательные технологии. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2001. – 120 с.	5,00
Шепелев М.А. Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. – Днепропетровск: Журфонд, 2002. – 307 с.	11,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть I. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 144 с.	9,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть II. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 122 с.	9,00
Збірник нормативно-правових актів з питань легалізації і діяльності політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій та перелік осередків політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2001. – 180 с.	4,50

ABSTRACTS

TO 8-ANNIVERSARY OF UKRAINIAN CONSTITUTION

Strategy of Economic and Social Development of Ukraine (2004-2015 years) « By the European Integration»

HISTORY

Borodin E.I. The History of Preparation of the First Parliament Hearing about Youth' Condition in Ukraine (1992-1995 Years)

Svitlenko S.I. S.A.Podolins'ky: Historiosophical Edges of Creation Legacy

Prokopenko L.L. The Development of Education of Katherinoslav Region on the end of XVIII – beginning XIX Centuries (Part II)

Yakunin V.K. About «Motherland» and «Civil War» for Ukraine and Ukrainian People: Some Problems of the History and Historiography

Donchenko S.P. National-Democratic Movement and Liberals

The revolution of February 1917th is beginning of a new period Ukrainian's history. Was built first independent Parliament and first Government, given attempt politic and economic activity of central and local government. Ukraine and Russia liberals had important role in this process.

Archirejsky D.V. The March on the West (the Last Raid of Nestor Machno) (Part II)

Bojko O.V. Orthodox Church and Proletariat of the South of Ukraine in the Conditions of State Antireligious Policy in 20-30th Years of XX Century

Tarasov V.V. The Famine of 1932-1933 Years as «White Patch» of History in Publicism of Rebuilding Time

Silant'ev V.I. Scientific-Atheistic Publications of the Soviet Researchers of 50-80th Years of XX Century: Historiographical Review

The article analyses anticlerical, scientific atheistic publications of Soviet authors of 1950s-1980s which reveal particular aspects of Government-Church relations in pre-Revolutionary Russia and in the Soviet Union.

Shcherbakova O.V. Amateur Forming in Ukraine: Historical Experience and Perspective of Development

PHILOSOPHY

Shevtsov S.V. Cassirer contra Heidegger (Cultural-Ontological Foundations of Davos' Dispute)

The article's contained the analysis of three layers of cultural-ontological foundations of Davos' Dispute: 1) *objective*, that includes Neokantian philosophy as a reception of Kant's criticism on the boundary of XIX-XX centuries; 2) *subjective*, that appears in questions: who is a subject of philosophy? what's a world?, what're philosophy's aims?; 3) *intersubjective*, that's reflected synergic, existential character of this dispute.

Bazaluck O.A. Evolution of the Phenomenon of Life in Scientific Work of Martin Heidegger

Semchuck Yu.J. Unity of Antinomies in Ukrainian and French Philosophical Thought about Divine Nature of Freedom

Bezhnar G.P. Artistic-Philosophical Thinking of the Problems National Being by V.Vinnichenko: the Look Through the Prism of Existentialism

Romanenko M.I. Sociocultural Measuring of the Modern Philosophical-Educational Paradigm

Konoh M.P. Scientific World Outlook

SOCIOLOGY

Borinshteyn E.R. The System of Orientations of Values of a Person in Conditions of Social-Cultural Transformation

The system of orientations of values of the person in conditions of social cultural transformation functions is unpredictable enough, appearing under influence not only processes of socialization and adaptation, and both social cultural mechanisms of formation and interaction of the person. The essence of system of orientations of values of the person in conditions of welfare transformation is based on social, mirror and vital «I». To us sees, that system of orientations of values of the person in social cultural transformation appreciably influence motivation of the person and joint activity of the people, which will transform the environmental validity.

Lyman V.V., Gnatuck R.M. The Saintfather's Basis of the Orthodox Education at School

It is actively discussed the question of studying of a course of an Orthodox basis at schools today, according to the returning of the Orthodox centuries-old basis. There are many problems connected to the most acceptable way of studying: religion science, dogmatic and culture science. In the article It was shown why the most optimum variant is a combination of all three approach with prevalence third approach.

Also in the article is shown deep intrinsic interrelations of asceticism, which had name «senileness» in Old Russia

and tendencies of development of a society. Perception of such bases of Orthodox tradition, as asceticism would allow domestic public-political conception to find a support in a national weltanschauung basis.

Kvitka S.A. The Demographical Cycles and Social Forecasting

POLITICAL SCIENCES

Chemshit A.A. The Criteria of Acceptability and Unacceptability of Political Participation

Vysotsky A.Y. Regional Political Process and Legitimization of Politics Problem

The Legitimization of Politics Problem is examined in the article. Its place and role in the regional political process are determined.

Malyarchuk A.Y. The Inter-Parliament Collaboration of Ukrainian Government: Integrative Measuring

Gon M. Religious Catalyst of Interethnic Conflict in the West Ukraine (1920-1930 Years)

The article explores the role of the religious factor in the interethnic relations in Western Ukraine in the interwar years. The use of the comparative method has helped identify the objective and subjective causes leading to the interethnic tensions both among the representatives of different ecclesiae and within particular denominations. According to the author, the root cause for religion to turn into a conflict-making potential were the attempts at translating into reality the catholic version of nationalism in the polyethnic environment, and the use of religion as an intermediate agent to assimilate national minorities.

Polyans'ka V.Yu. Symbolic Policy: Appropriateness of Historical Evolution

Tret'yak O.A. The Public Sphere as a Pre-Condition of Rational Political Argumentation in Jurgen Habermas' Discourse Theory of Democracy

The article is described the public sphere as a key element of contemporary discourse theory of democracy developed by Jurgen Habermas. It recovers those signs of the phenomena, which can contribute complex rationalization of political communication. Political argumentation is considered as the most optimal way of political deliberation and resolving of civil society's significant problems in long-term outlook.

ON THE EDGE

Kolesnikov K.M. Laughter as a Punishment. Some Traits of the Archaic Legal Culture

THE BOOK SHOP OF THE PUBLISHING HOUSE «GRANI»

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг: до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертаються.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша — А4 (210x297 мм), верхнє поле — 2 см, нижнє — 2 см, ліве — 3 см, праве — 1 см, розмір символу (кегель) — 14, інтервал — 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті — великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом — інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі — текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється — *Література*; якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела — *Джерела та література*. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латинцею — після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю — сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) — 12, інтервал — 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць — MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не співпадати з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Редакція альманаху «Грані» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, у яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.

Рукописи приймаються за адресою:

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5 (з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 13⁰⁰ до 18⁰⁰) або висилаються електронною поштою (e-mail) за адресою: grani@miac.dp.ua

Телефон для довідок (056) **744-08-20**, факс: (056) **744-62-78**.

Здано до набору ????	Формат 60x84 1/8	Друк офсетний	Умовн.-друк. арк. 14,7
Підписано до друку ????	Папір офсетний	Тираж ??? прим.	Обл.-вид. арк. 15,5
Зам. № ???	Гарнитура Times		

Видавництво «Грані», 49000, м.Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5